

HOLMI

XII. évfolyam 5. szám

2000. május

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő), Domokos Mátyás (széppróza),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers),
Fodor Géza, Szalai Júlia, Závada Pál

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter, Göncz Árpád,
Kocsis Zoltán, Lator László, Ludassy Mária, Petri György,
Rakovszky Zsuzsa, Vásárhelyi Júlia.

Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Orbán Ottó*: A denevérember • 523
Petri György: Egy Balassi-strófa • 523
Paul Celan-émlékzaj • 524
Jó lenne • 524
Mióta már • 524
Érni jó volna véget • 524
Rába György: Panaszkodás Klióra • 525
A történelem színjátéka • 525
Gángó Gábor: Káint álmodó angyalok (Byron-élmény
és világmítosz Eötvös József ifjúkori
novellájában) • 526
Eötvös József: Álom (*Sajtó alá rendezte Gángó Gábor*) • 534
Határ Győző: Ólomputtony • 538
Őszi táj • 539
Tisztánlátás • 541
Bertók László: Téli • 541
Szakács Eszter: Új élet • 543
Rólad, rólam • 543
Poetry • 544
Körtvélyessy Klára: Gustaw Herling-Grudziński *Más világa* • 544
Gustaw Herling-Grudziński: Más világ (*Részlet*) (*Körtvélyessy Klára
fordítása*) • 545
Papp András: Post factum (Tizenhárom bagatell) • 557
Mesterházi Mónika: A szeretetről • 572
A hosszú jégen • 572
Idő és tér • 572
Batár Attila: Vízi városok – városi vizek • 573
Ülkei Zoltán: Mesék a völgy felett • 582

- Somos Béla*: Porrongya a világnak • 587
Úgy tesztek • 588
George Orwell: Antikvár emlékek (*Pallaghy Éva fordítása*) • 589
Kik a háborús bűnösök? • 593
Hátrahagyott jegyzetek
(*Nóvé Béla fordításai*) • 597

FIGYELŐ

- Rugási Gyula*: „Háromezer összepréselt nap” (Márton László: Árnyas főutca) • 603
Váraday Szabolcs: „Otthona: két szék között” (Szakács Eszter: Másik hely, másik idő) • 609
Mesterházi Mónika: Fodor Ákos verseiről
(ADDIG IS. változatok a jelen létre) • 611
Lackfi János: Kitérés és beletörődés (Jónás Tamás: Bentlakás) • 612
Békés Pál: Így van ez, és nincsen másképp
(Bächer Iván: Kutya Mandovszky – Családtörténetek) • 616
Csuhai István: Egy amerikai irodalmi író (Paul Auster: Hand to Mouth: A Chronicle of Early Failure) • 619
Németh G. Béla: Angyalosi Gergely: Kritikus határmezsgyén • 623
Szabó Miklós: A francia szélsőjobboldal az első kultúrharc és Vichy között (Ludassy Mária: Fehér jakobinizmus. Charles Maurras és az Action Française) • 624
- A *Holmi* postájából
Bodor Béla: Kiegészítés Steiger Kornél Heidegger-közleményéhez • 631

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt., a regionális részvénytársaságok és a Sziget Rehabilitációs Szövetkezet
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.
Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)
Előfizetési díj fél évre 960, egy évre 1920 forint, külföldön \$35.00, illetve \$70.00
Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

Orbán Ottó

A DENEVÉREMBER

A denevérember öregedés
Vállamra akasztja szárnyát
Fejjel lefele lógva az űrben
Látom növekvő árnyát

Mely beborít mindent hegyet és óceánt
Kemencét és koporsót
Látom radarja zöld szemével
Anankét a sorsot

Hogy hiába minden csodás megújulás
Hiába fial a kassza
Nincs erő hogy a pusztító
Sárlavinát megakassza

S a kései gyönyör sem más mint átverés
A földi zöld az égi kék
Csak az őrző-védő testépítőktől
A párkáktól kicsalt haladék

Míg rákmenetben hátrál az élet
S tökmindegy már ki ad ki kap
És feketén izzik a fekete égen
A fekete nap

Petri György

EGY BALASSI-STRÓFA

Nem kellek ördögnek, itt tengődöm dögnek, száználmasan, megtörten.
Fölöttem borult ég, beh már elnyugodnék az jó fekete földben,
ahol akarat, vágy, gondolat mind elhagy már örökkön-örökre.

PAUL CELAN-EMLÉKZAJ

Nézz úgy ide az átelleni fotelből,
mintha egy szellemképes monitorra:
én már réges-rég nem vagyok, csak látzom.

JÓ LENNE

Jó lenne, ha meg bírnád
enni ezt a kis lazacot,
hogy be bírjad
venni a rák elleni gyógyszeredet,
persze, jobb volna, ha nem volna rákod,
de hát nem lehet az embernek
mindene egyszerre nem.

MIÓTA MÁR

Mióta már, hogy csak ételek kitalálása, készítése foglalkoztat!
bár lenyelni egy nyeletet sem vagyok képes.
Talányos lény az ember; évek óta
nem tudok kikecmeregni önmagamból.

ÉRNI JÓ VOLNA VÉGET

Érni jó volna véget.
Rainer Marcsi-féle *eigenes Tod*,
csak tudnám, mi a lófasz lehet
saját (specifikus?) a halálomban?

Hát nem szintazonképp adom ki a párámat,
mint ahogyan a kútba ugrott cselédlány
avagy a falhoz vágott macskakölyök,
aminek agyveleje fölkenődik
a vakolat durva rögeire?

Rába György

PANASZKODÁS KLIÓRA

Szóltak Ezek mért igyekeztek
kérelhetetlen felperesnek
gyűjteni érvet rajtaveszthet
egyszerű tanu is

Feleltem lennék csak a néző
mindig a harmadik személy ő
az érintetlen kívülélő
ki csak benevezett

A TÖRTÉNELEM SZÍNJÁTÉKA

Megismertem a történelmet az ember egén
tűző derengő napokat alattuk sült didergett szegény
mi lett nemzedékek naprendszerével elenyésztek
cserepenként forgatja ki ásó az egykori büszkeséget
mutassatok nekem kétezerben császárokat
ha akad egy az is molyos múzeumi darab
hova tűnt a hozzájuk tartozó céció hetyke pompa
szorongó kegyencek szolgasereg azt megleled talonba
hierarchiáját az alázat mindig újratermeli
írmagjukból kelnek ki új korszak főnökei
az vigasztal hogy ők nem az órajáték figurái
huszonnégy óra mulva nem fognak megint előállni
nem kezdik előlről illékony délibábéletüket
akik folytatják más játékszabályt szerkesztenek
szerepében változatlan csupán az epizodista
holnap némajátékos aki csak az ajtót kinyitja

Gámgó Gábor

KÁINT ÁLMODÓ ANGYALOK

Byron-élmény és világmitosz
Eötvös József ifjúkori novellájában

Az irodalomtörténész számára, én legalábbis úgy tapasztaltam, kétféle simulékony, kézhezálló, könnyen megmunkálható szöveg létezik. Jó a szöveganyag, ha a filológus (ne adj' isten: maga az irodalomtörténész mint filológus) a változatoknak, a hagyományozódásnak s a többi effélének kérdésében – nem kevés kutakodást igénylő kérdésében – már jó előre mindent elrendezett. Az ember ilyenkor úgy érzi magát, mint egy műtermi fényképész: középre állítja az arát (a szöveget), köréje rakja a díszleteket, megvilágítja valahonnan, és abban a boldog tudatban exponál, abban a meggyőződésben írja a végeredmény alá a „Photo Ezmegaz” jelet, hogy a menyasszonyi ruha alatt nincs más, mint amit a dolog ránézésre ígér.

Kéziratosszövegekkel is jólesik még dolgozni. Nincs szöveghagyomány, nincs irodalmi priusz. Akkor születik meg az olvasóknak, amikor előásod valahonnan, magadnál tartod, nevelgeted, alakítgatod, aztán meg a világ szemé elé tárod, ha itt az ideje. Minden egyéb szövegállapotban, sajnos, benne rejlik a kétes származás, a terhelt előélet lehetősége, árad belőle a fáradságos aprómunka általában valósággá is váló sóhajos előérzete, már amennyiben nem helyezkedik az ember naivan ráhagyatkozó vagy cinikusan agnosztikus textológiai álláspontra.

A leggyanúsabb mindeme nehéz esetek között – az elfeledett írások osztálya. Olyan szöveget pátyolgatsz, amit mások egyszer már útjára indítottak, de hiába. Ha van hagyománya, akkor az az irodalmi emlékezet hallgatásáé: ki tudja, kérdezed magadtól némi nyugtalansággal, mit hallgathat el? Aki elfeledett írást újraközöl, nem születésnél segítkezik, hanem hamvakat tár napvilágra, miközben tudja, hogy minden exhumálásnak ugyanaz a vége. Nyugtalanságunk persze általában alaptalannak bizonyul: a legtöbb elfeledett írás azért hullik ki az irodalom emlékezetéből, mert olyan gyenge, hogy jobb elfeledkezni róla.

Mindazonáltal esetünkben messze nem ennyire egyértelmű a helyzet. Két viszonylag jól körülhatárolható, az elmúlt évtizedek irodalomszemléleti sajátosságaiból eredő ok együttállása eredményezte, hogy Eötvös József ÁLOM című korai (sőt ma ismert legkorábbi) novellája nem vétetett fel kanonizált művei közé, azok után sem, hogy Szalay Gábor 1942-ben, az 1835-ös első, név nélküli megjelentetéstől számított több mint száz év után, szaklapban újra publikálta a novellát, és mellette, többek között, azt a Szalay Lászlóhoz írott levelet is, amely Eötvös szerzőségét bizonyítja.

Az elfeledtetést eredményező okok egyike éppen a megjelenés körülményeiben keresendő. Ahogy arra Eötvös is utal emez 1834 nyarán Tutzingből írott levelében, a novella Szemere Pálnak, Kölcsey Ferenc literátorbarátjának *Aurorájában* jelent meg: „*Mondd meg Szemerének – kéri a Bajorországban nyaraló Eötvös Szalayt –, hogy az ő számára is dolgozok. Aurorájába ezeket adom: 1. Az elfagyott gyermek; 2. Panas; 3. A méreg; 4. A szerelem – ezek versbeli dolgozások; 5. prózában: Egy álom.*” Mivel irodalomtörténet-írá-

sunk ismeretesen a Kisfaludy Károly alapította, Bajza József folytatta *Aurorát* emelte be a XIX. század első felének előremutató kezdeményezései közé, ezért Szemere ellenzsebkönyvét, hátramoszdító irodalmi intrikának minősítve, kevesebb figyelemre méltatta, és az ott közölt szövegeket nem tette behatóbb vizsgálat tárgyává. Ez a sors várt a fiatal Eötvös novellájára is, aki legelső nyomtatásban megjelent írásának, A KRITIKUS APOTHEOSISÁ-nak Bajza-paródiája után (melyet épp Szemere közölt újra 1833-ban *Muzáronban*), ha úgy tetszik, újfent borsot tört az „ellenpárt” kiadványának támogatásával a kor tekintélyes irodalmárjának orra alá.

Az ÁLOM elfelejtődésének másik oka: műfaja. A marxista irodalomszemlélet (gyakran persze csupán kénytelen-kelletlen) képviselői számára minden jel szerint meglehetősen nagy bökkenőt jelentett, hogy a – nyelvükkel szólva – kritikai realizmus klasszikus alakjának, Eötvösnek prózai életműve nem A KARTHAUZI-val, hanem ezzel a végső soron bibliai indíttatású kis novellával veszi kezdetét, ami mindennek inkább tekinthető, mint kritikai realistának. Sőtér István – az egyetlen szerző, aki értékelő említést tett az ÁLOM-ról – monográfiájában „*prózavers jellegű*”-nek nevezte, s ily módon egyrészt elvitatta tőle az elsőséget Eötvös prózai műveinek sorában, másfelől besorolhatatlanná tette az életmű egészen belül. Nizsalovszky Endre sem vette tollára a „novella” szót: a szöveget „*prózában írt legendá*”-nak nevezte. Ennek értelmében az ÁLOM kimaradt a hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján megjelent Eötvös-összkiadásból is, amelyben csak az 1850-es évtizedben írott, két lábbal a földön álló életképnovellák tömbje talált helyet.

Pedig az ÁLOM éppen azért válik különösen érdekes szöveggé, mert Eötvös legelső ismert próbálkozása azon a szépírói területen, ahol a legnagyobb szerűbb műveket hozta létre: a szépprózában. Mint megannyi más alkotónál, a kezdet itt is egészen más ígért, mint ami végül beteljesedett: A FALU JEGYZŐJE vagy a MAGYARORSZÁG 1514-BEN közepontosan szimmetrikus szerkezetű, latinosan-németesen átretozizált, többszörösen összetett mondatai felől tekintve szinte hihetetlennek tűnik, hogy a fiatal Eötvös ilyen keresetlenül is ki tudta magát fejezni, ilyen egyszerű, hatásos, jól hangzó mondatokban. Szép, magyaros mondatokban.

Ez a természetesen hangzó próza egyfelől nyilván életkori sajátosság: a huszonegy éves fiatal ember tollát még nem nyomta meg annyira az emberiségnek és a magyar hazának az a sok aja-baja, mint a későbbiekben. Eötvös, jóllehet súlyos dolgokról akart írni, nehézkes mondatokat írni még képtelen volt. Másfelől (s ennyit alighanem a szöveg közelebbi szemügyre vétele előtt is megelőlegezhetünk) az ótestamentumi tárgy is az egyszerű eszközökkel való fogalmazásra ösztönözhetette: a bibliai nyelv éppen a bonyolult alárendelő szerkezeteket, a vonzatos ígéket és az elvont névszókat túri rosszul, azokat a nyelvi jelenségeket, amelyek terén a germanizmusok eltávolíthatatlanul belekövéültek Eötvös szövegeibe.

Ezzel együtt nem értékelném túl a fiatal Eötvös prózája elevennek, már-már modernnek tűnő stílusjegyeit, elsősorban azért nem, mert az ÁLOM semmiképp sem tekinthető valamiféle tudatos prózaírói programszövegnek. Eötvös ekkoriban nagy drámaíró akart lenni: a már idézett, Szalayhoz intézett levélben ATTILA címmel vizionált egy soha el nem készülő drámai *opus magnumot*. Ebből a szempontból a novella inkább eseti próbának, vadromantikus műfajkísérletnek tűnik. Másrészt ha azt olvassuk, hogy Eötvös A MEGFAGYOTT GYERMEK címen ismert (s az ellen-*Aurorában* MEGFAGYOTT GYERMEK címmel megjelent) költeményét AZ ELFAGYOTT GYERMEK-nek említi, s hogy az ÁLOM EGY ÁLOM címmel ötlött fel benne, akkor kétségünk támadhat afelől, hogy a novella

szép magyarsága csak Eötvösnek köszönhető-e, nem pedig sokkal inkább a zsebkönyv szerkesztőinek.

A tárgyválasztás mehökkentő merészségéért viszont egyedül Eötvös felel: e rövidke szövegben nem kevesebbre vállalkozik, mint az emberi nem történetének összefogására a paradicsomból való kiűzetéstől egészen a világ végéig, mégpedig a teremtett világ egészét álomnak fogva fel. „Az egész élet csak angyali álom: az idea legalább új” – adja novellája esszenciáját Szalaynak. Rövid tartalomismertetést is nyújt barátjának a következő sorokban: „*Ádám és Éva kitiltatva a paradicsomból, szomorúan vágyódnak vissza. Elalszanak, s egy angyal megszánja szegényeket, s álmot küld nékik, mely a paradicsomot visszavarázsolja; s míg Éva álmodik, virágokat ültet melléje, hogy ébredve örüljön. – Isten haragra gyúl a pártütő angyal ellen, ki a vétkezőket boldogítani akarta, s azt mondja néki: Légy a halál, csak te boldogítsad az embereket, s csak téged gyűlöljenek! – Az angyal szomorúan leszáll az egekről, Ábel testvérsókjával illetve már, s ím egy berekben Ádát, Ábel kedvesét keseregve találja; beléseret, s midőn őt karjai közé szorítja, Ada meghal; sírt ás néki, s beléfeketi. Így él a halál sokáig (rövid leírás), végre a végső nap eljön (leírás), az emberek mind meghalnak, s az angyal Ada sírjára fekszik s elalszik. És ím az angyalok felébrednek, s felettek áll az Isten glóriájában. Mily szépen álmodtunk, s mily szomorúan s mily fényesen! – Légy áldva, hogy csak álom volt. És az Isten kegyesen mosolygva kebléhez szorítja az ébredőket, s az egész minden elzengi dicsőségét.*”

Az emberiség egyik legrégebbi mítoszának elbeszélésére vállalkozik itt Eötvös, egyben összekapcsolva a teremtéstörténetet a Prométheusz-motívummal és az élet álomszerűségének gondolatával. Mindezeket, jól tudjuk, szépirodalmi feldolgozások egész sora tette középponti motívumává vagy vezérfonalává. Ám maga az imént idézett eötvösi önértelmezés tart vissza attól, hogy, ha mégannyira szolid fényben is, olyan művek mint díszletek karéjában készítek felvételt Eötvös e korai kis novellájáról, mint (fölsorolni is restelkedem kissé) Aiszkhülosz drámája, A LELÁNCOLT PROMÉTHEUSZ, Milton eposza, az ELVESZETT PARADICSOM, Alfieri ABELÉ-je, Goethe FAUST-ja vagy Calderón AZ ÉLET ÁLOM-ja, nem beszélve a később jövőkről, mint John Steinbeck és az ÉDENTŐL KELETRE, a mi Kosztolányink és gyönyörű miniatúrája, a KÁIN, s persze Madách és AZ EMBER TRAGÉDIÁJA, amelyben egymást váltja újra és újra e sok-sok súlyos *Leitmotiv*. Az idézett levélrészlet alapján úgy tűnik, Eötvös nem akart egyebet, mint csak úgy elbeszélni, minden mondandó nélkül, a nagy mítoszt; ráadásul – s e sajátosság e fényes névsor előszámlálása után tűnik fel igazán – készül ATTILÁ-ja lázában éppen a drámai feldolgozásnak a tárgyban rejlő lehetősége hagyta hidegen.

Amúgy is félrevezető volna egy huszonegy éves, rendszeres teológiai vagy filozófiai műveltséggel nem rendelkező fiatalember emez apokrif Genézis-parafrázsisát, hogy úgy mondjam, túlolvasni: a széles horizontú komparatiztikai tűzijáték helyett célszerűbb talán a lehetséges előképekre fókuszálni, s így próbálni meg felfedezni, mely szöveg vagy szövegek szolgálták az ÁLOM mintájául.

„*Én megelégszem, ha Káint írhatok, ha nem is dráma*”: a tizennyolcadik születésnapon, 1831. szeptember 3-án kelt, Szalaynak írott levélben található utalást az Eötvös világirodalmi tájékozódását feltérképező Bényei Miklós kapcsolta össze Lord Byron nevével és azonos című művével. A terv, úgy tűnik, három-négy évvel később vált valóra: ezen a fellelt nyomon elindulva kísérelem meg megmutatni, mennyiben tanúskodik az ÁLOM Byron CAIN-jának, illetve más költeményeinek közvetlen hatásáról. A választott kiindulópont annál inkább kézenfekvő, mivel a romantika nagy alakjai közül Byron volt az, akit Eötvös vissza-visszatérően megszólított műveiben, A KARTHAUZI-tól

kezdve egészen A NÖVÉREK-ig, sőt nemcsak szépirodalmi szövegeiben írta le a nevét, hanem még olyan politikai irataiban is, mint az AUSZTRIA NEMZETISÉGEINEK EGYENJOGÚSÍTÁSÁRÓL szóló brosúrája (amelyből a bekezdés Byron nevével még az URALKODÓ ESZMÉK-be is átkerült). A Byron-hatást kötetek is tanúsítják a maguk kézzelfoghatóságában: Eötvös saját könyvtára számára többek között az 1835-ös párizsi összkiadást szerzte meg. Az egész sorok utánérző átvételét is magával hozó szoros olvasat (ez az ÁLOM hatástörténeti státusa) a későbbiekben távolságtartóbb, önállóbb befogadói viszonyná változott Eötvös részéről: már A KARTHAUZI-ban is inkább csak a Byron-jelenségre, az EGYENJOGÚSÍTÁS-ban még általánosabban „Byron világfájdalmá”-ra utalt. Az ÁLOM az 1816–1821 között írott byroni költemények közül többnek a lenyomatát is magán viseli: felnőtt fejjel Eötvös jobbára két művet emlegetett: a CHILDE HAROLD-ot és a DON JUAN-t.

Mivel kimaradt az életműből, ezért a novella – amely az egyik legkorábbi, Byron szellemében írott önálló munka a magyar irodalomban – természetesen nem szerepel a magyarországi Byron-recepcióval foglalkozó feldolgozásokban sem. Pedig a fiatal Eötvös e művével is azoknak a népes táborát gyarapítja, akik a század első felében Byronért rajongtak Magyarországon: olvasták, beszéltek róla, fordították, kiadták életrajzát, és önálló műveket költöttek az ő modorában. Eötvös egyik mestere, Kölcsey Ferenc a művelt közönség körében általánosan elterjedt ismeretekre támaszkodhatott akkor, amikor 1833 novemberében az országgyűlésen A LENGYELEK ÜGYÉBEN elmondott első beszédében immár a név megemlézése nélkül, csupán „más hazák gyermekei”-ről szólva, utalhatott a diéta nyilvánossága előtt Byron életének és halálának példájára, aki, úgymond Kölcsey, Görögországba ment „a régi Hellás omladékai közt s Missolongi sáncái alatt idegen nép szabadságáért meghalni”. A reformkor nemzedékének, benne Eötvös szűkebb baráti körének szintén fontos és közös élménye Byron életműve. Az Eötvössel hét évvel később a fogházjavításról társszerzőként könyvet író Lukács Móric rendszeresen közzétett különféle folyóiratokban Byron-fordításokat: 1835-ben például a DARKNESS fordítását a *Társalkodóban* – e költemény árnyéka, mint látni fogjuk, az ÁLOM-ra is rávetül.

Sem a bűnbeesés, sem Káin történetére vonatkozóan nem láttam értelmét Eötvös közvetett forrásai (úgy is, mint a vonatkozó Byron-művek lehetséges közvetlen forrásai) mégoly érintőleges tárgyalásának sem. Már Pierre Bayle-nél tucatszám olvashatjuk ama kifogyhatatlanul áradó ötleteket, melyeket az első néhány ember családi életéről és az emberi faj elszaporodásának lehetséges útjairól-módjairól eleven fantáziával valaha is kigondoltak, és azóta a helyzet csak áttekinthetlenebb lett: mindössze annyit szeretnék megmutatni, hogy a CAIN és a HEAVEN AND EARTH alapján többé-kevésbé kielégítően lefedhetők az ÁLOM főbb szerkezeti elemei, míg a hangulatfestő eszközök terén a novella az 1816-os DARKNESS-nek és az A FRAGMENT címen hagyományozódó, „*Could I remount the river of my years*” kezdetű költeménynek köszönhet sokat.

Épp azért, mert a fő motívumok olyannyira közkincsnek számítanak, apróságok, szövegszerű egyezések jelenthetik a legfőbb érvet Eötvös Byron-élményét illetően. Három részletet találtam a novella szövegében, amelyek Byron-verssorok erős utánérzésének, szabad, tartalmilag tovább-bővített fordításának tekinthetők. Mindegyik a IV. egységben van, azokban a bekezdésekben, melyekre Eötvös a Szalay-levélben így utal: „*vége a végső nap eljön (leírás)*”. Vagyis olyan szövegrészben, ahol Eötvös teljességgel a saját írói leleményére támaszkodhatott volna: így az átvételek nem tekinthetők konvencionális fordulatok pusztá egybeesésének.

(1)

„S az ember is egy maradt.

Tarthatatlanul futott tovább képzelmei után; nem gondolván, hogy léptével őseinek porát tapodja, kik élteket a halhatatlanságnak áldozva, szenvedtek, örültek, s most tetteikkel együtt feledve, nyugszanak sírjaik alatt.”

(2)

„Halottan terült el az agg tenger messze partjai között; nyugalom simítá el arcának mély redőit; s benne a tiszta ég tükrözött. Folyók és patakok fáradva álltak meg; s a mélyben szunnyadó halak nem háboríták fölcsapva nyugalmokat.”

(3)

„Az emberek nyugodva fekiüdtek néma lakjaikban; s a szunnyadóknak nem valának többé álmaik.”

Mindez Byron nyelvén a következőképpen hangzik:

(1)

„The underearth inhabitants – are they
But mingled millions decomposed to clay –
The ashes of a thousand Ages spread
Whenever Man has trodden or shall tread –”

(A FRAGMENT)

(2)

„The rivers, lakes and ocean all stood still,
And nothing stirred within their silent depths”

(DARKNESS)

(3)

„Or do they [»The underearth inhabitants«] in their silent cities dwell
Each in his incommunicative cell –”

(A FRAGMENT)

Csak három adat, de egyetlen szöveggörnyezetben: talán sovány eredmény, de Eötvösnek a CAIN-ra tett utalásával együtt ahhoz mindenképpen elégnék tűnik, hogy a novella egészének alapmotívumait megkíséreljük mindenekelőtt Byron világából eredtetni. Innen nézve a dolgot: szerencsére elegendően kevés az átvétel ahhoz, hogy az eötvösi művet ne pusztán Byron szolgái másolásának tekinthessük. A WERNER Gabor nevű hősnének aggodó kérdését („You don't believe me / Guilty of this base theft?") megnyugtatóan megválaszolhatjuk: dehogy. Eötvös a maga módján áthasonította Byront: a huszonegy éves fiatalember a harmincéves férfi szkeptikus iróniáját szeretethitté, a nemiségre vonatkozó állandó utalásait gyöngéd szerelmi történetté, Cuvier kövületein iskolázott katasztrófavízióit világméretű eutanáziává szelídítette.

A bukott angyalt összeismertetni a paradicsomból kiűzött emberekkel: ezt a leleményt Milontól veszi át Byron a CAIN-ban, és ugyanígy száll le a bűnbe esett emberekhez a halál angyala Eötvösnél. Byron, aki néha maga is efféle földre szállt angyalnak hitte-mondta magát, nagyon is tisztában volt az angyalok osztályaival: „The seraphs love most – cherubim know most” – áll a CAIN-ban is. Ha Lucifer kerub, szeretet nélküli tudás, akkor Eötvös angyala már nem annyira ebből a Byron-műből lép elő, mint sokkal inkább a HEAVEN AND EARTH vízőzön előtti színjátékából, ahol a két szeráf, Sa-

miasa és Azaziel földi nőkkel szerelmeskednek. Az ÁLOM hősnőjét, aki a halál angyalával kezd viszonyt, Ádának hívják, aki viszont ismét csak a CAIN szereplője. Eötvös, legszemérmesebb regényíróink egyike, a szerelmi szál tekintetében e korai művében sem okoz meglepetést: a Byron-drámák hangsúlyos szexuális aurájától meg nem érintve, Ádának és az angyalnak a szerelmét egészen halovány színekkel ábrázolja.

Úgy tűnik, Eötvösnek nem volt füle a byroni életmű humoros regisztereire sem. Ősanyáink-ősapáink szenvedéseit és a Mindenható nagyúri gesztusait komolyan véve, teljesen idegen tőle a bibliai témáknak a CAIN ironikus felhangjaitól a HEAVEN AND EARTH parodisztikus értelmezési lehetőségein át egészen a VISION OF JUDGEMENT poétikai-politikai persziflázsáig terjedő byroni, „*free-thinker*” olvasata. Byront e tekintetben a magyar irodalomban leginkább a két Arany értette meg. Ami viszont lenyomatot hagy Eötvös prózáján, az a CAIN-nak a szabadgondolkodói mentalitásra tudatosan ráutaló, világos-átható kifejezőmódja. E hatás lehet egy még további okozója a furcsán rövid eötvösi mondatoknak, amely mondatokkal ugyanakkor naiv-érzelmes szerelmi történet van elbeszélve, s ez a szöveget némiképp rejtélyes színnel ruházza fel. A komor ünnepélyességet, mint arról már szó esett, Eötvös azoktól a katasztrófa-költevényektől kölcsönzi novellájához, melyek akkor keletkeztek, midőn Byron 1816 nyarán elhagyta Angliát, hogy megkezdje a halálig tartó *vagabondage*-t.

Amondó volnék, hogy a byroni életműnek ez a közös nevezője, az otthontalanságnak (a romantikus irodalomban persze általánosan fellelhető) vezérmotívuma az, amely e kis novellában a leginkább hitelesen megjelenik, és azt a magyar romantika értékes prózai darabjává avatja. A halál angyala testesíti meg mindenekelőtt ezt az otthontalanságérzést, hogy azután azt általános emberi sorssá emelje a három angyal élet-történet-elbeszélése, amelyek mindegyike a világban való idegenség megéléseként értelmezi megtett pályáját.

„Az egész élet csak angyali álmom: az idea legalább új.” Az eötvösi novella másik fő gondolatának, az élet álomszerűségének motívumát nehezebb feladat hatástörténetileg egyetlen meghatározott szerzőhöz kötni. „*For life is but a vision*” – mondja bár a mi Byronunk (A FRAGMENT), utaljon bár álmom és élet egymásba mosódására a DARKNESS-ben, a CHURCHILL’S GRAVE-ben, elemezze bár a DREAM első része az álmok ismeretelméleti szerepét, mégis, mindez nem felel meg annak, amiről Eötvösnél van szó.

Sőtér – bár ez nem feltétlenül több obligát képzettársításnál – Jean Pault nevezi meg lehetséges előképként: ám az eötvösi felfogás nyilvánvalóan más, mint az álomelmé-nyek irodalmivá formálása vagy az álomnak az életvilág tényei közé való beemelése a német romantikában Jean Paulnál és másoknál. Sőt ugyancsak távol áll tőle az álmom és az élet (ébredés) felcserélhetőségének bármiféle problematizálása, gondoljunk akár Descartes-ra, akár Calderónra, és az afféle elképzelések is, mint a történeti vagy világtapasztalat egyetlen perspektívapontból való átfogása az álomban (Schopenhauer-nél vagy Madáchnál).

Ha már itt tartunk, mindenképp jobban megfontolandónak tűnik viszont Eötvös monográfusának másik meglátása, mely szerint a novella „*természetleírásai, látomásai a kortárs Vajda Péter prózaverseire [...] emlékeztetnek*”. Nem volna érdektelen annak vizsgálata, hogy Vajda öt-hat évvel későbbi szövegei mennyit köszönhetnek az ÁLOM-nak, annál inkább, mivel tematikus egyezéseket is találunk: az ESZDÉR címet viselő prózavers a DALHON harmadik füzetében szintén a teremtéstörténetből meríti tárgyát, ráadásul – s ez a prózaversek más darabjaira is vonatkozik – a fiatal Eötvösénél nagyobb filozófiai tudatossággal van megírva.

A novella címében foglalt talány megoldásához elképzelhetünk egy (igen vázlatos) konstrukciót, amely megvilágítja azt, amit Eötvös mondani akar, bár azt semmiképp sem állítanám, hogy Eötvös a maga elgondolását ténylegesen e teológiai-filozófiai tradíciókhoz akarná kötni. Az angyalok beszámolója azt mutatja, hogy Eötvös „*az egész élet csak angyali álom*” kifejezést úgy fogja föl, hogy a teremtett világ időbeli és térbeli teljességét az angyalok álmainak harmonikus szövedéke teszi ki. Az idea, persze, nem annyira új, mint Eötvös gondolja: adjuk össze Milont Leibnizsal, és megkapjuk a modellt. „*Számos régi egyházatyja véli ugyanis, hogy jóval e látható teremtés előtt már léteztek angyalok*” – mondja Milton az ELVESZETT PARADICSOM első könyvének summázatában. Mármost az angyalok álmainak mint képzeteknek az összességéből jön létre itt a szublu-náris világ, melynek harmóniáját, mint a leibnizi monászokét, az Isten előre elterve-ző bölcsessége biztosítja.

Káin szép csendesen elindul Adah-val a vadonba; a két szeráf szerelmesével együtt felrepül és eltűnik, míg ideleltombol a vízözön. Eötvös novellájában még gyöngé-debben múlik el a világ: mi halál lehet fájdalommentesebb annál, mint hogy egyszer-űen nem álmodnak rólunk többé?

Jegyzetek

Az anyaggyűjtés során több tekintetben támaszkodtam egyrészt Bodnár M. Istvánnak, másrészt a *Holmi* szerkesztőinek előzetes írásos megjegyzéseire: szíves segítségüket ezúton is köszönöm. Utóbbiakkal egyetértésben a novella szövegét – a hiányjelek (apoztrófok) elhagyását és a „c”-nek „c”-re való átírását leszámítva – betűhíven, csupán a legszükségesebb emendálásokkal szög-letes zárójelk között kiegészítve közlöm.

Eötvös József *ÁLOM* című novellájának első megjelenése: *Aurora hazai almanach*. 1835. Tizen-negyedik év. Folytatják többen, Pesten, Trattner’ és Károlyi’ tulajdona, 25–39. Az újraközlés: Szalay Gábor: BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF NÉHÁNY KIADATLAN LEVELE, in: *Irodalomtörténeti Közlemények* 52 (1942). 283–294. Benne a novella: 287–291. Eötvösnek Szalay Lászlóhoz írott 1834. nyári, Tutzingban kelt levelét az alábbi kiadásból idézem: Eötvös József: *LEVELEK*. Szerk., ford., előszó, jegyz. Oltványi Ambrus. (EÖTVÖS JÓZSEF MŰVEL. Szerk. biz. Fenyő István, Illés Endre, Pándi Pál, Sötér István, Wéber Antal.) Magyar Helikon, 1976. 88–90. Kézirata ismeretlen, az 1942-es pub-likáláshoz képest betűhíven közli: Nizsalovszky Endre, közléstesi – Lukácsy Sándor, s. a. r.: EÖT-VÖS JÓZSEF LEVELEI SZALAY LÁSZLÓHOZ. A bevezető tanulmányt és – Lukácsy Sándor közreműkö-désével – a magyarázó jegyzeteket írta Nizsalovszky Endre. (Irodalomtörténeti füzetek. Szerk. Bodnár György. 57.) Akadémiai, 1967. 70–71. A Bajza-féle *Aurora*hoz mindenekelőtt lásd: Fe-nyő István: *AZ AURORA. EGY IRODALOMI ZSEBKÖNYV ÉLETRAJZA*. (Irodalomtörténeti füzetek. Szerk. Szauder József. 4. szám.) Akadémiai, 1955. Az ellen-*Aurora* értékelése: i. m. 100. skk. A fiatal Eöt-vös és a korabeli irodalmi élet, a Bajzához fűződő viszony és a Szemere Pállal való együttműkö-dés kérdéséhez: Kerényi Ferenc: EÖTVÖS JÓZSEF DRÁMAI PÁLYAKEZDÉSÉRŐL ÉS A CSÉL SZERZŐSÉGÉ-RŐL, in: *Irodalomtörténeti Közlemények* 93 (1989/4.). 428–431. Sötér István az *ÁLOM*-ról: Sötér Ist-ván: EÖTVÖS JÓZSEF. Második, javított kiadás. Akadémiai, 1967. 30–31. A Nizsalovszky-idézet: Nizsalovszky–Lukácsy, i. m. 11. Az 1850-es évek novelláinak kiadása az életműsorozatban: Eöt-vös József: *A NŐVÉREK – ELBESZÉLÉSEK*. A NŐVÉREK szerkesztése és előszava Kulin Ferenc, az elbe-szélések szerkesztése és előszava Kerényi Ferenc munkája. (EÖTVÖS JÓZSEF MŰVEL.) Magyar Heli-ikon, 1973. A kötet szerkesztési direktíváit illető szíves szóbeli felvilágosítását Kerényi Ferencnek ezúton is köszönöm. A MEGFAGYOTT GYERMEK az *Aurora*ban: *Aurora hazai almanach*. 1835. 40–43.

Eötvös a Káin-tervről: Eötvös József: *LEVELEK*, 73. és Nizsalovszky–Lukácsy, i. m. 46. E szö-veghegyről, illetve tágabban Eötvös Byron-élményének műveiben fellelhető lenyomatairól, a ré-

gebbi szakirodalom kritikai értékelésével: Bényei Miklós: KITEKINTÉS A VILÁGRA. EÖTVÖS JÓZSEF VILÁGIRODALMI OLVASMÁNYAI, in: uő: EÖTVÖS JÓZSEF KÖNNYVEI ÉS ESZMÉI. (Csokonai História Könyvek. Sorozatszerk. L. Nagy Zsuzsa és Barta János.) Debrecen, Csokonai, 1996. 84–85.

A Byron-utalások Eötvös más műveiben, eredeti nyelven, illetve a Bényei-írás óta rendelkezésre álló újabb, jegyzetel kiadásokban: Eötvös József: A KARTHAUZI. S. a. r., utószó Gángó Gábor. (A MAGYAR PRÓZA KLASSZIKUSAI. Szerk. Kerényi Ferenc. 36. kötet.) Unikornis (1996). 44., 176–177. Eötvös József: A NŐVÉREK. S. a. r., utószó Gángó Gábor. (A MAGYAR PRÓZA KLASSZIKUSAI. 69. kötet.) Unikornis (1999). 121., 207. Eötvös József: ÜBER DIE GLEICHBERECHTIGUNG DER NATIONALITÄTEN IN ÖSTERREICH. Zweite Auflage, Wien, Jasper, Hügel & Manz, 1851. 8. Eötvös József: DER EINFLUSS DER HERRSCHENDEN IDEEN DES 19. JAHRHUNDERTS AUF DEN STAAT. I. Theil, Leipzig, F. A. Brockhaus, 1854². 142. Byron-művek Eötvös könyvtárában: Gángó Gábor, szerk.: EÖTVÖS JÓZSEF KÖNYVTÁRA – DIE BIBLIOTHEK VON JOSEPH EÖTVÖS. Argumentum, 1995. 119–122. sz. tétel.

A magyarországi Byron-recepció bibliográfiája (Pukánszky Fábán Judit): BYRON MAGYARORSZÁGON. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Bibliográfiai Kiadványai. 7.) Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára, 1976. A recepciótörténet csak igen nagy kritikával használható kifejtő feldolgozása: Morvay Győző: BYRON MAGYARORSZÁGON (VÁZLAT), in: Koeppl Emil: BYRON. Ford. Esty Jánosné. MTA, 1913. 293–383. A versek eredeti megjelenésével szinte egyidejű recepció vázlatos bemutatása: i. m. 299. skk. Eötvös Byron-élményéről, kevésbé tényyszerűen: i. m. 307–308. Az újabb irodalomból lásd mindenekelőtt: Imre László: BYRON DON JUAN-JA ÉS A MAGYAR VERSES REGÉNY, in: *Studia Litteraria*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének Közleményei. Tomus XVIII. Red. J. Barta. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1980. 55–91. Kölcsey Byronról: Kölcsey Ferenc: A LENGYELEK ÜGYÉBEN I., in: uő: ÖSSZES MŰVEI II. (S. a. r. Szauder Józsefné és Szauder József.) Szépirodalmi, 1960. 102. „Folyó, tó, tenger, minden vesztég áll, / Nem mozdul semmi néma mélyiben”: így fordítja Lukács Móric az Eötvös által a saját szövegébe átemelt részletet. Byron: SÖTÉTSÉG. In: LUKÁCS MÓRICZ MUNKÁI. Összegyűjtött Gyulai Pál, I. kötet. Buda-Pest, Franklin, 1894. 21.

Bayle-nél lásd az ABEL, ADAM, CAIN, EVE szócikkeket. Az általam használt kiadás: Bayle, Pierre; Dictionnaire [!] Historique et Critique par – Troisième édition, revue, corrigée, et augmentée par l’auteur, A Rotterdam, Chez Michel Bohm, 1720. Tome, I–II, A–C, D–L.

A Byron-idézetek: Byron, [George Gordon Noël] Lord: THE COMPLETE POETICAL WORKS. (A továbbiakban: CPW.) Vol. IV. Ed. by Jerome J. McGann. Oxford, Clarendon Press, 1986. 30., 23–26. sor; 43., 73–74. sor; 30., 27–28. sor. Az itt és az alább hivatkozott kisebb költemények az Eötvös számára 1834-ben hozzáférhető összkiadásban: Byron, George Gordon Noël, Lord: THE WORKS OF –: WITH HIS LETTERS AND JOURNALS AND HIS LIFE, BY THOMAS MOORE, ESQ. In Seventeen Volumes. London, Murray, 1833. Vol. X., 283–292., a kritikai kiadás szövegéhez képest érdemi eltérések nélkül. Az idézet a WERNER-ből (III. felv., 1. jelenet, 18–19. sor): Byron, Lord: CPW. Vol. VI. 445.

A magyarországi Byron-szakirodalomból Hegedüs Géza elegáns és érzékeny Káin-értelmezését szükséges megemlíteni: Hegedüs Géza: BYRON. (Irodalomtörténeti kiskönyvtár. Szerk. a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Világirodalmi Hivatkozott munkaközössége. 10.) Gondolat, 1961. 77. skk. A Milton–Byron párhuzamról a bukott angyal felléptetésében: i. m. 82.

Az angolszász Byron-szakirodalomból csak az elmúlt évtized főbb eredményeit, illetve a régebbi irodalomból a legtöbbet idézett műveket tekinthettem át e tanulmányhoz. Az itt hivatkozott könyveken, cikkeken túl sokat köszönhetek a Byron kritikai kiadás jegyzetapparátusának is. Byron katasztrófavizióiról: Gleckner, Robert: BYRON AND THE RUINS OF PARADISE. Baltimore, The Johns-Hopkins Press (1967). 237. sk. Lucifer alakjának értékeléséhez a CAIN-ban lásd többek között Brunner, Larry: DRAMATIC SPECULATION AND THE QUEST FOR FAITH IN LORD BYRON’S CAIN. (Salzburg University Studies.) Lewiston, New York/Salzburg, Austria, The Edwin Mellen Press, 1995. 34. skk. Ehrstine, John W.: THE METAPHYSICS OF BYRON. A READING OF THE PLAYS. (De proprietatibus litterarum. Ed. C. H. van Schooneveld, Series Practica, 120.) The Hague–Paris, Mou-

ton, 1976. 89. skk. Hirst, Wolf Z.: BYRON'S LAPSE INTO ORTHODOXY: AN UNORTHODOX READING OF *CAIN*, in: Gleckner, Robert–Beatty, Bernard, ed.: THE PLAYS OF LORD BYRON. (Liverpool English Texts and Studies. Vol. 29.) Liverpool University Press (1997). 256. skk. Byron angyal-szerpjátékáról lásd Roston, Murray–McGann, Jerome J.: ORTHODOXY AND UNORTHODOXY IN *HEAVEN AND EARTH*, in: Gleckner–Beatty, i. m. 294. Az idézet a *CAIN*-ból: CPW VI. 246., 421. sor. Szeretet-tudás kérdése az életmű tágabb összefüggésében: Ehrstine, i. m. 89., 97.; Hirst, i. m. 256. sk. „Szerelem és szexualitás melléktémájá”-hoz: Ehrstine, i. m. 92. Paródia és humor Byronnál: i. m. 112., 118. és Eggenschweiler, David: BYRON'S *CAIN* AND THE ANTIMYTHOLOGICAL MYTH, in: Gleckner–Beatty, i. m. 237. Szabadgondolkodás és lapidáris stílus összefüggéséhez lásd i. m. 238. Az otthontalanságmotívum byroni variációihoz: Hirst, i. m. 258.

Az idézet az A FRAGMENT-ből: CPW IV. 29., 9. sor. A német romantika szerzőinek álomírásai-ban a legkönnyebben a következő mű alapján lehet tájékozódni: Kiessig, Martin, hrg.: DICHTER ERZÄHLEN IHRE TRÄUME. SELBSTZEUGNISSE DEUTSCHER DICHTER AUS ZWEI JAHRHUNDERTEN. (Düsseldorf–Köln.) Eugen Diederichs Verlag (1964). Az álomról Jean Paulnál lásd Ueding, Gert: JEAN PAUL. (Beck'sche Reihe. Autoren. Bd 629.) München, Beck (1993). 121–131. Vajda prózaverse: Vajda Péter: ESZDÉR. ELSŐ KÖNYV (KÜLDETÉS), in: uő: DALHON. Harmadik füzet, Pesten. A szerző-és Eggenberger Józsefnél, 1841. 163–197. A Milton-idézet: Milton, John: ELVESZETT PARADICSOM, in: uő: VÁLOGATOTT KÖLTŐI MŰVEI. Ford. Jánosházy György, Jánosy István, Kálnoky László etc., utószó Szenczi Miklós. Európa, 1978. 55–56. Jánosy István fordítása.

Eötvös József

ÁLOM

Sajtó alá rendezte Gángó Gábor

I

Első szüléink, Ádám és Éva fölött, leszállott a nap.

Vég sugárai, a láthatáron lebegő fellegekre elöntve, pirosra festék a változókat. Végre elhalványultak ezek is. Az éj lassu léptekkel jött fel az égen. Minden sötét vala már.

A csillagok, mint az emberszív vágyai, reszketve tüntek elő és egyenként; s szelíden mosolygva, s napról való álomként, úszott a hold a tiszta aetheren: a földön pedig néma hallgatás uralkodott és végtelen csend. Csak felébredt madárcák röpdézése, s a lombokon sohajtva átsuhanó esti szellők szólamlottak fel némellykor.

Szunnyadni látszott egész föld; s rajta minden állat nyugodva feledé el lételét.

Csak Ádám, csak Éva valának ébren még.

A Paradicsomból elűzöttetve, s halálsejdzítést hordva sziveikben, magok s egyedül magok állottak. Végtelenül terült el körülök a pusztaság; komoly nyugalommal gúnyolva a kétségbe esőket. Határtalan messzeségben eltévedett szemeik nem akadtak virágra, melly a Paradicsom gyönyöreit visszavarázsolhatná. Fölnéztek az égre: de a számtalan nap, melly forogva tündökle fölöttök, lelkeik sötétjét nem derítheték. Kétségbeesés lepte meg szíveiket, s könnyeik árja kitörvén, átkozták sorsokat, vétköket; és zugolódtak Isten ellen, ki őket alkotá, hgy haljanak.

S íme egy angyal hallotta panaszaikat; s szíve könyörületre indult a szerencsétlenségekben.

Mint a hold ezüst sugáritól áthatott felleg, ha kerengve leszáll, tiszta világát lassanként elveszíti, míg végre a földön láthatatlanul elterül, s a fonnyadó virágoknak új életet ad: úgy szállott le az angyal. Megállott a boldogtalanok előtt; s angyali könyv töltötte el szeméit, midőn imígy szólt: Miért keseregsz, Ádám? Miért átkozod sorsodat? Irgalmas az Úr, s könyörülni fog rajtad. De Ádám nem érté a mennyei hangokat: mióta vétkezett, idegen vala előtte az angyali nyelv; s vigasztalatlanul síra tovább, eltöltve panaszával a messze vidéket.

Ekkor az angyal, lehajolva feléjük, gyöngéden érinté a szenvedőket: s ím messzebb száll el tőlök a jelenlét; édes nyugalom tölti el szíveiket; s a mult idő gyönyörjeivel együtt derülten tűn föl előttök. Majd virágokat hozza nékik a Paradicsomból, s körülök ülteté, hogy illatjokat az álmadozókra öntsék; s a közel berekbe csalogányokat híva, hogy dalaikkal a majd-ébredőket vigasztalják: maga pedig felszállt magas lakhelyére; s lenézvén a boldogul álmadókra, örült mivének.

Az éj elmúlt.

Fényesen ragyogva emelkedett a láthatáron a nap; s az emberek fölébredének. S midőn a berekből ösmert dal zenge elejökbe; s körültekintve virágokat láttak, mellyek ingadva hajták le harmattölt kelyheiket; s midőn csudálva, hálaadva néztek föl az égre, s ott tündökölve állt a nap, oly szépen, mint mikor először fölkelni látták: örömrészezen borúltak egymás karjai közé; s véghetlen boldogokká tette őket a mindenható szerelem.

II

És az Úr látta az örvendező bűnösöket; s szívét harag töltötte el. Intett.

S a mennyei seregek térdet hajtva jelentek meg előtte; ő pedig mennydörgő hanggal imígy szólt, s az egész minden reszketve indult meg szavára: Engedetlen angyal! ki, kiket én bünteték, boldogítandó valál, légy elűzve színem elől. Míg forog a föld, s míg emberek élnek, a menny kapui ne nyiljanak előtted; setét föld légyen lakásod; élj a halandók között csak tenmagad halhatatlan; s boldogítsad, kik remegve gyűlölnék, s futnak előtted; légy a *Halál*.

Szólott az Úr; s az angyal, fölnyitva szárnyait, szomorúan szállt le a földre.

III

Ábel nem vala többé.

Súlyosan találta őt bátyjának nehéz fegyvere. S midőn messze fölnyilt sebét látta az angyal; midőn hallotta fájdalmas nyögését: karjai közé szorítá a boldogtalan ifjut, hogy barátkeblén enyhüljenek kínjai. S ím megszűnik a piros vér folyása, megszűnnek fájdalmas panaszaik; s némán mosolygva fekszik ott az ifju, mintha csak álmadoznék. Szülőjji sírva temették el a kedvelt gyermeket; s hantjára virágokat ültete a szerelem.

Búsán le eresztett szárnyakkal ült a virágos dombon az angyal; s a mellette elfolyó patakra lenézvén, az állhatatlanban, ki minden habot a tengerhez visz, s maga szüntelen tovább foly, szomorú képét tükrödzeni látta.

S ím Áda, Éva legifjabb leánya, jött a patakhoz.

Mióta Ábel eltemetett, egész föld pusztá vála néki és örömtelen. Vihartól meghajlott cédrusként állt a virágos partokon: szép, mint anyja, mikor a teremtő kezeiből mosolygva kilépett; olly szép, hogy még a patak tiszta tüköre is csak gyöngén adhatta vissza mennyei képét. Halványak voltak arcai; s rajtok csak némelykor lejte át egy gyöngé pirosság. Mint havasokon futamlanak keresztül a nap végsugárai; s mint violák hajtják le föld felé harmattelt kelyheiket: úgy függtek Ábel sírján a szomorgó szemei; s rajtok a keservek árjai sűrűn törtek elő. Hosszan és sötéten ömlöttek el fürtjei liliomkeblén s homlokán; a fájdalomhoz hasonlók, melly lelkén elterült.

Az angyal látta Ádát, hallotta szavát, melly Ábelért sohajtozott; s feledve fájdalmait, véghetlen szerelem töltötte szívét.

S ím feljött az éj, s a messze téren a csend elkezdé hosszú dalát. Áda lankadtan dőlt a virágos hantra; s keservei álomba ringaták a szenvedőt.

Ekkor az angyal Ábel alakját ölté magára, s a szunnyadóhoz lehajolva, imígy szólt: Áda, ébredj; Ábeled visszatért nyájával! – Áda ajkain gyönyörtelt mosolygás játszik, midőn feszült kebelével ekképen felel: Ábelem, hol voltál eddig? Miért hagyta el kesergő hölgyedet? S az angyal melléje ült. Szerelemről szóltak a boldogok; s egész föld hallgata körülök.

Elmult az éj. A nap új fényben emelkedett az égő láthatár fölött; s egész föld ezernyi hanggal eltelve köszönté az új jövevényt. Áda fölédredett, s szülőji álltak előtte. Ezek örömmel eltelve szoríták szíveikhez a csudálkozót, ki még csak nehezen válhata álmaitól. Ah, ne örüljete, boldogtalan szülők! Mi leányotok arcait olly pirosra festi, nem öröm az; nem a fölkelő napnak, nem a színes virágoknak mosolyg ó: boldog álmanak emléke tölti el őt még; melly ha egyszer végkép eltűnik, Áda nem fog pirulni többé, nem fog mosolygani.

Így múlt a nap. Éjjel Ábel megjelent ismét kedvesének; s az fölédredve örült ismét az új éjszakának. S így sok nap múlt és sok éj. Áda mindig halványabb s mindig nyugottabb lőn. Szomorú vála, de elégedett.

A nyár heve megszűnt. Sárguló levelekkel játszott az őszi szél: s Ábel hantja fölött kórók ingatták száraz fejüket. Éj vála, s szelíd világot terjesztve függött a hold tiszta egén; mint isteni köny, sírva az emberiségért, és halkan morogva, folyt a patak virágtalan útjain tovább; néma fájdalom terült el egész földön: csak Áda örült; szunnyadva feküdt kedvese sírja fölött; s mellette Ábele ült, szerelemről szólva az örvendezőnek. O, jer szívemhez! így szólt végre Áda. Tedd egészen boldoggá hölgyedet. – Az angyal lehajolva, csókjával érinté reszkető ajkait. Ábelem! így szóla sohajtva Áda; és hallgott.

Szülőji halványan[,] kihült kebelével találák leányokat; s átkozva a halált, Ábel mellett temették el. Az angyal pedig szomorúan ment tovább.

IV

Századok múltak és ezredek: de a föld még erősen állt.

Szép vála köntöse, mint a teremtés első napján, bár rontó léptekkel ezer tél ment által a téren; színöket s illatjokat még nem vesztették el a virágok; a régi dalt zengék a madarkák a lombok között, az öröm és szerelem készte dalokra, mint hajdan; vígan törtek keresztül a sűrűn a félénk vadak, s az ezernyi évekig egy uton tovább folyó pataknál friss italnak örültek.

Régi ágyában feküdt az agg tenger; s ha a szél nehéz álomként lejte át a szunnyadón, ez, mintha ébredni akarna, emelkedett; nyugtalanul körülveté magát; s sötét hullámjai a sziklás partokkal elkezdék ismét az ezer-évű viadalt, ezek pedig tántoríthatatlanul álltak, komolyan nézve alá a lázadókra, s néha mintegy gúnyolólág egy kis követ vetve le a töröten visszavonulókra.

A nap fényesen futotta át régi útjait; s szelíd világot terjeszte a hold, mint ezernyi évek előtt.

S az ember is egy maradt.

Tarthatatlanul futott tovább képzelmei után; nem gondolván, hogy léptével öseinek porát tapodja, kik éltoeket a halhatatlanságnak áldozva, szenvedtek, örültek, s most te-teikkel együtt feledve, nyugszanak sírjaik alatt.

A halál angyala szomorúan ment át a messze téren; könnyelt szemekkel néze föl az égre, mintha kérdené: meddig tart még büntetése?

Ekkor az Úr, megkönyörülve szenvedő angyalán, imígy szólt: Elég! És a föld ezer vizshangjaival felelt[:] Elég; s csend lón.

Az alkonyodó nap nem szállt a bércek megé, s a fölkelő hold nem folytatta útjait: pirulva állt a két mennyei csillagzat egymásnak ellenében: két szeretőhöz hasonlók, kik hosszú vándorlás után találják föl végre egymást. Halottan terült el az agg tenger messze partjai között; nyugalom simítá el arcának mély redőjít; s benne a tiszta ég tükrözött. Folyók és patakok fáradva álltak meg; s a mélyben szunnyadó halak nem háboríták fölcsapva nyugalmodkat. A zöld levelek mozdulatlanul függtek az ágakon; s a virágok föld felé hajolva nem ingatták többé illatozó kelyheiket. Az emberek nyugodva feküdtek néma lakjaikban; s a szunnyadóknak nem valának többé álmaik.

Csak a halál angyala ment még sietve a téren át. Fáradt vala ő is, és nyugalom után vágyodott. Áda sírjára ült a patak megett; a rég elmúlt idők föltűntek előtte egyszer még; és Áda után vágyodott a haldokló: ez pedig szelíden mosolygva szállt le az égből; csókjával érinté angyalát, ki nehezülő szemekkel föltekintve, egyszer még Ádát sohajta, és elszunnyadott.

V

Mennyei trónján ült a Mindenható: körülé nehéz álomba merülve feküdtek az angyalok. Inte; és a szunnyadók fölébredének. Mi szép vala álmunk; s mi szörnyü, mi borzasztó még is! Légy áldva, Isten, hogy csak álom volt!

Álmodám, így szóla egy közülők; hogy messze tőled, az ég legszélsőbb határain, sötét hazában lakom. Napjaim rövidek valának, és hosszúk éjszakáim. Nem láttalak; s csak félve gondoltam reád. Légy áldva, hogy csak álom volt.

Álmodám, monda a másik; hogy testvérimet gyűlölöm, s ők is gyűlölnek engem. Reménytelenül jártam hosszú pályámon. Légy áldva, hogy csak álom volt.

És én boldog szerelmet képzelék magamnak; így a harmadik. De kedvesem elveszett, és véle boldogságom. Légy áldva, hogy csak álom volt.

S így mindenik elmondta álmát, és az Úr hallgatott.

Végre a halál angyala jött; s mikor elvégzé beszédét, az Úr imígy szólt: *Hosszan álmotdatok: most örüljetek örökre!*

Határ Győző

ÓLOMPUTTONY

A Kis Klapanciáriumból – Mezey Katalinnak

ellenni nyugságom
szűnésem alig van
fájton-fáj a lábom
tőből talpamiglan

lökő lancináló
nyársra húzó sajjás
mondják korral járó
fáintos nyavalygás

tengnék lógva-lígvé
– lök iromba himba
belesuvad limhe-
lomha lábaimba

nagy ólomgöbökkel
tőtt irdatlanságot
cipelniük azt kell:
puttonyt? hátizsákot?

azt kell fuvarozni
hasított patáknak
ők sem értik: ez mi?
bornyú képet vágnak

ólomnehezék ez?
hogy már csűdöt csánkot
lélegzést lefékez?
malomköve rángat

mi rossebbes-rideg
meteorit-szikla
honnán? kitül ripeg-
ropog a lábikra?

dupla rakasz vackor
málha-meghimbálás
szemüveg is attól
búvalbélelt-párás?

latoltam mázsáltam
mértem tépelődtem
nem volt váltig-válton
világos előttem

egy-két lejtést-sejtést
lépcsőn fel-le mentem
hogy e Súly mit rejt – és
menten rádöbbsentem

láb kitül lehervad
galacsin ki lever:
túlnehéz-magamnak
én e fölös teher

én én a malomkő
magamnak mázsányi
vélem ingó rengő:
nem lehet elhányni

egybesülve-főve
véle rosszban-jóban
vonszolnom előre
hétrét-elomlóban

hurcolója hústest
százmázsás dögének
lettem rögtön-rögvest
mentül véntül-vénebb

ŐSZI TÁJ

A Kis Klapanciáriumból

(permetező őszi táj
rám te eső ne szitálj)

kifele áll szekerem
rúdja – szüntön tekerem
lesből pata-cselgáncs volt
megkapott már elgáncsolt
viz az ördög elfele

rajtam rücskös alfele
alfeléből hő sugár
harci kéjgáz trombitál
szimulálnám az alvást
de visz ragad nyargalvást

(permetező őszi táj
rám te eső ne szitálj)

hol Szent Pátrik nyildokol
Kapubarlang fül s Pokol
engem szoppal elnyelő –
Blaise Pascal volt a Nyerő!
fogadásom vele állt
hogyan meglássam Beliált:
berág benyel – Ó esz meg
s jaj nekem a Vesztesnek!
öregtemplom gádorán
eső szél ver táltorján

(permetező őszi táj
rám te eső ne szitálj)

kámzsán mint kamaldulok
kegyelemért koldulok
begubódzom mint a tég
álmodom meg ne ítélj
jég lóg tűzláng: egyre megy
megszoktam hogy pörkölnek
lángtengerben megalszom
s nyálcsorduló kudarcon
infernális mélynyomat:
megmosolygom álmomat

(permetező őszi táj
rám te eső ne szitálj)

TISZTÁNLÁTÁS

A Kis Klapanciáriumból

szentigaz: soká voltam abban a hiszemben
– akkor még volt nékem olyan *hiszemem* –
s ha kételyem támadt a tanultakkal szemben
hát úgy éljek *igaz* itt folyjon ki a szemem

cudarul felháborodtam Hitetlen Tamáson
kinek ujját bárdal lecsapni rendelém
– én-tettem rémtettem – első kiábrándulásom
alighogy túl voltam kamaszkorom delén

nem kényes könnyes üdvös nem követendő
példám s az is bolond ki történetemen okul
meg is dorgált érte minden rangú s rendű
gyalogsátán himnő-nenő kegyes-undokul

amiért Teljes Hátatfordítással fizettem
– a „hitbe-ugráshoz” nem fült e békaláb –
előre-hátra élek ugrádi-önfeledten
s a *tisztánlátásnál* nem adom alább

Bertók László

TÉLI

1

Téli, áttetsző.
Egy kutya és egy bokor.
Ügat mindkettő.

2

Lágy hegyerincre
esett a kamasz erdő
fehér kis inge.

3

Lidérces béke.
Lóg a hegy fölött a hold
nyeletlen D-je.

4

Rigók, galambok.
A madáretetőből
festjük a gangot.

5

Menjen? Maradjon?
Leng a borókaágra
fagyott madárnyom.

6

Hó a kilincsen.
Kivágva a fenyőfa.
Égig ér minden.

7

Messze röpülne.
Kitárt ajtószárnyak közt
ül a küszöbre.

8

Mély lélegzettel,
ha a plafont kinyomja,
helyből röppen fel.

9

Egy csepp az álma,
s percenként belefulladás
az óceánba.

Szakács Eszter

ÚJ ÉLET

Visszatérő álmom, hogy leég a lakás.
Vagy míg elutazom, teljesen kirabolnak.
Hogy onnantól élhessek, mint valaki más.
Hogy parketta-tavon alvó, legyek a csónak.

Nem bátyázna körül mindenféle lom.
Mézcsurgató, ködlámpa, bevásárlólista.
S a polctalan, képtelen, hófehér falon
csak tükör lógna, az is befelé fordítva.

Mert mélyére nézve mindig másokat láttam.
Bármilyen időben és bármilyen helyen.
Még félnék abban az újfajta tágasságban.
Még félnék rágondolni, nem lesznek velem.

Hogy mindenem, mit füst vagy rabló vinne el,
lakatlanná vált tükrök mélyében hever.

RÓLAD, RÓLAM

Visszatértem mindig, mindenhonnan hozzád,
akinek még nevet se találtam.

Hívtalak tengernek, hajónak, hajnali égnek,
de éppígy lehetett volna:
koriander vagy nagykabát.
Kavicsot gyűjtöttem a parton,
mert rád hasonlított mind,
és a nyelvem alá tettem, hogy velem légy,
ha beszélnem kell.
Néhány férfit szerettem is,
mert nem hasonlítottak rád,
és ettől mintha
világosabban kirajzolódott volna az arcod.

Már nem keresek, csak mérícskélek.
Férfinépet, szavakat.
Egyedül és rutinból élek.

Mint akinek állandóan a nyelve hegyén van,
és belefáradt, hogy nem tudja kimondani,
nem tudja kimondani.

POETRY

„Tágulok, mint a világegyetem”
mondta a lány,
valamikor az ősidőkbe veszőn,
egy kollégiumi szobában,
mikor a terhességére terelődött a szó.

GUSTAW HERLING-GRUDZIŃSKI *MÁS VILÁGA*

Az 1919-ben született Gustaw Herling-Grudziński lengyel író, esszéíró, publicista ígéretesen induló irodalmi-kritikusi pályáját a második világháború kitörése derékba törte. Nyugatra való menekülése közben Grodnóban az NKVD letartóztatta, és öt évre munkatáborba küldte. Szabadulása után a lengyel Második Hadtest katonájaként Nyugatra került. Társalapítója volt a Párizsban ma is működő lengyel Institut Literackinak és az ugyancsak Párizsban ma is megjelenő, lengyel nyelvű *Kultura* havilapnak. A negyvenes évek végén Londonba költözött, ott írta meg és adta ki 1951-ben angolul a lágerbeli élményeit összegző

MÁS VILÁG című könyvét. 1952–1955 között Münchenben, a Szabad Európa Rádiónál dolgozott, majd feleségül vette Benedetto Croce lányát, és Nápolyban telepedett le. Ma is ott él.

A MÁS VILÁG, melyből most részletet közlünk, a GULAG-irodalom első könyvei közül való. Angol kiadásához Bertrand Russel, a spanyolhoz Jorge Semp-run, az olaszhoz Ignazio Silone írt előszót. Olvasható még franciául, németül, svédül, oroszul, japánul, kínaiul (Hongkongban adták ki) és arabul. Magyarul a közeljövőben a Nagyvilág-könyvek sorozatban fog megjelenni.

Körtvélyessy Klára

Gustaw Herling-Grudziński

MÁS VILÁG

Részlet

Körtvélyessy Klára fordítása

Kéz a tűzben

A hiedelmek ellenére Oroszországban a kényszermunka egész rendszerének – beleértve a nyomozást, a börtönben töltött időt, a táborban való életet – igazából nem az elítélt megbüntetése, hanem inkább gazdasági kizsákmányolása és teljes átalakítása a célja. A kínvallatás nem szabálynak, hanem segédeszköznek számít. Valójában nemcsak arról van szó, hogy a vádlottból kicsikarják a kitalált és koholt vádirat aláírását, hanem hogy mindenestül lerombolják személyiségét.

Akit hosszú hónapokig, sőt néha évekig minden éjjel felébresztenek, akinek a kihallgatás alatt nincs joga elintézni a legegyszerűbb testi szükségleteit, aki órák hosszat egy kemény széken, a szemébe irányított villanykörtétől elvakítva ül, akit alattomos kérdésekkel és a koholt vádak elviselhetetlen crescendójával döfködnek, és szadista módon gyötrik az asztalra tett cigarettával vagy forró kávéval – az mindent hajlandó aláírni. De nem ez a fontos. Az utolsó beavatkozáshoz a letartóztatott csak akkor minősül megfelelően „preparáltként”, amikor már jól látható, hogy személyisége apró alkatrészeire hullik szét: a képzettársításokban hézagok keletkeznek, a gondolatok és az érzelmek csapágái meglazulnak és kotyognak, mint az elromlott gépben, a jelent a múlttal összekötő ékszíjak lecsúsznak a hajtókerékről, és a tudat aljára esnek, az intellektus és az akarat emelőkarjai és áttételei beszorulnak, a mérőórák mutatói tébolyodottan ugrálnak a nulláról a maximumra és vissza. A gép nagyobb fordulatszámmal tovább forog, de már nem dolgozik úgy, mint régen – ami a vádlottnak egy perce még képtelenségnek tűnt, az most valószínűnek, bár még mindig nem igaznak látszik, az érzelmek szint változtatnak, az akaratérő lanyhul: talán csakugyan elárulta a munkásosztály érdekeit azzal, hogy külföldi rokonaival levelezett, talán valóban szabotálta a szocializmus építését, amikor hanyagul dolgozott. A vizsgálóbíró számára elérkezett a döntő pillanat. Még egy jól célzott ütés az ellenállás bénult központjába, és a szerkezet megáll. A narkózissal elaltatott vádlott egy másodpercig a semmiben lóg, semmit sem érez, semmire se gondol, semmit sem ért. Most gyorsan kell dolgozni, mint az idegrendszer mesterséges sokkolásánál vagy a vérátömlesztésnél, amikor a beteg szíve egy pillanatra megáll. Egy apró figyelmetlenség, egy kis idővesztés, és a páciens felébred a műtőasztalon, és ellenszegül – vagy összeroppan, és örök apátiába süllyed. Tehát most vagy soha! A vizsgálóbíró szeme az erre a percre előkészített egyetlen tárgyi bizonyítékot keresi, majd mint a lancettát, megfogja. Néhány órával korábban ez a bizonyíték talán jelentéktelennek látszott, bár ellentétben a többivel, volt némi alapja; most, a vádlott kiürült képzeletében gigantikus méreteket ölt. A lancetta eltalálta a megfelelő pontot, és egyre mélyebbre hatol. A sebész örült sietséggel kivágja a szívet, és a bal oldalról a jobbra helyezi, eltávolítja az agykéreg fertőzött lebenyeit, bőrdarabkákat ül-

tet át, megváltoztatja a vérkeringést, újrakötözi az elszakadt idegszálakat. A nullára állított és legapróbb alkatrészeire szétszedett emberi szerkezetet most újra összerakja, de már másképp; a képzettársítások hézagait más kötések töltik ki, a gondolatok és érzelmek merőben más csapágyakhoz illeszkednek, az ékszíjak nem a múltat továbbbítják a jelennek, hanem a jelent a múltnak, az ösztön és az akarat megváltoztatja működésének irányát, a mérőórák mutatói végleg megállnak a maximumon. A vádlott felocsúdik bénultságából, elgyötört, de mosolygó arcát a jótevőjére emeli, és mély sóhajjal kijelenti, hogy most már mindent ért, hogy eddigi egész élete tévelygés volt. A műtét sikerült, a beteg újjászületett. Amikor a cellájába érve odaáll a küblihez, és megszabadul az órák óta visszatartott vizelettől, amikor érzi, hogy homloka verejtékezik, hogy egész teste megkönnyebbül, ellazul, csak akkor bizonytalanodik el egy percre, hogy álmódott-e, vagy talán ébren élte át saját reinkarnációját. Életében utoljára alszik el ezzel a bizonytalan, kínzó érzésével; másnap déltájban úgy ébred, hogy üresnek érzi magát, mint a kibelezett dió, és szervezetének előző napi embertelen erőfeszítése után ki van merülve, de ujjong, hogy végre túl van mindenén. És amikor senkihez sem szólva sétálni indul a priccsek közt, biztosra vehető, hogy első lépéseit már egy más világban teszi meg – lábadozó: sebei gyorsan gyógyulnak, új személyiséggé forr össze.

A vizsgálat befejezése és a vádlott távollétében megtartott ítélethirdetés közt (mely után az elítéltet rendszerint gyorsan valamelyik táborba szállítják) bizonyos idő telik el; ilyenkor alkalmazkodik a vádlott a cellában az új helyzethez. Ösztöne azt mondja neki, hogy azokkal a fogvatartottakkal, akik még nem élték át a Nagy Változást, nem tanácsos beszélgetnie – sebein a hegek még túl frissek, nem bírják a horzsolást. Semmitől sem fél jobban, mint attól, hogy az új valóság egy ütéstől kártyavárként összedől. Hogy valamiféle atavisztikus, a régi világ romjai alá temetett hang a cella ajtajához löki, s ő ökölbe szorított kézzel kétségbeesetten felordít: – Hazudtam! Hazudtam! Mindent visszavonok! Eresszete a vizsgálóbíróhoz, a vizsgálóbíróhoz akarok menni! Ártatlan vagyok, ártatlan vagyok! – Ha a kegyes sors megkíméli ettől a perctől – ettől az iszonyú perctől, amikor régi agyában még bennrekedt annyi erő, hogy felfogja: az új szíve másutt és másképp dobog, mint azelőtt, s ezzel hónapok sőt néha esztendők kemény munkája megy veszendőbe –, akkor a transzportra váró elítélt reggeltől estig egykedvűen és nyugodtan heverészhet a priccсэн. Ebben a holdkóros, bénult állapotban néhány nap múlva keskeny repedést vesz észre saját belső börtönének fagyos falán: az utolsó remény gyöngye fénye szüremlik be rajta. A lágerről ábrándozik. Eleinte félénken, de később mind erőszakosabban egy ismeretlen hang – a hajdani élet becses ereklyéje, az egyetlen bizonyíték, hogy nem mindig volt így, hogy másképp is lehetett volna – a szabad tábori élet látomásával ámitja; emberek veszik körül, s köztük biztosan akad olyan, aki nem felejtette el a múltját. Az elítélt most leginkább két dologra számít: a munkára és a részvételre. Nem magát akarja sajnáltatni – amit átélt, azt voltaképpen győzelemnek tekinti. De homályosan érzi, hogy ha fel akarja venni a fonalat, ami a ködbe vesző időkkel köti össze, amikor más ember volt, feltétlenül fel kell ébresztenie magában a részvétet sorstársai iránt, mások szenvedése iránt, mert ez a próbaköve annak, hogy bár megváltozott, mégis ember maradt. – Lehet-e élni részvétel nélkül? – kérdi magától éjszakánként hánykolódva, és ingerülten dörzsöli a homlokát, mint aki megpróbálja felidézni magában, vajon régebben éppilyen fájdalmas közönyt váltott-e ki belőle mások szerencsétlensége, mint amelyet most érez, amikor újjászületett? Lehet-e élni részvétel nélkül?

A láger megtanítja rá, hogy lehet. Kezdetben utolsó kenyérvégét is megosztja az éhségtől ájuldozó fegyencekkel, karonfogva kíséri haza a munkából a farkasvakságban szenvedőket, segítségért kiált, amikor az erdőben rabtársa baltával levágja két ujját, titokban levesmaradékot és heringfejet hord a „hullaházba”, * de néhány hét múlva rajtakapja magát, hogy mindezt nem önzetlenül, szívből teszi, hanem eszének önző parancsára – ettől fogva elsősorban saját magát próbálja menteni s csak azután másokat. A láger belső szokásai, a láger rendszere, mely az emberinek nevezhető körülmények alsó határa alatt tartja fegyenceit, tetemesen hozzájárul átalakulásához. Mert hogy is sajnálhatná a farkasvaksággal megverteket, amikor naponta látja, hogyan késleltetik a zónába való visszatérést, hogyan ütik le őket puskatussal, hogyan lökik félre őket türelmetlenül a láger keskeny ösvényéről a konyhába siető rabok; mért is látogatná az örökös félhomályba és az ürülék erjedt bűzébe merült „hullaházat”; minek is osztaná meg kenyerét az éhezővel, aki már másnap félőrült és tolakodó tekintettel fogadja a barakkban? Két-három hónapnyi belső harc után a fegyenc, aki a Nagy Változást követő időkben akarátának végső megfeszítésével megpróbál mentőkötelet dobni a kihallgatások alatt lerombolt múltjába, feladja a küzdelmet, és a priccén fekvé először hallgatja végig ellenkezés nélkül rabtársait, akik azon háborognak, hogy az a nyomorult a „hullaházban” nem dolgozik, és más kenyerét eszi, hogy a farkasvakságban szenvedők a tábor összes járdáját eltorlaszolják, és szürkület után fékezik a termelést, hogy az alultápláltságtól betegek üljenek csak az elkülönítőben, különben maholnap lopni fogják a kenyeret. Igaza volt hát a vizsgálóbírónak, amikor azt mondta, hogy a szovjet igazságszolgáltatás vasseprűje csak a szemetet söpri a táborokba, és aki csakugyan méltó rá, hogy embernek nevezzék, az képes bebizonyítani, hogy az ő esetében tévedés történt. Elszakadt az utolsó szál, a nevelés bevégeztetett. Most már csak az elítélt olcsó munkaerejének kizsákmányolása van hátra, és ha az „átnevelt” fegyencnek sikerült túlélnie nyolc-tíz évnyi rabságot, akkor habozás nélkül a bírói székbe ültethetik, szemben a belépő vádlottal, aki az egykori fegyenc régi helyét foglalja el.

Hanem akad olyan is, aki ilyenkor, az utolsó próba percében hirtelen felébred, megtorpan a válaszüton, és élesen belehasít a biztos tudat, hogy becsapták. Nem győzték meg, nem térítették meg – emberként tették tönkre, amikor izzó vassal minden emberi érzést kiejtettek belőle. Minden emberi érzést – egy kivételével. Most már késő az ajtóhoz ugrani és kiüvöltöni: – A vizsgálóbíróhoz akarok menni, ártatlan vagyok! – de arra még van idő, hogy életének hűlő hamujából, ott, ahová a részvétet temette el, magasan lobogó lángot élesszen emberségessége utolsó szikrájából – az önkéntes és mármár mesterkélt mártíromságból.

A fenti bevezetés nélkül aligha értenénk meg Mihail Alekszejevics Kosztilev történetét; a mosztovici „lagpunktról” érkezett fegyencet a brigádunkba osztották be.

Amikor Kosztilev felébredt két éves kábulatából, két dologra döbbsent rá: hogy becsapták, és hogy hogyan csapták be. Vagyis mindaz, amit feljebb leírtam, nem az én, *ex post* felépített elméletem a szovjet börtönök és lágerek nevelési módszeréről, nem M. A. Kosztilev élettörténetének lélektani elemzése, hanem az ő elbeszélésén alapuló, saját, sokszor megismételt és kiegészített története. Mint a helyes nyomra állított vadászkutya, Kosztilev alaposan megvizsgálta bebörtönzésének, vallatásának és lágerbeli életének legapróbb részleteit is, és megtanult nyugodtan, meggyőzően és szakértelem-

* A gyógyíthatatlan rabok barakkja.

mel beszélni róluk; idővel olyan lett, mint a tüdőbajos ember, aki látszólagos egykedvűséggel veszi tudomásul betegsége tüneteit és előrehaladását. Azt sem én találtam ki, hogy a részvét megmentheti a fenyegetett emberiséget, meg az önkéntes mártíromságot sem, ami a kudarcba fulladt próbálkozást követte. Ezt maga Kosztilev mondta el nekem, amikor megkérdeztem tőle, mit akar elérni azzal, hogy két-három naponta tűzben égeti a jobb kezét. A mód, ahogy erről beszélt, akár azt a gyanút is kelthette, hogy Kosztilev valamiféle vallási mánia különös válfajában szenved, amit orosz misztikusok több nemzedékétől kapott örökségül, vagy enyhe skizofréniában, amely még számára is észrevétlenül fejlődött ki benne a közel egyévi vizsgálat okozta megrázkódtatás és a lágerbéli első hónapok után. Nyugodtan, pontosan és értelmesen válaszolt, az elmebetegekre jellemző, ellentmondást nem tűrő alapossággal, s ahogy elfogadtatta hallgatójával a premisszáját, egyben a következtetéséről is meggyőzte. A felsorolt lehetőségek közül egyet sem zárok ki, de ez nem akadályoz meg abban, hogy elmondjam Kosztilev történetét. Mert akárhogy volt is, barátságom Kosztilevvel súlyosan ránehezedett szovjetunióbeli tapasztalataimra, és halála a jercevoi tábor rabjai közt sem maradt visszhang nélkül.

Kosztilev huszonnégy éves volt, amikor a párt javaslatára otthagya a moszkvai műegyetemet, és Vlagyivosztokban, a tengerészeti akadémián tanult tovább. Amúgy voronyezsi volt, s mert igen korán elvesztette apját, sihederkora óta ő gondoskodott anyjáról, aki férje halála után a fiatalon megözvegyült asszony minden ki nem élt szeretetét a fiára árasztotta. A fiatal Kosztilevet körülvevő valóságban az anyja iránti szeretet volt az egyetlen biztos pont. Mert igaz, hogy a komszomolnak, majd később a pártnak is tagja volt, de magánéletében mindig kibújt a politikai dresszúra kereteiből, és anyja karjában keresett menedéket. Haldokló apja meghagyta neki, hogy legyen hű anyjához és „a Nagy Októberi Szocialista Forradalomhoz”. Kosztilev gyerekkora óta a kommunizmus légkörében nevelkedett, így aztán eszébe sem jutott, hogy anyján és az októberi forradalmon kívül más fontos dolog is lehet a világon. Nem habozott hát – annak ellenére, hogy állítása szerint az irodalom mindig is vonzotta –, amikor a komszomol a moszkvai műegyetemre küldte; akkor sem ellenkezett, amikor fiatal tervezőmérnökként a párt utasította, hogy a vlagyivosztoki tengerészeti akadémián folytassa tanulmányait.

Mielőtt folytatnánk a történetet, gondolkozzunk el egy percre, hogy mi volt a nyitja Kosztilev kommunizmusának. Elsősorban a neveltetése. Anyja, az egyszerű és többé-kevésbé vallásos asszony nem sokat értett abból, amiről a férjétől gyakran hallott, de az elhunyt iránti kegyelemből, és mert ösztönösen érezte, mivel védheti meg családja biztonságát, szította fiában a forradalmi hevületet. Az anyai biztatás csak kamaszkoráig elégitette ki Kosztilevet. Amikor beiratkozott az egyetemre, már volt annyira értelmes, hogy egy lépéssel tovább kívánt jutni, és az eszével is fel akarta fogni annak a hitnek az elveit, amelynek addig a szívével engedelmeskedett. Megismerte a marxizmus klasszikusait, alaposan tanulmányozta Lenint és Sztálint, élénk résztvevője volt a pártértekezleteknek, és arra az elhatározásra jutott, hogy mint kommunista mérnök az új technikai civilizáció misszionáriusa lesz „a Nyugatot utolérő és megelőző” Szovjetunióban. Amikor még kettesben élt anyjával, az iskolából hazaérve naponta látta a voronyezsi földszintes kis ház ablaküvege mögött szigorú arcélét, és bent, a félhomályban mindig szíven szúrta a fájdalom, valahányszor a mama munkától elkérgesedett kezébe hajtotta a fejét; akkor fejlesztette ki magában a tudatot, hogy mások boldogságáért szenvednie kell. A politikai alapismeretekből megtudta, hogy igazi szenvedés

csak Nyugaton van; ettől kezdve viszont a világorradalom gondolata tartotta lázban. Személyisége alakulásában fontos szerepe volt annak, hogy miközben a szovjet sajtó és propaganda őrvongva támadta a kapitalista világot, Kosztilev nem a gyűlölet, hanem az ismeretlen Nyugat iránti szeretet nevében tett magának fogadalmat, hogy harcolni fog az elnyomott európaiak szabadságáért.

Nem könnyű megérteni, hogy ez a fiatal fiú, aki egyetemi éveit előtt ki sem tette a lábát szülővárosából, Voronyezsből, milyen csoda folytán tudott kialakítani magában ilyen árnyalt képet a Nyugatról. Minthogy természeténél fogva inkább lelkesedésre, mint gyűlölködésre volt hajlamos, valószínű, hogy a párt politikai alapismereteiből képzeletét elsősorban a hivatalosan „harcos haladóknak” kikiáltott nyugati személyek gyűjtötták fel – annál jobban, minél feketébbre festette az útszéli zsargon a társadalmi, politikai, egyházi és erkölcsi viszonyokat ott, ahol ezek az emberek tevékenykedtek. A szovjet nevelők még nincsenek kellőképpen tisztában vele, hogy hogyan működik az ifjúság képzelete; a határozottan körvonalazott szentek alakja szinte mindig mélyebb nyomot hagy bennük, mint a mindenholon rájuk leselkedő pokoli lények. Mulatságos s egyben tragikus volt látni Kosztilevet 1941 márciusában, ahogy Thorez nevének hallatára reszket az elragadtatástól és megilletődöttségtől. Kosztilev Thorezt tartotta a francia forradalom egyetlen törvényes utódának, bár azt nem nagyon értette, mért engedelmeskedik a párttitkár olyan szolgálai módon annak, aki elárulta az októberi forradalmat.

A fiatal Misa nem vesztegette idejét. Műegyetemi tanulmányai és pártbeli feladatai mellett egy esti tanfolyamon sikerült négy év alatt annyira megtanulnia franciául, hogy már folyékonyan olvasott. Vlagyivosztokban rákapott az olvasásra, és véletlenül a kezébe került Goncsarov világ körüli útjáról írt naplója, *A Pallasz fregatt*. Ez az „utazás” józanabb vágányra terelte Kosztilev ábrándozásait; megkettőzött erővel vetette bele magát a tanulásba, és örült utazási láz hatalmasodott el rajta. Kétségtelen, hogy élete enyhén szólva furcsán alakult. Felnőtt fejjel élte gyerekkorát, így vett elégtételt gyerekkori koraérettségéért.

Kosztilev másodéves volt a tengerészeti akadémián, amikor Vlagyivosztokban rábukkant egy kis magánkölcsonkönyvtárra s benne néhány elrongyolódott francia könyvre: a polcon ott volt Balzac, Stendhal, Flaubert *Érzelmek iskolája*, Musset *A század gyermekének vallomása* és Benjamin Constant *Adolphe*-ja. Kosztilev semmi különösöt nem várt a könyvektől – csak „a nyelvet akarta gyakorolni”. A világ, amit feltártak előtte, minden képzeletét felülmúlta – mintha mesét olvasott volna. Ettől kezdve Kosztilev a szüntelen izgalom állapotában élt. Éjszakánként olvasott, a tanulást elhanyagolta, már nem ment el minden pártértekezletre, magába zárkózott, és elhidegült legjobb barátaitól. Később többször is megpróbálta megmagyarázni nekem, milyen érzéseket váltott ki belőle a francia irodalom felfedezése.

– Belebetegedtem abba, hogy valami megfoghatatlanra vágytam – mesélte, és egészséges kezével kopaszra borotvált, szögletes fejét simogatta –, úgy szívtam magamba a más levegőt, mint aki tudtán kívül egész életében fuldoklott. Értsd meg, nem a tények számítottak; végül is az emberek az egész világon szerelembe esnek, meghalnak, szórakoznak, áskálódnak, szenvednek. A légkör volt fontos. Mindaz, amiről olvastam, mintha a forró égőben játszódtott volna, miközben én születésem óta jeges pusztaságban éltem... Moszkvában is másféle életet láttam, de abban valamiféle szektás féktelenség volt, a bezárt szállodákból nem szivárgott ki az utcára...

– De Misa – ellenkeztem –, hiszen ez csak irodalom. Fogalmad sincs, hányan nélkülöznek és szenvednek Nyugaton...

– Tudom, tudom – rázta a fejét –, a vizsgálóbíró a végén ugyanezt mondta nekem. De ha rövid ideig valaha is éreztem, mi a szabadság, az pontosan akkor volt, amikor az öreg Berger francia könyveit olvastam. Olyan voltam, mint a jég fogságába zárt hajó, ne csodálkozz hát, hogy megpróbáltam magam kiverelkedni melegebb vizekre.

Kosztilev gyakran használt irodalmi párhuzamai rendszerint nem voltak túl szerencsések, ez viszont kivételesen találó volt. Tagbaszakadt nagy testével, faltörő kosra emlékeztető leszegett fejével, pöröly nagyságú öklével csakugyan hasonlított egy jégtörő hajóra.

Amikor hallottam és tanúja is voltam Kosztilev élettörténetének, nem igazodtam el benne teljesen; mostanra viszont olyan olvasható lett, mint egy megfejtett palimpszeszt. A régi szöveg tanulmányozásánál ugyanis azt tartottam a legfontosabbnak, hogy Kosztilev értelmezése ne vezessen félre, és tragédiáját ne lássam úgy, ahogy elsődleges és öntudatlan formájában az emlékezete megőrizte. Sajnos! Kosztilev itt maga is kutató volt, és mielőtt megengedte, hogy mások is olvassanak az életében, egyedül, segítség nélkül aprólékos és nagyon egyoldalú elemzésnek vetette alá. Például meg volt győződve róla, hogy „feltámadását” néhány tucat agyonfogdosott francia regénynek köszönheti, én viszont úgy gondoltam, hogy a könyveket egyszerűen túl későn és szerencsétlenségére franciául olvasta el. Ha jól tudom, a Kosztilev által „felfedezett” összes regényt oroszra is lefordították, és bár igaz, hogy tele voltak elviselhetetlen marxista szövegmagyarázattal, a Goszizdat olcsó kiadásában bárki szabadon elolvashatta őket. A véletlen műve, hogy miközben Kosztilev a francia könyveket olvasta, abban a korban volt, amikor a megkésített és elfojtott lázadásban rendszerint már van valami beteges és mániákus: Kosztilev a fejébe vette, hogy becsapták, hogy „az egész igazságot” rejtegették előtte. Úgy viszonyult a Nyugathoz, mint az áttért neofita, aki a régi hitében való tévelygését a csalók összeesküvésének és féltékeny papok galádságának számlájára írja. Kosztilev eltávolodott a párttól, sőt nem átalotta megvádolni anyját, hogy részben ő az oka, hogy hamis isteneket szolgált. Egyszer, a kollégáival vitázva, megfélemlített magáról, és kifakadt: – Szabaddá tenni Nyugatot! Mitől? Az olyan élettől, amibe mi soha még csak bele se szagoltunk? – Szavait dermedt csend követte, de az incidens egyelőre feledésbe merült.

1937-ben a magánkölcsonkönyvtár tulajdonosát – egy Berger nevű öreg, Volga menti németet – letartóztatták, és néhány hét múlva Berger Kosztilevet is magával rántotta. Az első kihallgatás látszólag arra utalt, hogy Kosztilev szereplése a Berger-ügyben leginkább a véletlen műve. Ahogy sorolta a kölcsonkönyvtárát látogató embereket, az öreg német „a tengerészeti akadémia magas, vállas hallgatójáról” sem feledkezett meg. Noha Bergert a Nagy Tisztogatás hulláma sodorta a börtönbe, ügyében annyiféle alapos gyanú merült fel, hogy erre minden épeszű rendőr felkapta volna a fejét. Egyvalami biztos volt: a kolimai Dalsztrój vezetősége az öreg német közvetítésével aranyat cserélt külföldi valutára és japán gyártmányú luxuscikkekre.

Kosztilevet eszméletlenül verték, s miután egy vödör hideg vízzel magához térítettek, megint ütötték; szinte semmit sem látott a megalvadt vértől ragacsos szemével, dagadt ajka alatt vérzett az ínye, és kocogott a foga – de nem vallotta magát bűnösnek; minél embertelenebbül kínozták, annál konokabban tagadott. Micsoda bonyolult és kiszámíthatatlan szerkezet az ember szervezetét! Igaz, hogy meghatározott túrérszűkítőbe van, de ha azon átlépnek, az összeroppanással éppúgy számolni kell, mint a várat-

lan lázadással, az érzéketlenség *in extremis* válfajával. Amikor a kihallgatottnál áttörök a fizikai ellenállás első vonalát, és széttaposnak benne minden olyan gócot, amely a fájdalommal együtt a feladás parancsát bocsátja ki, ez végül többnyire az akaraterő teljes benuulásával és a gerinc megroppanásával jár; az utóbbi most már éppolyan hasznavehetetlen, mint rongybábuban a törött bot. De néha előfordul, hogy a veréstől elzsibbadt szervezet gépiesen ismétli a tétován védekező tudat utolsó, még el nem felejtett erőfeszítéseit, mint ahogy az agóniába süllyedt testnek is még működnek a feltételes reflexei. Kosztilev csak egyvalamire emlékezett: makacs eltökéltséggel szűrte át újra és újra görcsösen összeharapott fogán: – Ártatlan vagyok, sohasem kémkedtem, soha! – Akkor ájult el – ezúttal hosszú időre –, amikor egy rekedten elkiáltott soha! után érezte, hogy görcsbe rándult állkapcsa nyomására metszőfogai kilazulnak, és fuldokolva kiköpi őket, a vér és a hányadék meleg sugarával együtt, mely úgy tört ki az elszorult gégén, mint olaj a megfűrt forrásból, és a falra fröccsent. Valami megkönnyebbülésfélét érzett, és elnyelte a sötétség. Ez mentette meg. Amikor néhány nap múlva a börtönkórházban magához tért, már lemosdatták és bekötözték.

A következő kihallgatáson a kémkedés vádjá lekerült a napirendről, és általános beszélgetés váltotta fel Kosztilev politikai nézeteiről. Világos volt, hogy az NKVD nem akarja Kosztilevet ilyen állapotban visszaküldeni a tengerészeti akadémiára, ezért úgy döntött, hogy más vágányra tereli a vizsgálatot. Hogy a fiatal szovjet mérnök torzzá vert arcát megmentse, arról szó sem lehetett, de a forradalom éber őrének, a húsz éve működő félelmetes intézménynek az arcát még megmenthették. A szovjet jogelmelet azon a feltételezésen alapul, hogy nincs ártatlan ember. Vagyis amikor a vizsgálóbíró kézbe vesz egy ügyet, hosszú vattatások után akár el is vetheti az eredeti vádat, de ez nem jelenti azt, hogy nem próbálhat szerencsét másutt. A vizsgálati fogságban levő rabok remek körülírást találtak erre a furcsa procedúrára: – Mit kentek rád? – kérdezték a kihallgatásról visszatérő cellatársuktól. Az elmarasztaló ítélet végeredményben minden esetben valamiféle kompromisszum: a vádlott megtudja, hogy „nemhiába került ide”, az NKVD pedig akadály nélkül tovább ápolja tévedhetetlenségének mítoszáit.

Felesleges részleteznem a Kosztilev ügyében lezajlott vizsgálatot, hiszen mindazt, amit a fejezet elején a bizonyos típusú rabok személyiségének felbomlasztásáról és átneveléséről írtam, az ő tapasztalataiból vettem. Kosztilev dosszióját kiemelték a Berger-ügyből, és egy másik vizsgálóbírónak adták. A fiatal mérnök fellélegzett. A rövid megszokásokkal csaknem egy évig tartó kihallgatásokon már egyszer sem ütöttek meg. Az éjszakai kihallgatások néha lázas diákvitákra emlékeztettek; Kosztilev érvelt, támadott, hosszú beszédeket mondott, és amikor visszament cellájába, úgy készült a következő párviadalra, mint ügyvéd a tárgyalásra. Az első három hónapban a vizsgálóbíró udvariasan hallgatott, csak nagy néha szúrt közbe egy-egy rövid észrevételt, vagy jegyezgetett. Kosztilev már megtanulta, hogy az NKVD-nak szükség esetén másféle érvei is kéznél vannak, így aztán az ismerkedés első három hónapja olyan volt neki, mint hajnali álom az éjszakai lidércnyomás után. A maga módján még meg is kedvelte a szűkszavú, mindig mosolygó bírót, aki kávéval és cigarettával kínálta, aggodva érdeklődött fejsebéről, és figyelmesen közelebb hajolt, amikor a töprengés elfátyolozta Kosztilev hangját. De a kihallgatás első szakaszában, úgy tűnt, semmire sem jutottak. Kosztilev mindent elmondott magáról, bevallotta a Nyugat iránti bűnös vonzalmát, és azt kérte, tegyék át ügyét a börtönből a tengerészeti akadémia pártszervezetének plénuma elé. Végére is a vád, hogy „a burzsoá liberalizmus befolyása alá ke-

rült”, legfeljebb a központi diákbizottságnak való vitatéma, mely meghosszabbítja vagy elveszi a pártigazolványokat; mint az NKVD börtönében zajló vizsgálat egyetlen pontja, neveléses. Kosztilev inkvizitorának erről más volt a véleménye, és azonnal támadásba ment át.

Mint a forgószínpadon, a vizsgálat díszletei megváltoztak. Kosztilevet éjjel verték fel álmából, néhány óra múlva visszakísérték a cellájába, hajnalban újra felébresztették, a napi étkezések idején és azokban az órákban, amikor a rabok szükségüket végezték az árnyékszéken, kihallgatásra hívták. Cigarettről, forró kávéról már szó sem volt. Kosztilev sápadtan és kábán engedelmeskedett, szeme vérekes volt a kialvatlanságtól, homloka tüzelt a még be nem gyógyult sebektől, fejében, mint bádogganna alján zubogó maradék víz, zúgott a vér. Előfordult, hogy fényes nappal térden csúszva, s mint a világtalan, a folyosó falát tapogatva ment kihallgatásra, máskor szemtől szemben a vizsgálóbíróval, a kemény széken ülve elájult. A kis szobában, melyben most naponta tíz-egynéhány órát is eltöltött, az ablak rácsa mögött éjjel-nappal leeresztett fekete redőny elrekesztette a kint haladó időtől, és prédaként vetette oda az agyafúrt kérdéseknek, ahogy ott, a villanykörte vakító fényében ült. Kosztilev néha úgy érezte, hogy a feje egy kóccal és ezernyi hegyes túvel kitömött óriási párna. Érezte a tük fájdalmas, megsokszorozódott döféseit, és végső kétségbeesésében megpróbálta tompítani fájdalmát: a homlokát, halántékát és arcát fedő kötést szaggatta, vagy befogta a fülét, melyben a túsúrások hasogató, fémes, pergő hanggá változtak, mint mikor egy üres cserép fenekére vasreszelék záporoz. Elvesztette időérzését, álmában gyakran volt magömlése, s ez legyengítette; amikor a nevét kiáltották, bódultan és félig eszméletlenül ugrott fel a priccsról, gyulladt szeme a cellát pásztázta.

Ha csak arról lett volna szó, hogy valami koholt vádat ismerjen be, Kosztilev erre elvben már hajlandó volt, sőt többször is próbálta sugallni ezt a megoldást a vizsgálóbírónak. Csakhogy az inkvizitor, akinek egyszeriben úgy megváltozott az arca, mintha álarc hullott volna le róla, most megint tényeket követelt. Kik voltak a tagjai a tengerészeti akadémia titkos szervezetének? Kit avatott be Kosztilev politikai nézeteibe? Hol és mikor tartották a gyűléseket? Mi volt a szervezet gyakorlati célja? Milyen külső kapcsolatai voltak? Ki volt a szervezet vezetője? Kosztilev akarateréjének végső megfeszítésével tagadott, de érezte, ha még sokáig vallatják, neveket és tényeket fog kitalálni, hogy a fikcióban találjon menekvést a valóság iszonyatos úrje elől. Az első három hónap, amikor még a Berger-ügy volt napirenden, feszültségeivel és testi kínjaival együtt, most rövid epizódnak tűnt fel. Egyik éjjel aztán váratlan fordulat állt be a vizsgálatban; Kosztilevvel aláírtak egy okmányt, mely bizonyította, hogy a tengerészeti akadémián folytatott agitációja sohasem vezetett tényleges szervezkedéshez.

A vizsgálat harmadik szakaszában a kihallgatások ismét enyhültek. Kosztilevet most hetente, sőt néha csak kéthetente egyszer vitték el esti kihallgatásra; a barátságos diskurzusok fő témája a változatosság kedvéért a „Nyugat-Európa életének valódi képe” volt. Jobbára a vizsgálóbíró beszélt – udvariasan, mosolygósan, megértően, mint régen –, Kosztilev pedig hallgatott vagy kérdezett. Értelmesen és érdekesen beszélt a bíró, könyvekkel, számokkal, tényekkel dobálódzott.

Már a kihallgatások hangvétele is elég lett volna ahhoz, hogy azok után, amit átélt, Kosztilev józanul bűnbánatot gyakoroljon. Csakhogy most már ennél többre ment ki a játék. A bírónak csakugyan sikerült meggyőznie Kosztilevet; az üldözött elhitte egykori üldözője minden szavát. Kosztilev hallgatott, el-elsuttogta: szörnyű! – részletekről

kérdősködött, és megismerve a tényeket, ő maga vonta le a logikus következtetéseket – vagyis most éppolyan őszinte hévvel tárta fel a Nyugat hazugságait, mint amilyenek annak idején az igazságaival ismerkedett. Az ember azt gondolná, hogy a bőr alatt szerteszivárgott genny végre egy helyre gyűlt, és mindjárt kifakad. De az inkvizítor mesterségesen elnyújtotta a kihallgatásokat, mintha utólag akarna meggyőződni róla, hogy a bűnös megtérése nemcsak az erejét vesztett áldozat képmutató ravaszkodása. Mit akart még elérni? Áldozata kész volt bűnhődni eltévelyedésének és gyengeségének minden percéért, mert újra hitt. Kész volt munkájával bizonyítani, hogy képes annak szentelni életét, amit megszeretett.

– No, Kosztilev – mondta végül egyik este a vizsgálóbíró –, ma befejezzük a vizsgálatot. Csak aláírod a vádiratot, és vége. Minden egy dologra vall: te idegen hatalmak segítségével meg akartad dönteni a Szovjetunió jelenlegi rendszerét.

Kosztilev összerándult, és mint akit váratlan ütés ért, meggörnyedt. Vér tolt a fejébe, s a következő pillanatban hangosan kiabálta volna: – hazugság! – De csak arra volt képes, hogy döbbenetben hebegjen.

– Idegen hatalmak segítségével meg akartam dönteni a Szovjetunió rendszerét?...

Le nem véve a szemét Kosztilevről, a bíró a dossziéba nyúlt, és egy gépelt vallomást dobott az asztalra; a tengerészeti akadémia három diákja írta alá, egyik mondata piros ceruzával volt aláhúzva.

– Olvasd fel hangosan! – parancsolt rá keményen Kosztilevre.

– Szabaddá tenni Nyugatot! Mitől? Az olyan lélettől, amibe mi soha még csak bele se szagoltunk?

Kosztilev visszatette az asztalra a papírt, és lehorgasztotta a fejét. Eszébe jutott útiláza, ábrándozásai, hogy kiutazik Nyugatra. Ki tudja, ki tudja... Minden logikusnak tetszett – irreálisnak, de elképesztően logikusnak. Egy ezerszer ellenőrzött számoszlop feküdt előtte! – csak alá kellett húznia, és leírnia a végeredményt. Elkérte a vádiratot, és az aljára lassan aláírta a nevét.

– Írhatnék az anyámnak? – kérdezte csendesesen – Egy éve írtam neki utoljára.

– Holnap a cellában kapsz levélpapírt és borítékot.

A vizsgálat lezárása után Kosztilev csak néhány percre ment vissza magánzárkájába, hogy összeszedje holmiját, utána egy közös cellába kísérték. Elzárkózva a beszélgetéstől némán feküdt a priccsen, és a mennyezetet nézte. Szóval vége a lidérces álmatlan éjszakáknak és a gyötrelmes ideg feszültségben telő nappaloknak. Örült, hogy nemsokára lágerbe viszik. A közel egyéves tétlenség néha éppúgy gyötörte, mint a kihallgatások és kínvallatások; most végre dolgozni akart, visszatérni az emberek közé. Lehet-e élni részvét nélkül – ismételte magában éjjelente, a leendő sorstársaira gondolva –, lehet-e élni részvét nélkül?

1939 januárjában a tíz évre elítélt Kosztilev a kargopoli táborba indult; Jercevből, ahol néhány napot töltött, a „szakirányítás” keretében Mosztovicába küldték. A mosztovici „lagpunkt” rabjai szentnek ismerték meg; halála után, valahányszor nagyobb rabszállítmány érkezett Mosztovicából Jercevéba, a „fegyencovábbítóban” még sokáig hallottam tisztelettel kiejteni Mihail Alekszejevics Kosztilev nevét. Mint „szakirányító” mérnöknek Kosztilevnek valamivel jobb életkörülmények és viszonylag könnyebb munka járt. Jóformán az egész kenyéradagját szétosztotta a raboknak, levesjegyet vitt a „hullaházba”, kihasználta, hogy szabadon, ór nélkül járhat ki a zónából, és néha kis zsiradékot, zöldséget hozott a betegeknek, a mosztovici fűrésztelepen, ahol több brigádnak is vezetője volt, minden rabnak a valódi munkateljesítményénél magasabb

normát számolt. Ez a „tufta”* okozta végül a vesztét. Az egyik brigád tagja feljelentette; a kargopoli táborok parancsnokának adminisztratív utasítására büntetése letöltésének végéig megfosztották a „szakirányítói” munka-jogától, és egy erdei brigádba osztották be. Ott gyorsan megfélemlkedett a részvétről, mert most ő szorult rá inkább, mint a többiek. A kétkezi munka annyira összetörte és megalázta, hogy egy falat többletkenyérért mindenre kapható volt. Rabtársait meggyűlölte, természetes ellenséget látott bennük. Talán még mélyebbre süllyedt volna, talán még besúgónak is beállt volna, ha véletlenül nem kerül a kezébe egy könyv, amit még szabad emberként Vlagyivosztokban olvasott. Kosztilev újra elolvasta a kötetet, zokogva, mint a gyerek, aki a sötétben megtalálta anyja kezét. És akkor jött rá másodszor, hogy becsapták.

1941 márciusában Kosztilev felkötött jobb karral érkezett egy rabszállítmánnyal Jercevoába, és névlegesen a teherhordó brigádunkba osztották be.

A barakkban már derengett, de a huszonvalahány teherhordó egymás mellett fekvé aludt a sarokban, és akkor sem moccant, amikor Dimka hangos kiáltással jelentette, hogy vége a reggeliidőnek. Előző nap reggeltől estig dolgoztunk, s délben újabb munka várt ránk a bázison, így aztán megengedték nekünk, hogy átaludjuk az ébresztőt, és a reggelit az ebédszünetben vegyük át.

Akkoriban még ott tartottam, hogy sehogy sem győztem a nehéz testi munkát. Éjszakánként gyakran csak két órát aludtam egyhuzamban, álmom kőkemény, nehéz, ájuláshoz hasonló volt. Két óta után felébredtem, mozdulatlanul feküdtem a nyugtalanul alvó rabtársaim között, és igyekeztem megbarátkozni a gondolattal, hogy másnap megint dolgoznom kell.

Az ébresztő után rendszerint már nem tudtam elaludni, s ennek köszönhetem, hogy amikor Kosztilev a brigádunkba került, már másnap felfedtem bekötözött kezének titkát. Miután Dimka kötelességszerűen közhírré tette, hogy a konyhán befejezték a reggeliosztást, szokása szerint kiment a zónába. A barakk néptelen volt; csak egy fiatalember olvasott elmélyülten a kályha mellett. Még tegnap megtudtuk, hogy Mosztovicából új rab érkezett a brigádunkba, aki csak azután fog velünk dolgozni, ha meggyógyul a keze.

A nagyra nőtt fiatalembernek a magasságához képest is túl nagy volt a feje, és olyan szögletes, mintha durva kőből faragták volna. Alacsony homloka alatt a bozontos szemöldök jóformán eltakarta apró lázas szemét, mely parázsként süppedt bele az éhezéstől puffadt arcába. Csak lejjebb ködlöttek fel arcán az intelligencia és valamiféle megveszekedett csökönyösség fejlethetetlen vonásai. Különösen a keskeny, görcsösen összeszorított ajka emlékeztetett középkori szerzetesek arcképeire. Emlékszem, mennyire megbűvölt az érzékenységnek és a durván faragott, már-már brutális érdeségnek ez a ritka keveréke. A homlokát benövő haj csak még jobban kiemelte fejének kőszobor jellegét. Bal kezével ösztönös áhítattal lapozott, mozdulatlan jobbával leszorította a könyvet, hogy az le ne essen. Olvasás közben szája szegletében varázslatosan naiv, már-már gyerekes mosoly bujkált.

Egyszerre csak az új rab letette a könyvet, s miután megbizonyosodott róla, hogy a sarkunkban senki sem mozdul, egészséges kezével letekerte a másikról a kötést. Ez eltartott néhány percig; ezalatt a fiatalember kétszer-háromszor kevés fát dobott a tűzre. Mielőtt letépte volna a sebbe ragadt, megkeményedett pólyát, megint felénk né-

* Csalás – orosz lágerszleng.

zett, aztán hátravetette fejét, és durván megrántotta a kötést. Úgy rémlett, egyenesen rám néz, de ő úgy nézett, hogy semmit sem látott; hirtelen becsukott szeme most szinte teljesen beleveszett felgyűrődött orcájába; fájdalmában az alsó ajkába harapott. Fejét még mindig hátravetve a kályhához lépett, és a kötszertől megszabadított kezét a tűzbe tette. Eltorzult arca rángott a görcsös fájdalomtól, szeme mintha a koponyája mélyébe süppedt volna, összeharapott foga csikorgott, homlokán nagy verejtekcspek gyűltek össze. Ez alatt a rövid idő alatt nemcsak fájdalomtól vonagló arcát láthatam, hanem a kezét is – a megégett, cafatokban lógó bőrrel bevont véres, gennyes dagadt koloncot; a csepegő genny, mint az olaj, sercegve hullott a vörösen izzó hasábokra. Végre kihúzta a kezét a tűzből, leroskadt a kályha mellett álló padra, fejét a térdére hajtotta, és bal ingujjával letörölte arcáról a verejtéket. Most, hogy túl volt az iszonyú próbán, mintha elernyed, ellazult volna, mint az utcai szemfényvesztő, aki izmait megfeszítve kiszabadult a béklyóból, és mint a kipukkadt léggömb a járda közepére tottyant.

Lemásztam a priccsról, és az asztalhoz ültem, de az új rab csak akkor vett észre, amikor megfogtam az átnedvesedett és piszkos rongyot, hogy segítsék bekötözni a kezét. Csodálkozva és hálásan rám nézett, de elkínzott, véreres, könnyes szeme kisvártatva nyugtalanul fellángolt.

– Láttad? – kérdezte suttogva.

Némán bólintottam.

– Nem árulsz el?

Nem, nem árultam el. Évekig féltékenyen őriztem titkát, jöllehet találkozásunk után egy hónappal már nem élt. Mert nem sokkal azután, hogy megtudtam titkát, a barátságát is magaménak tudhattam.

Ha emlékezetem nem csal, a fenti eset 1941 márciusának közepén történt, és április 15-én Kosztilev holttestét elszállították a zónából. Vagyis egy hónapig ismertük egymást; a barátság elmélyítéséhez ez túl rövid idő, a megkötéséhez viszont elég. Kosztilev kutyahűséggel ragaszkodott hozzám, és ha egy lágerben beszélhetünk ilyesmiről – elválaszthatatlan pár voltunk. Mert igazából tíz-egynéhány, de néha még több órára is elválasztott bennünket egymástól a munka. Kosztilev változatlanul a felmentettek listáján szerepelt, és minden harmadik nap este elment a rendelőbe ellenőrzésre. Kétségtelen, hogy egy-egy ilyen vizit előtt a barakkban kihasználta az első adódó alkalmat, hogy a tűz felett „átkötözze” a kezét. Mert annak ellenére, hogy már részletesen beavatott életének történetébe, és elmagyarázta nekem önkéntes vértanúságának indítékait, önsanyargatásának legalább annyi köze volt a mártíromsághoz, mint a felmentéshez a munka alól. Ezt két dolog is cáfolhatatlanul bizonyítani látszott. Először is az ötlet születésének körülményei. Mosztovicában az erdőirtáskor Kosztilev egyszer kenyeret pirított a tűzön; amikor figyelmenlenségéből és az éhségtől elcsigázva elejtette a szeletet, habozás nélkül a tűzbe nyúlt érte. Aznap este egy hétre felmentették a munka alól, s ezalatt kidolgozta a tervét. A másik bizonyíték: az, amit Kosztilev szabad idejében a barakkban csinált. Ismeretségünk végéig rejtély volt előttem – Kosztilev nem volt hajlandó beavatni titkába –, hogy a lágerban kitől kapja azt a rengeteg könyvet. Ugyanis állandóan olvasott, reggeltől estig, éjjel a felső priccsen a villanykörte alatt, sőt még a rendelőben is, míg a sorára várt.

A Kosztilev-ügy aktái közt alighanem lehetett egy utasítás a vizsgálóbírótól, hogy a többi rabnál valamivel jobban bánjanak vele, mert bár a „tufta” bűne terhelte, az erdőirtás közben történtek után azzal a határozott ukázzal érkezett Jercevóba, hogy a

bázison dolgozó teherhordó brigádba osszák be. De az is lehet, hogy azért tették át Jercevoába, mert – az 1937-ben történt letartóztatása óta először – Kosztilevnek megígérték, hogy találkozhat anyjával. Még Mosztovicában megsabták, hogy az öreg Kosztilevné majd május első napjaiban érkezik meg Voronyezsból Jercevoába, és a „találkozások házában” három napig együtt lehet a fiával. Ez olyan boldog izgalommal töltötte el Misát, hogy képtelen volt felfogni, milyen veszély fenyegeti. Ugyanis a státusa – mármint hogy alapjában véve egészséges rab, akinek rejtélyes okból nem gyógyul a keze – a szovjet büntetőtáborok rendszerében kivételes és hosszabb ideig tűrhetetlen volt. Így aztán sokszor tanácsoltam neki, hogy legalább addig, amíg anyjával találkozik, hagyjon fel a kézégetéssel, és menjen el néhányszor a bázisra. Utána majd, nos, utána – azt csinál, amit akar. Kosztilev ilyenkor kedvesen nevetett, és gyerekes daccal azt mondta:

– Soha, érted, soha többé nem fogok neked dolgozni!

Április első napjaiban a lágerban elterjedt a hír, hogy Jercevoából rabszállítmányt készenlnek küldeni Kolimába. Csak most, hogy már sok könyvet olvastam a német koncentrációs táborokról, tudom, hogy a szovjet légerekben Kolimába küldeni a rabokat olyasmí volt, mint a németekben a gázkamrába ítélték válogatása. A két módszer annyira hasonlított, hogy akárcsak a gázkamrába, Kolimába is az egészségileg erősen leromlott rabokat válogatták ki, őket viszont – ellentétben a németekkel – nem az azonnali halálba küldték, hanem a szervezet kivételes ellenállását és nagy testi erőt követelő munkára. Ennek a vérfagyasztó képtelenségnek az a titka, hogy minden tábor parancsnoka elsősorban a saját táboráért felelős, és aszerint kap pofont vagy dicséretet, hogy rabjai mennyire teljesítik a rájuk szabott termelési tervet; vagyis ha parancsot kap, hogy küldjön valahová meghatározott számú rabot, boldogan szabadul meg a kizsige-relt emberektől, és féltékenyen őrizi a teljes értékűeket. Táborunk mindenesetre megbénult a rettegéstől. A barakkokban megszűntek a beszélgetések, munka közben senki sem panaszkodott, a rendelő kiürült. Közeledett az Utolsó Ítélet napja, s mi alázatosan álltunk nap mint nap haragos arcú Urunk előtt, és esdeklő szemmel figyeltük villámgyorsan mozduló kardját.

Kosztilev még most sem hajlott az okos szóra, és a „hullaházban” lakó ázsiaiak kivételével harmadnaponként rendszeresen ő volt a rendelő egyetlen páciense. Április 10-én este közölték vele, hogy rajta van a kolimai listán, és hogy másnap reggel jelentkezzen a fürdőben fertőtlenítésre. Kosztilev döbbsenten, de férfiasan fogadta a csapást. Csak annyit mondott csendesen:

– Nem fogom látni anyámat.

Ma sem tudom megmondani, mi vitt rá, de még aznap este elmentem a tábor parancsnokához, és felajánlottam, hogy Kosztilev helyett én megyek el a rabszállítmányal. Talán az akkori testi és lelkiállapotom tette. Erőm fogytán volt, és a három hónapnyi tétlenségnek – körülbelül ennyi ideig tartott Kolimába az út – rövid távon sok előnye is lehetett; meg aztán elég fiatal voltam még ahhoz, hogy ez a világvégi utazás kusza érzelmeket és reményt ébresszen bennem, hogy újabb tájakkal ismerkedhetem meg. Akárhogy volt is, az irodában előadtam a parancsnok Szamszonov helyettesének a kérésemet. Csodálkozva nézett rám, de a szemében nem volt harag.

– Ez itt munkatábor – mondta kurtán –, s nem érzélgős regény.

Kosztilevnek csak a parancsnoki barakk látogatása után számoltam be sikertelen kísérletemről. Nem csodálkozott, sőt még csak meg sem lepődött. Neki az egész ügy csakugyan „regény” volt, ha talán nem is olyan „ézelgős”, ahogy Szamszonov helyet-

tese képzelte, hanem tragikus végű „regény”; ezt Kosztilev biztosan maga is tudta, és a tragédia megelőzésére tett utolsó kísérletre tulajdonképpen én szántam rá magam – az ő „Nyugatról jött jó barátja”. Kosztilev csak annyit tett, hogy megszorította a kezem, aztán kiment a barakkból. Ez akár a búcsúnk is lehetett, mert a messzire induló transzportokat néha egyenesen a fürdőből az állomásra szállították.

Másnap este az őrház ajtajában Dimka várt rám.

– Gusztav Joszifovics – súgta vacogva, és megragadta a kezem –, Kosztilev a fürdőben leöntötte magát egy veder tűzforró vízzel. A kórházban van.

Nem engedtek be a kórházba, de már amúgy sem lett volna értelme. Kosztilev pokoli kínok közt haldoklott, eszméletét már nem nyerte vissza. Ezúttal örök időkre kapta meg a felmentést. És bár másképp halt meg, ahogy élt, minthogy ismertem, és a magam módján szerettem, máig is úgy jelenik meg előttem, mint az olyan ember, aki sorra mindent elvesztett, amiben hitt: fájdalomtól eltorzult arccal látom, keze, mint az éppen edzett kard pengéje, a tűzben.

Az öreg Kosztilevnét alighanem elfelejtették időben értesíteni fia haláláról, mert május első napjaiban, amikor este, a láger kapuja előtt az ellenőrzésre vártunk, az őr elmondta nekünk, hogy az asszony az őrszobán van. Láttuk, ahogy az ablak jégvirágos üvege mögött reszkető kézzel kötözi kis batyuba a Misa után maradt emlékeket, láttuk, ahogy ráncos, szigorú arcát száraz zokogás rázza. Jaj, ha látta volna őt a fia is, aki elszigetelt, kétségbeejtő örültségével, gyerekes és vak szabadságvágyával már rég elapasztotta az anyja könnyeit!

Papp András

POST FACTUM

Tizenhárom bagatell

Noé harmadik galambja jutott eszembe a szelíd városi galambok láttán. A turisták általában kedvelik ezeket a madarakat, örömmel és jószágon etetik is őket, szórják feléjük a morzsákat, mintha volna vagy lehetne bármi közük is a galambok szelídségéhez.

Fehér, szürke és barna galambtoll. Pálcikaszzerű lábak. Földi értelemben szinte nincs is súlyuk. Törékeny csontozatuk a felsőbb régiók törvényei szerint fejlődött; ha kell, könnyebbek a levegőnél. És a gyerekek, kik mások, ha nem ők, időnként belegázolnak a sűrűjébe. A madarak pedig, ha ettől megijednek, magasba csapó szárnyaikkal egy pillanatra a közékük merészkedőt is magukkal ragadják. Valami furcsa örvény lehet ott. Szárnyszél. A madár már repül, de néhány szárnycsapásig, míg a gyermek termete fölé nem emelkedik, a gyermek is velük tart. De ő aztán valahogyan lassúbb és ügyetlenebb lesz, a galambok elhagyják, hiába van a keze a levegőben.

Maguk a városiak, akiknek a galambok jelenléte olykor talán terhes is, s bizonyos helyeken a közelségük egyáltalán nem kívánatos, a nálunk is bevált módon védekeznek ellenük. A tetők szélén lándzsaformás lemezek egymás fölött, három sorban. Ki-

feszített dróthuzalok, néhol, a homlokzati párkányon, kapubejáró kiszögellésén, különféle pilléreken hosszú tüskéket láttam, sünstukkókat. Ezek az elmés épületdíszek a galambok önkényes meszelését próbálnák megakadályozni. Fészekvédelem: mindenki takarítsa csak a magáét, ha pedig erre nem képes, ha otthagyja, mint eb a Szaharát, akkor csak kerengjen arrább, van itt annyi ágas-bogas fa, szoknyaformára nyírt fasorok, amelyek számtalan intim megoldási lehetőséget kínálnak madárnak, kutyának, embernek egyaránt.

Nekem Noé harmadik galambja csak azért jutott eszembe, mert az bizony másodszorra is elszállt, legalábbis Stefan Zweig szerint, aki megírta ennek a harmadik galambnak a történetét, kezdve onnan, hogy Noé kiröptette a bárkából, és a madár nem tért vissza. „Az éj sötét homályában fészkelte, az évek múltak felette, és megfélemezett róla a halál, mint ahogy nem hal meg soha átmentett párja mindazon állatoknak, melyek tanúi voltak a vízözön előtti világnak: nem terítheti le őket sem vadász fegyvere, sem pusztító betegség.” Zweig a világháborút tűzözönnek mondja, amiből ugyan hiányzik Noé, a világot megmentő ember alakja, de nem hiányoznak az ég felé nyújtott kezek, melyek a madár eljövetelel megpróbáltatásai végét remélik. Lehet, a galamboknak is van valami kollektív emlékezetük. Például mi az, ami ehető, mi nem, vagy hová érdemes leszállni, hová nem. Vajon átörökíthető-e a szűrős pillérek tapasztalata, vagy mindegyik külön-külön érti meg, hogy mit jelentenek a lemezek és a szögek?

A víz a tűzzel takarózik, és egyik sem enyészik el soha.

Olvastam egyszer, hogy a városban élő madarak szelídségéből következtetni lehet a város idegállapotára. Egy másik könyvben meg azt, hogy a toronyórák járásából meg lehet ítélni egy várost. E két megállapításnak köszönhető, hogy idegen környezetben nekem éppoly fontosak lettek a madarak és az órák, mint az emberek és az épületek. És azt hiszem, ha csak erre a két dologra figyelnek is, ami persze lehetetlen, akkor is megtudhatnék valami lényegeset a város belső és mindennapi életéről, anélkül, hogy ismerném az itteni szokásrendet. A megismerésnek, tudjuk, legfontosabb eleme az elvonatkoztatóképeség. S ahhoz, hogy megismerjek valamit, képzelőerő szükséges; mintha mindjárt a visszajáról kellene látnom azt, aminek még az elejéről sem tudom, micsoda. El kell képzelnem, hogy ami előttem van, értve legyen előttem. És ha még mondani szeretnénk valamit is arról a helyről, ahol élünk egy rövid ideig, nem elég kijelentenünk, hogy Párizs galambjai szelídek, s az általunk látott köztéri órái pontosak, hanem valamiként az egyest, a különöst kellene szétválasztanunk, hogy továbbra is összetartozók és egészek maradjanak, általánosíthatók. Mintha eget a földtől, sötétet a világostól – a saját kezünkkel, a saját szemünkkel és a saját hangunkkal. Ez a saját lenne a *saját* műalkotás; megismerés, tapasztalás és vagy ítélet, vagy mégsem az. Akár egy jó regény, amelyik mindent megoszt, szétválaszt és elemez, és mégis mindent egészben tart. Szóval teremtés, újratemtés. A saját képességeink, a saját különös képességünk láthatja csak a megszokottban is azt a különöst, ami másnak meghatározott módon lehet általános, vagy pedig a dolgok összefüggéséből ki nem ragadott egyes, ami persze ugyanúgy különöset jelent, csak másképp, az általános és az egyes oldaláról. Nincs különbség, csak egy kicsi, mivel az a különbség is összefüggése valaminek. Ezáltal a különös igazából csak nekünk lesz különös, mások számára is felfogható érzékeltség.

A városba érkezésem után néhány nappal, új szokásaim rendjében, ismétlődő jelenségek hatására nem volt nehéz általánosításokat megfogalmaznom, miközben azt vettem észre, hogy a különböző tartalmú élmények kiegyenlítődnek, szinte önmagukat

ellenpontozzák emlékezetemben. Mintha motívumai volnának egy megértésre vágyó műalkotásnak, ami csak az ellentmondások halmozódásának mértékében szólhat egyre pontosabban és világosabban magáról, s amit az általánosítás egyébként elsősorban primitíven fog össze: a hangulat hoz létre valamiféle korai, megsejtett igazságot, ami jobbára még ki sem mondható, legföljebb csak egyszavas jelzők formájában, hogy igen, ez szép és rendes, az érdekes, amaz meg csúf és ronda.

Turistaforma zárandokként jártam a várost. Ezért gondolom azt, hogy nekem szerencsére nem volt, nem is lehetett inkognitóm, mert köztes és átmeneti állapotban éreztem magam: kitérő az otthontól az otthonig. Vagy az önmegfigyeléstől a más megfigyelésig, ami megint csak önmegfigyelés, a *máson* keresztül, visszaható módon. Ez a kis kitérés azonban, a megszokottból való kimozdulás nem volt elég ahhoz, hogy felszabadult, gondtalan turista legyek. Ellenben ahhoz meg talán túl sok is volt, hogy zárandokként a magam útját járhasam.

A turista többnyire megelégedett, miközben több-kevesebb sikerrel kerülgeti a bennszülöttek kicsinyes csapdáit.

A zárandok jóval nagyobb csapda áldozata, ha úgy tetszik, egy maga választotta csapdáé, ha eléri a célt, akkor sincs kiút önmagából.

A zárandok valamit ismétél, újrajár, útját, idejét a múlttal méri, hasonul és azonosul.

A turista számára a múlt a legjobb látványosság.

A zárandok börtöl, áldozik és imádkozik. Ha elfárad, megerősödik.

A turista kikapcsolódásra vágyik, gondtalan életre, hiszen ő munkájával előzetesen már meghozta az ehhez szükséges áldozatot. Megerősödésének mértéke a pihenés minőségétől függ.

A negyedik napon a Montmartre-on jártam. A hegyre kanyargós kis utcákon jutottam föl, találmra választva meg az irányt. A rue Norvins felől érkeztem a place du Tertre-re, ahol tájfestők, portrérajzoló alkoha képesek a századelő hangulatát tömegükönél fogva megidézni, mégis ezért vannak itt, hogy állványos rajztábláik előtt mindennapi kenyérükért dolgozzanak. Harmincötzör harmincnyolc méteres tér, valamikor a hegyen lakó apácák pellengérező helye. Az akkor izgalmasabb lehetett, mint ez a mostani. A lombos fák alatt ülnek sorban a festők, akik, bár sokan vannak, a nagy forgalom miatt mégse tétlenkednek. Alig lehet körbejárni a kicsiny teret, annyian vannak. Lassan haladok előre, de mivel egyébként is van időm, megnézem, hogyan is készül az alkalmi portré. A gyors és biztos kezű emberek iránt mindig is volt bennem rokonszenv, általánosságként legyen mondva. Ezeknek a rajzolóknak a munkáját az teszi izgalmassá, hogy rövid idő alatt olyan művet kell produkálniuk, ami a megrendelő számára, ha nem feltétlenül tetszetős is, de azért elfogadható. Egyszóval nem hibázhatnak akkorát, hogy a kép rajtuk maradjon, ne legyen eladható, netán művészeti problémákra hivatkozva félbehagyják munkájukat – nekik minden arcot el kell fogadniuk, mindegyikből ki kell hozniuk valamit.

Az egyik ötven év körüli francia-japán művész épp akkor kezdett egy negyven körüli, kissé telt idomú angol hölgy portréjába. Mellette fiatalos francia nő dolgozott egy lány portréján. A japán színes krétával rajzolt, a francia egyszínű grafittal. Mindketten a szem megformálásával kezdték. A japán időnként, hogy hitelesen visszaadja, érzékeltesse a természetesen árnyékolt arcbórt és az asszony által megélt éveket, tenyérének élével eldörzsölte az erősebbnek érzett vonalakat. A másik a lány portréján semmit nem árnyékolt; ennek a tizenöt év körüli lánykának az arcán nagy piros patánások voltak, s kíváncsian vártam, a művész hogyan érzékelteti majd a képen. Amint-

hogy a japánnál meg azt figyeltem, kifesti-e a nő szemét úgy, ahogyan az a valóságban is látható. A képek félóra alatt elkészültek, a francia művészé néhány perccel előbb, mert a lány sürgette is a dolgot. Pattanásoknak a képen nyoma sem volt, s a lány valahogyan érettebbnek látszott, mintha a művész az idealizált képpel megelőlegezte volna a lány biztató jövőképét; főbb vonalaiban ugyan hasonlít majd erre a mostani valakire, de szebb lesz, sőt nagyon szép lesz. A lány csakúgy százötven frankot fizetett a munkáért, mint az angol hölgy a japán művésznek, aki, realistiként, nem mulasztotta el kifesteni a nő szemét, nem tagadott le semmit a kerekded vonalakból, sem az évekből. Ezek az arcok, szinte hihetetlen, mert talán én is a rajzolóok szemével próbáltam őket nézni, a legapróbb részletekig bennem maradtak. Saját arcomról nincs ilyen határozott és aprólékos képem, mint az övékről.

Aztán az Église Saint-Pierre és a Sacré-Coeur megtekintése, no és a kötelező imádások után lementem a bazilika előtti teraszra, ahonnan kétfelől futnak a lépcsősorok az alsóbb teraszokig. Előtte azonban, amint indultam lefelé, rátenyereltem „Párizs tetőire”, arra a lépcsősor végén elhelyezett márványlapra, úgynevezett orientációs táblára, amelyen vésővel rajzolták ki az onnan látható háztetőket, megjelölve egyúttal a fontosabb épületek nevét és távolságát is.

Talán már egy órája olvastam a felső terasz középső padján, mikor hangos beszédre emeltem fel a fejemet. Mellettem két rendőr faggatott egy tíz-tizenkét év körüli fiút. Ez a gyerek egyike volt azoknak az arab fiúknak, akik a forgalmasabb helyeken a turistáknak dupla áron kínálják jéggel tömött műanyag ládáikból a dobozos kólát. Az efféle köztéri árusítás tiltva van, s maguk az árusok is úgy rendezik el apró portékáikat, képeslapokat, az Eiffel-torony különböző méretű makettjeit, léggömböket, sapkakollekciókat, röpdőső papírmadarakat, hogy rendőrvész esetén könnyű legyen a csomagolás és a tömegben való felszívódás.

A fiú úgy ült le mellém, üres kézzel, mintha maga is turista volna, méla tekintettel figyelve a teraszokon nyüzsgő, lépcsőjáró emberek sokaságát, sugallni akarván talán, hogy a térség bizonyos matematikailag is ellenőrzött esztétikája után számolt a saját arab számaival, miközben ügyet sem vet az oldalt felfelé erőlködő fogaskerekűre és a fürkésző rendőrökre. A módszer azonban nem vált be. Külseje egyébként is elárulta, hogy nem tartozik hozzám. A két rendőr kiforgattatta vele a zsebeit, indulatos hangjukban benne volt a gyarmatok iránti gyűlöletük. Majd, akár a filmekben, végigmotogták a fiút, aki ijedt volt és alázatos. Én, könyvemmel a combomon pihentetve, szemérmetlenül néztem a jelenetet. A hozzám közelebb álló rendőr ezt észre is vette, eléggé sokatmondó volt a pillantása. Álltam a tekintetét, nem fordítottam el a fejemet, hadd legyen csak tanúja az itt történeteknek. A rendőr abban a néhány másodpercben talán arra gondolt, hogy engem sem ártana igazoltatni, megmotozni, ürügynek bármi jó, de aztán mégsem, nem történt semmi, a fiút sem bántották, kétfelől fogva elvezették. A lépcsősor melletti bokor alól kiszedették vele az eldugott hűtőtáskát, miközben óvatosan megvizsgálták a közeli kukát is. A tavalyi merénylet óta a város legtöbb kukáját zárva tartják, de ez nem is az a hengeres, kerek, barna kuka volt, hanem egy nagyobb gyűjtő, de a rendőröknek ez mindegy volt. A fiú egy barna selyemsálat hagyott a padon, ezt az arrább ülő idősebb arab férfi vette észre, én másra figyeltem, s szólt utánuk. A rendőrök visszaengedték. Vagy tíz perc múlva ez a sál a fiú nyakában lobogott, akkor láttam utoljára, a lépcsősoron szaladt lefelé üres kézzel. Lehet, hogy megszökött, lehet, hogy futni hagyták, nem tudom. A rendőrök mindenesetre nem mentek utána.

Időközben a mellettem lévő padon az arab férfi etetni kezdte a madarakat, a zöld és lejtős parkrészen tanyázó verebeket és galambokat. Elég idős volt már, barna zakót és barna nadrágot viselt, fején pedig, a meleg ellenére, csúcsos szőrmekucsmát. Sötét szakállában fény volt az őszesség. Gyönyörködni lehetett abban, ahogyan a madarakat eteti. Az volt az érzésem, régről ismeri őket, s hogy a madarak is őt, itt ül minden nap, ugyanaz a kéz, ugyanaz a melegség, ugyanaz a morzsa. A verebek egymást váltották feltartott hüvelykujján. A kenyérdarabkát három ujjal fogta, amiből a veréb lecsípett egy kis darabot, majd odább repült, hogy nyugodtan elfogyassa, s már röpült is vissza a padhoz, szinte megállt a levegőben a férfi előtt, várván, hogy újra szabaddá váljék az ujjá, rárepülhessen a következő falatért. Ugyanakkor a férfi a másik kezével morzsákat szórt a bátortalanabbjának. Tegnap, mikor a Comédie-Française előtti téren, a szökőkútnál ültem, a véletlenül elhullajtott kekszdarabkáimmal magam is spon-tán madáretetővé váltam, mert a kút mellől, a félköríves szellőzőrács felől megjelent egy galamb. Hamarosan egy másik. Amikor pedig darabolni és szórni kezdtem a kekszet, pontosan nem tudom, honnan, de annyi galamb szállt elém, hogy sikerült elre-kesztenem velük a taxiparkoló felé tartók útját.

Itt is nagyon sok madár összegyűlt, s egyre több bámulója akadt az etetésnek. Egy fiatalokból álló japán csoportnak – három fiú és egy lány – annyira megtetszett a do-log, mint az a japánokkal könnyen megesik, hogy kedvet kaptak az etetéshez. Eleinte úgy látszott, hogy nem tudják elhódítani a madarakat az arab férfitől, aki szótlanul, szinte egykedvűen szórta tovább az eleséget. A fiatalok ellenben hangosak voltak, ja-pánul valami olyasmit mondtak, hogy *csipcsirip*, de azt lehetetlenség visszaadni. A ke-nyérmorzskákkal is, láttam, baj volt, túlságosan nagyra tépték. De aztán megfigyelték, kitűnő japán szemükkel, hogy az öreg hogyan csinálja. Ők is úgy csinálták, kitűnő ja-pán érzéssel. S bizony, a madarak kezdtek hűtlenek lenni, egyre többen pártoltak át az idegen kézre. Mikor az arab férfi felállt a padról, a fiatalok ültek a helyére, jó mulatság, élvezték a sikerüket, vagyis azt, hogy a madarak méltónak találták őket arra, hogy kezükből eleséget vegyenek, érezték a megtiszteltetést. A lány japán módra fotózott. Ekkor hátulról egy kisfiú jelent meg, talán hároméves lehetett, egy amerikai kisfiú, aki a madarak közé szaladt; tapsolt, kiabált, a lábával dobantott, nem törődve sem a ja-pánok, sem a madarak elfoglaltságával. A madarak nehezen akartak megijedni, inkább hátráltak, semmint repültek, s amelyik fölszállt, csakhamar visszatért. Az amerikai kis-fiú nem adta föl, csak a japán fiatalok, akik előbb elszóltanodtak, majd abbahagyták az etetést, végül némán fölszedték csomagjaikat, és elindultak a lépcsőn lefelé. Végre a madarak is szárnyukba fogták a szelet, két csoportra válva mind elröpültek. A fiú szü-lei a pad mögül mosolygósan, kamerával nézték a jelenetet. Ezután már én sem ma-radtam sokáig, fölfelé indultam el, mármint arrafelé mentem, amerről jöttem.

Lebegés volt az a tíz perc, míg nem tudtam eldönteni, merre induljak, mihez is fog-jak egyedül a pályaudvaron. Nem volt pánik, nem volt kétségbeesés. A sok *talán* és a sok *lehet* lebegtetett. *Váratlan* volt a helyzet, mert nem várt a pályaudvaron az, akinek kellett volna. Rém bénító érzés. Már látszik az ég, de hirtelen, mihelyest szeretnék ki-lépni az addig ismerős világomból, ugyanúgy nekiütközöm valami láthatatlannak, és ugyanúgy nem értem a dolgot, akár a nyári napon szobánkba tévedt légy, mikor az ab-laküvegnek repül.

Eltévedtem, pedig még el sem indultam. Sőt éppen ellenkezőleg, most az előbb ér-keztem.

Az üvegekupolás csarnok hosszú, de azért nem túl széles folyosóra hasonlít, melynek nyitott oldalán sorakoznak a vágányok a fedett peronjaikkal, míg a túlsó oldalon van a metrőbejáró és a váróterem. Ennek a folyosónak az elején található az indulási oldal, a másik végében, ahol álltam, az érkezési, a kettő között pedig jegykezelő automatákkal felszerelt kapukon keresztül kelhetnek át azok, akik a Párizstól keletre található városok valamelyikébe vonattal szeretnének utazni.

Néhány bizonytalan lépést teszek előre, az egyik csarnokbeli trafik irányába, ahol pénzt kellene váltanom ahhoz, hogy telefonálni tudjak. De az is eszembe jut, hogy Zita most, ha egyszer nincs itt, akkor biztos dolgozik, hiába is keresném a lakásán. A folyosón ebben a déli órában nincs tömeg, de az emberek keresztbe-kasul járkálnak, a csomaggal és a csomagra vigyázni kell. Az ismerős arcot sehol sem látom.

Eredetileg úgy volt, hogy Árpád jön ki elé, de ez a kijövetel olyan jól sikerült, hogy már előző nap, a pesti Keletiben, öt perccel indulás előtt találkoztam vele, váratlanul megjelent a fülkében, s gyorsan elmondta, hogy előző nap haza kellett jönnie, de én csak menjek nyugodtan, Zita várni fog.

Telefonálási szándékomról lemondva, visszasétáltam ahhoz a vágányhoz, amelyikről időközben kihúzták a vonatomat, de mert előzőleg egy bordázott alumíniumlemezrel borított oszlopon a város térképét láttam kifüggesztve, úgy találtam helyesnek, ha alaposan tanulmányozom az útvonalat, hogyan lehetne legegyszerűbben eljutni a lakáshoz, oda, ahol feltehetőleg senkit sem találok. Ennél jobb azonban nem jutott eszembe. Mindeközben eltelik tíz-egynéhány perc.

Aztán vállamra veszem a hátizsákot, és elindulok a metró felé. De már látom, ha jól látom, hogy épp abból az irányból valaki nagyon mosolyog felém. Igen, szemérről, mosolyáról rögtön felismerem Zitát. Hogy nemcsak annyit tudok a városról, amennyit magam tapasztaltam, láttam belőle vagy olvastam róla, azt elsősorban neki köszönhetem. Többnyire praktikus és gyakorlati tanácsokat meg némi francia konyhát. Persze hogy várt rám. Csak rövid időre ment el, miután megtudta, hogy a vonatom hetven percet késik.

Balkán ABC-nek nevezhetném annak az óriási üzletháznak az élelmiszereket árusító alagsori részlegét, ahol kedélyeket borzoló közbjáték tanúja lehettem. A címbeli összetételre természetesen nem a bolt felénk gyakran kifogásolható külleme vagy higiéniai állapota szolgált, hanem az emberi indulatok ismerőssége, hogy a kölcsönös meg nem értés következtében akár tettelegesséig fajulhat két ember vitája.

A Champs-Élysées egyik elegánsnak mondható üzletházáról van szó, egyenruhás biztonsági őrökkel s az ízlésesen kínált áruk bőségével. Nem sokkal az éjjeli zárás előtt érkeztem ide, de azért elég időm maradt arra, hogy kényelmesen megválasszam, miből mit vegyek. A nappali forgalomra emlékeztető nyüzsgés csak azután kezdett szűnni, hogy eljött az éjféli, bejelentették a zárást, majd az embereket a pénztárgépek felé kezdték terelni. Négy gép működött, eléjük tömörültek a sorok. Én a jobb szélsőbe álltam, mert ehhez voltam a legközelebb, s mert éppen akkor lépett ki onnan egy fiatal nő, és pillanatnyilag ez látszott a legrövidebbnek is. A fiatal nő hangosan méltatlankodott a pénztárosnő lassú munkája miatt.

Mögém már senki nem állt be. Én voltam az utolsó a sorban. Elöttem egy magas, haját lófarokban viselő fiatalember állt, aki egy perc múltán szintén ítéletet mondott a pénztárosnő munkájáról azzal, hogy a kezében tartott holmikat egyszerűen ledobta

a földre, kényesen, mesterkélt eleganciával s szó nélkül kísértelt az üzletből. Ha ez így megy tovább, gondoltam, mindjárt én következem.

Volt időm megfigyelni a pénztárosnő munkáját, aki ugyanúgy piros köpenyt viselt, mint a többi női eladó. Fiatal volt, fiatalabb annál, mint amennyinek kissé elhízott arcával látszott, mindazonáltal valódi korát megállapítani nem nagyon tudtam, úgy huszonöt és harmincöt közé tettem. Barna haja rövid volt és göndör, szeme alját kékre, duzzadt ajkát vastagon pirosra festette. Én semmi lassúságot nem éreztem. Látszott rajta, hogy fáradt és ideges. Ki tudja, milyen napja lehetett. Mindennek ellenére a fényceruzás műszer előtt rendre pakolta az áruházi szatyorba a holmikat, számolta a visszajárót. De mert a másik sorba átállt fiatal, vékony nő újakezdte a méltatlankodást, pénztárosnőm nem áttalott visszaszólni, hiába csitíttatták a gépeknél dolgozó kollégái. Ilyenkor a munka valóban nem haladt; míg szólt, pénz sem mozdult. De neki a kölcsönös becsmérések közepette is folytatnia kellett a munkáját, pedig látszott, hogy az indulattól számokra, árukra egyre nehezebben koncentrált, a pénzt, hogy el ne tévessze, hangosan, precízen számolta. Vesztes, gondoltam, mégse így leszel.

Kényszerű és rövid ideig tartó elfulladásait egyre harsányabb kitérések követték.

Már csak egy vevő volt előttem, kosara gyorsan kiürült. Most én következtem, rakta, pakolta, már sietett, a visszajárót nekem is hangosan számolta le a fekete gumiszlagra. Pontosan, hiánytalanul. Nem tévedett, a robbanás küszöbén is tudta, mit csinál.

Amint letette a pénzt, olyan erővel vágta be a pénztárgép fiókját, hogy az be sem tudott kattanni, nyomban visszaugrott, s az érmék kis rekeszes fészükéből tékozlón repültek szerteszét. Pénztárosnőm a visszacsapódó fiók lendületével lökte ki magát szolgálati ketrecéből, és kiabálva rohant a fiatal hölgy felé. De az a néhány méter távolság tele volt akadályokkal. A két pénztárgép között rágógumikat kínáló alacsony szekrény állt, erre nem mehetett. Legkönnyebben mellettem tudott volna bejutni az eladótérbe, de ehhez meg kellett volna kerülnie saját pénztárgépét, s ő inkább a rövidebb utat választotta. Azt hiszem, szerencséjére. Mert a másik pénztáros, egy barna köpenyes férfi, időben elkapta és visszarántotta kolléganőjét, amikor az a sor mellett a hátrább álló nő felé rohant. Ez a nő szintén kiengedte a hangját, ijedt, foltosan piros arcán ott volt félreérthetetlenül a félelem: a pénztárosnő kitépi a haját, kikaparja a szemét.

Valami olyat láttam, ami nemcsak indulatról és bátorságról vagy éppen a félelemtől szólt, hanem a szabadságról is; ennek a pénztárosnőnek mintha a szabadsága lett volna több, joga ahhoz, hogy a vevőkkel szembeni kötelező szolgálatkész magatartást, mely egyben személytelenséget is követel tőle, megtagadhassa és felrúgja, ha emberi méltóságát is sértő megjegyzéseket hall. Előző nap a belvárosban, pontosabban a boulevard Saint-Germainen és környékén népünnepély volt. Ilyenkor, a nyári napforduló estéjén a zenét ünneplik lármásan, sokféle muzsikával és tánccal a párizsiak; a tömeg óriási, s tán épp ezért béketűrő. Kiváltképp az utak közepén rekedt autósok voltak azok, akik tehetetlenül és némán ültek odabenn, mint Cortázar hősei *A déli autópályában*, Párizs alatt, a forgalmi dugó első napjaiban, nemegyszer elnézően fogadva a fiatalok tréfáit, autóik megszenteltségtelenítését. A pénztárosnő története lehet egyedi vagy különleges, de lehet, hogy ha nemzeti szimbólumokra gondolok, általánosítanom kell, mondván, a dolog persze nem komoly, csak az errefelé szokásos kakaskodás.

A szürke zakós fiatal hölgy talán maga sem hitte, hogy az eladó fellázad ellene. Azt meg végképp nem, hogy képes rárontani. Meghátrálásra azonban nem maradt ideje, most már vállalnia kellett az összecsapást, a tettlegességet, ő egyébként sem veszíthet a dolgon, legfőlegb néhán hajszálat, amiért a cég majd busásan kárpótolja. Két mé-

ter, ha lehetett közöttük. Ordibáltak, csapkodtak egymás felé, de mivel mindkettőjüket lefogták, a közelharc elmaradt. Dühében a pénztárosom valamit még a másikhöz akart vágni, ám jobb nem akadt a kezébe, mint egy üres áruházi szatyor, amit az egyik csőszlopról tépett le. Ezt hatalmas erővel hajította a hölgy felé, a könnyű nejlon azonban szinte semmit nem repült, zizegve szétbomlott előtte. Ebben az erejét vesztett dobásban, a rossz szellem módjára elszálló szatyorban benne volt mindaz, ami az összetöretéshez és megsemmisüléshez kellett, mert zokogva kollégájára borult. Feladta, és a kollégája minden ellenállás nélkül kísérté vissza a géphez. Majd segített neki fölszedni az aprót.

A hosszú és széles Champs-Élysées-re a Concorde tér felől érkeztem. Mintha egy óriási, fénnel telt tükör keltené, teremtené a térség szinte zavaróan pontos szimmetriáit. Sehol nincs billenés, közel s távol, jobbra és balra. Úgy tűnik, mindennek van valami párja; megfelelés, társítás, házak, szobrok, szökőkutak és fasorok szerint. S ami ellentét van, az is a harmónia része, a lassú emelkedése.

A Champs-Élysées kezdetén, de már a nyírott gesztenyefák alatt van egy kis kút, a levegőtől és víztől zöldre oxidálódott vízköpő, ami már a Marcel Proust allé része; innen indul s tart vagy ötven méterig az a valószínűleg századfordulós korzó, melynek egyszerű vasvázás oszlopai fölé cirádás nyeregteret emeltek. Ennek nincs párja a túloldalon, sem előrébb, sem hátrább. Egyedülálló. Csak a múlt sétál ki alóla: „*A Champs-Élysées-re járást tűrhetetlennek éreztem. Hogyha Bergotte leírta volna valamelyik könyvében, biztosan szerettem volna megismerni, mint mindent, aminek a »mása« előbb képzeletemet foglalkoztatta. Ez ugyanis melengette, éltette, megszemélyesítette őket, és így kedvet kaptam ahhoz, hogy megkeressem mind a valóságban; de ebben a nyilvános kertben semmi se kapcsolódott az álmaimhoz*” – írta Proust. Nekem sem, mondom én.

A város jelene, ahová vagy amibe megérkezünk, tulajdonképpen egy olyan múlt, melyhez nekünk eddig nem sok közünk volt. Van tudásunk erről a múlttól, ám nincs róla konkrét emlékezetünk.

Azt a különös szorongást, amit egy idegen városban, érkezésünk után egy-két napig érezhetünk, a helyismeret hiányával, részben az ismeretlentől való természetes félelmünkkel, a még kielégítetlen vágyak izgalmával, a környezetváltozás okozta nehézségekkel szokás magyarázni. Mindez logikus és könnyen érthető. Én csupán azzal egészíteném ki a felsorolást, amivel saját szorongásom elemzése közben szembesülnöm kellett – nem túlozván el a dolog jelentőségét, mondhatnám, valóban bagatell dolog, ha szorongáskeltő tényezőként azt az idővel oldódó problémát említem, hogy az első napokban *hiányoztak az emlékeim*. Természetesen nem az itthoniak, hanem az ott még meg sem szerzett emlékeim. Szóval van egy kis epizód az ember életében, aminek kezdetén még nem nagyon lehet tudni, mi lesz és hogy lesz, s egy darabig emlék nélkül kell élni. Ami persze nem jelent múlt nélküli életet, de a probléma megoldódásáig jelenthet idegenséget, azaz az otthonosság érzete függhet ettől a szinte észre sem vehető hiánytól.

Emlékeink, legyenek azok bármily pontatlanok vagy ellentétes tartalmakkal telítettek, a folyó időben elejtett jelenünk kis horgonyai, amelyek nem hagynak elsodortatni bennünket. Sőt a mélység színén mintha külön életet élnének, mintha átváltoznának gyökerekké, hogy észrevétlenül fölszívjanak valamit az idők mélyebb rétegeiből, ami saját létbevetettségünk megértéséhez talán elengedhetetlenül szükséges.

Az időben problémátlanul talán csak a gyerekek élnek úgy hat-hét éves korukig. Számukra a napok nem múlnak és telnek, hanem egyszerűen *vannak*, minden különbözőbb ígéret nélkül, egyfajta örökkévalóságban és tehetetlenségben. Az öregeknek hasonló ígéretnélküliségben állapotodhatnak meg a napjaik, csak éppen a végesség felől. És bármily éles is emlékezetünk saját múltunkra irányított távcsöve, születésünk horizontjái sem látunk el. A világ kezdete nem emlékezéssel kezdődik, de a kezdet csak az emlékezéssel kaphat helyet és időt. Ha a hely még ismeretlen számunkra, az csaknem teremtői létállapot; figyelmünkkel teremtünk. Újra kell látnunk mindazt, amit egyébként a megszokás majd észrevétlenül itt is ugyanúgy eltávolít tőlünk, mint odahaza a fákat, az utakat, a madarakat, a házakat. A figyelem és a megszokás közötti átmenetben látható emlékként legtisztábban a szemlélt dolog.

Tapasztaltam, hogy figyelés közben hiábavalónak tűnik az erőfeszítés, hogy rögtön emlékként őrizsem meg a látottakat. Sokszor mégis ezzel a kétértelmű figyelemmel néztem a dolgokat magam körül, ami, azt hiszem, nem vált az élmény javára. Mert az az előrevetített gondolat, mely máris múltként, de el nem múló emlékként kívánja látni és érezni a jelen élményét, tagadhatatlanul zavaró, sőt annál is inkább az, mivel a későbbi felidézésben e zavar is az élmény részeként jelenik meg. Emlékeim egy része is ilyen, s csak egy-egy pillanathoz köthető: mondjuk amikor a Notre-Dame „Végítélet kapuja” előtt álltam. De ennek a mostani jelennek szóló pillanat volt az is, amikor „A világ négy sarka” című szoborcsoportot néztem egy szökőkút közepén, a Luxembourg-kertből jövet, az Observatoire sugárút és a boulevard Saint-Michel sarkán. Aztán a Palais-Royal klasszicista kolonnádjának előterében, a sötét és fekete csíkos oszlopok között azokat a gyerekeket, akik a föld alatti vízkereszteződés fölé emelt négyszögletű kútnál a turisták *emlékpénzeit* próbálták kipecazni a spárgák végére kötött mágnesekkel. De volt ilyen pillanat a Bois de Boulogne sétányain is, mikor magam is könnyű távfutóként szapora ritmusban szívtam magamba az erdő hűvös levegőjét. Itt van aztán a misekezdetkor meggyújtott hét gyertya a Saint-Leu-Saint-Gilles-templomban, az ujjaimon meg annak a tizenkét betűnek a nyoma, amit a Père-Lachaise temető egyik fekete márványába vésővel írtak és arannyal festettek.

Aztán otthonról hozott szokásaim lassan megszervezik a maguk itteni szokásait. Például hogy mielőtt a járdaszigetről lelépnék, ajánlatos a lábunk elé nézni, nehogy a padka mellett kábé harminc centi szélesen áradó vízbe lépjünk, amivel itt az utca-seprők dolgát könnyítik meg; elég lesepernie a járdáról a kisebb szemetet, a sebesen rohanó víz a kupacokba gyűjtött hulladékot is lemossa a csatornákba. Vagy hogy gyalogsként, ha nem jön autó, átkelhetek a pirosra is, itt nem szokás megvárni a zöld jelzést. A boltban sem feltétlenül szükséges kosarat venni a kézbe. De mondhatnám a lefekvés előtt elszívott utolsó cigim szertartásosságát, amit odakinn, a nyitott lépcsőforduló és a liftház között végeztem, mintegy hétemeletnyi magasságban. A boulevard Delessert-en álló háznak egyik padlástéri bejárójából néztem esténként a pár száz méterre magasodó Eiffel-torony felső harmadát. Azért csak ennyit, mert az alsóbb részét a balra kiugró épületszárny tetőzete eltakarta előlem. Ellenben zavartalan kilátás nyílt a távolabbi Maine-Montparnasse felhőkarcolóra, melynek világító ablakai csillagfényvel vegyültek. De hát ez sem így volt egészen, onnan egyszerűen hiányzott egy darab ég, a csillagok meg mintha visszahúzódtak volna. Ugyanakkor a közeli toronynak az erős reflektoroktól négyszögyszerűen volt bőbitás a teteje, ami időnként sejtelmesen ezüstös ívfényben szikrázott föl, mintha megfejtésre váró üzeneteket küldene szerte a világba.

A hangok, a látvánnyal ellentétben, szinte rögtön emlékekké válhatnak. És valóban, első párizsiasnak mondható emlékem is hangemlék. Úgy vettem észre, hogy a városban a zene úgymond hozzátartozik a látnivalóhoz. A nevezetes helyeken magányosan vagy csoportosan zenélők olybá tűntek, mintha a város tér-idő koordinátájában kijelölnék „ideiglenesen állandó” jelenlétükkel a metszéspontokat. Hangadók, s kizárólag csak a jelenben hallhatók. És mintha köztük és a turisták által látogatott műemlékek között tényleg létezne valami kölcsönösség, egymást szolgáló viszony; a hangszerrek békésen, kedélyesen szétválasztják és összefűzik a nekünk szóló pillanatokat.

A fénynek meg mintha köze lenne a hanghoz. Amikor szokás szerint éjjel után egy óraker lekapcsolták az Eiffel-torony díszkivilágítását, a monumentális „öreg hölgy” amolyan *fényruháját* levetett *csőndvázként* állt tovább az éjszakában. De mintha nemcsak a torony hallgatott volna el, hanem az egész környék; lassan elnéptelenedett a Trocadéro tér és a Chaillot-palota két félkör alakú szárnya között elterülő terasz. Csak néhány fiatal maradt még, akik görkorijaikkal a lépcsőkön ugrattak.

Az első spontán zeneélmény a Gare de l’Estről jövet az egyik metrókocsiban ért, ahol vagy két-három megállót tangóharmonikázott végig az a középkorú, robusztus termetű férfi, aki úgy állt meg a kocsi közepén, szétvetett lábbal, akár egy kapitány a hajója fedélzetén. A Piaf-sanzonok között „Párizs ege alatt” – kihúzta ezt is szépen a hangszeréből, odalent.

Megérkezésem estéjén ünnepelték a zenét az utcákon. Megtudtam, hogy ez afféle előünnep a nagy júniusi nemzeti ünnepnek, s annál talán felszabadultabb és vidámabb is. Úgy látszott, jókedvben valóban nincs hiány.

A járdákat a legkülönbélebb zenéket játszó együttesek foglalták el, gyakran alig volt köztük tíz méter. Ennek megfelelően az utakat a tömeg foglalta el, elzárva a gépkocsik, de még a mentők útját is, föl nem fogva, hogy azok miért is jöttek erre, vagy miért nem terelték el a forgalmat még időben másfelé.

Egyes zenészek úgy emelkedtek a tömeg fölé, hogy egy lecsupaszított teherautó platóján játszottak, azt alakították át szőnyegekkel borított, fadézsás pálmákkal díszített színpaddá. A hangfalak, dobfelszerelések és erősítők fölött színes lámpák villogtak, a zenészek, fehérek és feketék, karneváli hangulatban adták elő műsorszámukat. A Marais negyedben, egy kisebb téren rendszeren megépített színpadról szórakoztatták a téren összegyűlt s a kávéházak teraszán üldögélő embereket. Itt elsősorban sanzónokat adtak elő, a frakkba öltözött énekes táncra buzdította a közönséget, pedig a fák közt nem sok hely maradt, de annak, aki táncolni akart – volt rá bizonyosság – kis hely is elég volt. És táncoltak fiatalok és öregek egyforma derűvel, egyesek méltóságteljesebben, mások lendületesebben és felszabadultabban. Közelségük ellenére nagyon távolinak éreztem örömeiket; kialvatlan és fáradt voltam, végül is Pest óta nem hunytam le a szemem. A zene sem volt igazán élvezhető, összekeveredtek a dallamok, egyetlen óriási hangzavar lebegett a város fölött. Valamivel jobb volt a helyzet a Vogézek terén, ahol az árkádok alatt muzsikálókat már több időm volt megfigyelni, tér meghallani; volt itt francia népdalokat játszó csoport, barokk zenét előadó művészek, kórusok. Az utcán, az árkádsor és a bezárt park lándzsafarmás kerítése között román együttes járta körtáncát; monoton dallamvezetésű énekük a kör tágulása és zsugorodása szerint élénkült, halkult, időnként tapssal kísérték a ritmust, s ahogy járták a táncot, a pulzáló láncba egyre többen belekeveredtek a bábéskodók közül. A kör közepén persze mindig állt valaki, akinél volt egy kispárna. Magának a csoportos táncnak is valami párnatánc a címe, mert azzal végződik, hogy a belül állónak valaki ezen a párnán ad csókot.

Másnap az Opéra előtti forgalmas téren, a metróbejáratnál egy skót népviseletbe öltözött férfi fújta a bőrtömlős dudát. Az Église Saint-Pierre kapujában egy sűrű garbós, borostás arcú fiatalember egyedül, de egy iskolás csoport cikizésétől kísérve énekelte kottából szívhez szóló dalát. A Sacré-Coeur előtt újabb tangóharmonikás. A Notre-Dame előtti tér közepén egy másik fiatalember gitárjával és üveg boráival ült a földön, s mély átéléssel pengette, énekelte a Doors együttes örökzöld számait. A Champs-Élysées-n magnózenére táncolt vagy inkább végzett akrobatamutatványokat két fiú. A Chaillot teraszán, illetőleg a Trocadéro-kertben éjjel-nappal, szünet nélkül hallani lehetett a többségében néger fiatalok tamtamdobjait, melyek méretüktől függően szólnak különféle hangmagasságokban. A pergőbb ritmusú szólamokat monoton ütemekkel keverik, egyszerre vagy három-négy is felelget egymásnak. Nagyvárosi dobnyelv: motívumismétlő, recitatív dallamformulák rögtönzésszerűen egymáshoz kapcsolt füzerei. Válasz és felelet a felhívásra. A legegyszerűbb hangkeltések közé tartozik két tárgy összeütése, vagyis a dobolás. Ennek eszközei pedig igen változatosak; az itteni fiatalok kézi üstdobot és a hónaljban tartható, kehely formájú dobokat használták kisebb-nagyobb méreteken. A ritmus már nyelv. A zenében túlzottan dalhamhoz szokott fülem úgy érzékeli ezt a dobolást, mintha egy soha fel nem épülő zenének hallanám az alapjait. A beszéd levegővételét anélkül, hogy a szavakat hallanám. De mert nem érzem a tagolásokat, nem értem pontosan, miről szól; egybehangzik, szédületes pörgés, megragadható mondanivaló nélkül. A Trocadéro közelsége miatt a szobában is hallom a dobolást. Elalvás előtt hanyatt fekvé hallgatom ezt a sajátos dobnyelvet, egykori beavatások misztériumjátékának emlékhangjait.

Az Odéon sarkánál, amint a Luxembourg-palota felé kanyarodtam, talán attól a hirtelen mozdulattól, hogy az út szélén parkírozó autót megkerülve léptem föl a járdára, biztosan nem tudhatom, szívdobogást kaptam. A rue Bonaparte felé tartottam, a Magyar Intézetbe, s hogy le ne késsem a találkozt, nem volt időm megállni. Időnként vannak ilyen szívdobogásaim, a dupláját vagy talán a háromszorosát veri a szívem, a felgyorsult véraram megnöveli a belső nyomást. Tapasztalatból tudom, hogy legkönnyebben akkor áll helyre a szívritmus, ha benn tartom rövid ideig a levegőt. Ez többszöri próbálkozás után általában segíteni szokott.

Tudtam, hogy meg kellene állnom. Tudtam, hogy mély lélegzetet kellene vennem. De mindegyre nem volt időm. Siettem.

A palota bejárata előtt, az úttesten női rendőr irányította a forgalmat. Elhaladt kelesztben előttem a szenátus emberét szállító autó, mely itt a többi gépkocsival szemben elsőbbséget élvez. A rendőrnő az út közepén állt, szenátusi kocsit nem jött több, engem nézett. A szívem továbbra is. Nem állhatok meg. Nem tehetek úgy, mintha rosszul volnék. Az gyanús lehetne.

Figyeltem, hogy figyel. Nem intett, elengedett.

Már kezd kifehéredni az utca.

Nincs messze. A sarkon túl. El kell jutnom odáig.

Megálllok. A falnak dőlök. Nagy levegőt veszek. Visszatartom. Semmi. Még egyszer. Néhány méterrel arrább. Eredmény nélkül. Kezd idegesíteni a dolog. Ennyi ideig soha. Arra gondolok, hogy ez úgysem tarthat örökké. De azért nem bízom el magam. Mert semmi. Csak heves szívverés.

Az Intézet földszinti várójában végre megállhatok. A fehér stukkókkal díszes falak mellett körben paravánok, rajtuk a honfoglalás kori emlékek kinagyított fotói. Mielőtt leülnek a fotelba, előszedem a cigarettámat. S aztán lassan megnyugszom.

A Jeruzsálemi Szent Sír Lovagrend templomában azon a szerda estén fél hétkor kezdődött a mise. A rend életében és az egyházi ünnepek tekintetében a nap nem számított kivételesnek, a liturgiát a szokásos egyszerűséggel végezték a csekély számban megjelent hívek előtt. Nyolcan-tízen lehattunk jelen. A szertartást végző három pap fehér paláston zöld stólát viselt. Ők oldalt ültek le, a szentély előtt, míg a misét időnként énekekkel kísérő három apáca az első sorban foglalt helyet. A gótikus főhajóban a székek kétoldalt sorakoznak, hasonlóképp, mint nálunk a padok, amelyek az itteni templomok többségéből hiányoznak, illetve csak az oltár előtti kórustérben találhatók egymással szemben elhelyezett padsorok.

A Saint-Leu-Saint-Gilles-templom az egykori vásárcsarnok, a Les Halles, ma a föld alatt terpeszkedő bevásárló- és szórakoztatócentrum közelében található, a rue Saint-Denis felőli bejáratnál. A templom 1235 táján épült, főhomlokzatát mindkét oldalon gúlisakban végződő tornyok díszítik. A háromhajós templom csúcsíves keresztboltozattal fedett, a hajókat oszlopos árkádívek választják el egymástól. Fölöttük magas, félköríves ablakok törik át a falat. Az oltár lépcsőszerű emelvényen, a főhajót lezáró apszisban magasodik, ami a katedrálisok apszisához hasonlóan körüljárható. Itt, a megemelt oltárral egy magasságban sorakoznak a festett üvegablakok, fölöttük a duplázott félköríves ablakok már fehér fényt árasztanak. A beömlő fény valósággal alsó, földi szférára és felső, égi szférára osztja a templom óriási belső terét. A kövek szürkék a nagy időtől, az oszlopfők a lehető legegyszerűbbek, némelyik gyámkőre jeruzsálemi keresztet faragtak. Ez a mankós keresztet hasonló, csak négy szögletébe négy kis görög keresztet helyeztek el, összesen tehát öt keresztből áll a jeruzsálemi kereszt, Krisztus öt sebének jelképezve.

A bejáratától jobbra van a lovagrend kovácsoltvas kapuval elzárt kápolnája. A kapu két szárnyán aranyszínű jeruzsálemi kereszt, mögötte, a falon páncélos lovagot ábrázoló, ember nagyságú festmény. Lépcsőfeljáróján, az elhúzott bordó függöny előtt, kis emelvényen szentkép. Az első keresztet hadjárat idején a források szerint ez lehetett az első egyházi lovagrend, melyet a vezér Bouillon Gottfried alapított, ruházatán és pajzsán már viseli a piros jeruzsálemi keresztet. Célkitűzése az volt, hogy a Szentföld keresztény értékeit őrizze és gondozza, de tudvalevő, hogy a többi vezérrel együtt, Tankréd, Boemund, Balduin nyugat-európai mintára feudális államokat szerveztek, hűbérurakkal. S aztán ezeknek a hódításoknak a védelmére alakultak meg a lovagrendek, a templomosoké és a johannitáké.

A Jeruzsálemi Szent Sír Lovagrend jelmondata: *Deus lo vult* – ez az Isten akarata.

A mise azzal kezdődött, hogy a hívek közül egy fiatal lány az oltár felsőbb lépcsőjén álló hétkarú gyertyatartóban meggyújtotta a gyertyákat, majd az egyik fiatal apáca gyönyörű gregoriánt énekelt. Tiszta, szelíd hangja az egész templomot betöltötte. Az volt a benyomásom, hogy hangjának szépsége hitének mélyéből, lelkének ártatlanságából fakad. Az egyedül, magában hangzó ének a régmúltat idézte, minden távlat nélkül teremtve meg a középkori misék hangulatát. Pedig tudható, a miserend egyes elemei, mint például az, hogy a pap a hívekkel szemben állva mondja a szöveget, alig két-három évtizeddel ezelőtt bevezetett újításnak köszönhető. Számomra az is újdonságként hatott, hogy a szentáldozás után amolyan meditációs csönd következik. Öt perc csönd: a megrendülés, a magány, a kimondhatatlan csöndje. Az együtt hallgatás egészen másfajta minőségi kapcsolatot teremt a hívek között, a hívek és a papok között: amiről eddig beszéltünk, amiről eddig a pap beszélt, megtörtént, bekövetkezett. Szavakkal nem lehet utánamenni és közvetlenül folytatni. Templomcsöndünkben a

magány is közösséget jelentett; egy értelem elől elzárt terület, a csönd érzékeltetni engedti a szinte föl sem fogható.

Szentáldozáskor itt a hívek, ha egyszerre emelik kezüket, önállóan ihatnak a kehelyből, az áldoztató pap átadja a fehérborral töltött aranyedényt, miután az áldoztatást végző másik paptól megkapta a kerek ostyát. A Saint-Julien-le-Pauvre-templomban, mely a Notre-Dame közelében, a Szajna bal partján áll, s mely a katedrálissal egy időben épült, és amelyet a gótikus építészet kis remekének tartanak, a görög rítusú szertartásnak megfelelően, vörösborba áztatott kenyeret, pontosabban mondván a kenyérnél valamivel puhább és édesebb kalácsot adnak át szentáldozáskor.

A lovagrend templomában azonban történt még valami számomra szokatlan, de szokatlanságában, az első pillanat zavarában is érthető, megindító gesztus: a szentáldozás után a liturgiának van egy olyan mozzanata, mikor az emberek kezét fogják, és jókívánságokat mondanak egymásnak. Ilyenkor a misét celebráló pap is a hívek közé megy. A kölcsönösen egymás felé tett mozdulatokban éreztem meg először, hogy nem vagyok, hogy nem is lehetek idegen. Először a mögöttem álló fiatal nővel fogtam kezét, majd az eddig a túlsó oldalon ülő öltönyös, zord tekintetű néger férfi lépett felém az üres széksorok között, de már mosolyogtunk egymásra. Aztán az egy sorral előrébb álló néger nő következett, végül pedig a felém tartó papnak nyújtottam a kezemet.

Odakint, a mise végeztével, még láttam az előbbi néger férfit; kisebb tömeg gyűlt össze a templom előtti bisztró teraszán, az odabent álló tévé épp a francia–német meccs ama döntő pillanatait közvetítette, mikor tizenegyesrúgásokkal, az úgynevezett *hirtelen halállal* próbálták eldönteni, ki kerüljön a döntőbe. A szerencse a németeknek kedvezett. A szerdai napnak bizonyára ez volt a legnagyobb eseménye.

Más-egyéb: *másról, másképp.* Az azonosság és különbözőség nyelvünkben sajátosan érzékeltethető és értelmezhető jelenségéről van szó, a nyelvtanilag pontosan meghatározott *más* szavunkról, melynek paradoxszerűsége nem tisztázott. A *más* fogalomszerű értelmezéséről van szó; a mondatban főnévi vagy melléknévi értelemben előforduló *más* névmás különbözőségeit fejez ki: egy dolog nem azonos egy másik dologgal. Ez a különbségtevés mindig előzetes összehasonlításon alapul. A *más* egyben valaminek a *mása* is; a dolgok közötti hasonlósági és különbözőségi viszonyt legpontosabban *hasonmás* szavunk érzékelteti. S ha most *másról* szólok is, lényegében ugyanarról beszélek: Párizsról, ottani gondolatokról.

Temetőváros a városban. Utcákkal, parkokkal, sétányokkal, kis házakra emlékeztető kriptákkal. Némelyik olyan, akár egy kicsinyített neogótikus templom, csúcsos, mérműves ablakaival. Cimetière du Père Lachaise.

A kétszáz éves fák itt magasra nőnek.

S hogy úgy mondjam a város valódi ege itt a *föld*. És míg porlő, enyésző lakói közé nem költöztet bennünket a halál, addig látogatóként mintha nem is a földön járnánk, hanem az érthetetlen csönd világában. Mielőtt a nyolcvanötös parcellában felkeresném Proust sírját, a valódi városban az ő nyomain után kutattam. A rue Courcelles-en nem találtam semmit, a boulevard Haussmann 102 alatt táblát: 1907 és 1919 között lakott itt, abban az időben, mikor elkezdte írni nagy regényét. A ház földszintjén ma bank működik. A boulevard Malesherbes 9-es számú háznál megint semmi, pedig Proust itt élt gyermekkorában. A ház homlokzati része a „szagos miséiről” híres Sainte-Marie-Madeleine-templomra néz. A számkombinációs zárral ellátott kapun nem lép-

hetek be. 1919-ben a boulevard Haussmannról a rue Hamelin 44-es számú házba költözött, ahol haláláig, 1922. november 18-ig lakott. Most a Union Hotel Étoile működik itt. A bejárat fölött, az első emelet két ablaka között emléktáblát helyeztek el. Ha a dombos, lejtős kis utcán fölfelé indulunk el, az avenue Kléberen csakhamar a Diadalívhez érhetünk, de ha a macskaköves, fasor nélküli kis utcán lefelé megyünk, rövid idő alatt a Szajna-partra érhetünk. Az utcából egyébként teljes egészében látni lehet a közeli Eiffel-tornyot. Ez az a ház, ahol, védekezésül a zajok ellen, parafával béleltette szobájának falát.

A nyolcvanötös parcella a temető felső részében található, a Columbarium mellett. A temetőbe az avenue Gambetta felől megyek be, kissé sietősen, de már bent, az avenue de l'Ouest elején megtorpanok, visszamegyek a virágboltba virágért, ott örömmel fedezem föl, hogy temetőterképet árulnak, veszek egyet, a virágról pedig megfedezem. Tulajdonképpen már ott is, előtte is az *idő* járt a fejemben; attól tartottam, hogy mielőtt megtalálnám a sírt, bezárják a temetőt. Délután fél öt felé járhatott, mikor a nevekkel és pontokkal megjelölt térképpel a kezemben, útba ejtve Balzac sírját, elértem az avenue Transversale 2-re. Rövid keresés után megtalálom Marcel Proust nyughelyét.

Laposan elterülő, téglalap alakú, hegyesen sarkos fekete márvány. Semmi különleges megoldás. Semmi dísz, csak a kő sötétvilágosa, „homlokzati” részén a név a születés és a halál évszámaival. A fekete márványsík világos volt az égtől, mint egy tükör, visszaverte a tetején álló márványváza alakját a friss virágcsokorral együtt. Most jut eszembe, mit mulasztottam a virágboltban, de hirtelen megoldást találok: belemarkolok a sír melletti sűrű porba, néhány kavics a kezemben marad. Egyet kiválasztok. Leteszem a márványváza mellé. Öten pihennek itt, az író szüleinek kívül az öccse és felesége is. A nevek és az évszámok a márványlap két oldalán olvashatók. Egyedül az úgynevezett fejrészénél nincs név, csupán két betű, PA, úgy, mint monogram. Ezen elgondolkodom, de nem tudok mit kezdeni vele.

Lefelé jövet megállok az '56-os emlékmű előtt. Egy férfi is akkor jön arra tíz év körüli fiával. Ők is megállnak. Velem együtt nézik az egyhangú sírok közt a szoborszerű építményt. A kettétört árbocson szép háromszínű szalag, mely igazán szokatlanul hat ebben a környezetben. A kétnyelvű táblán elolvassák a szöveget. A fiú a felismerés örömeivel ismételve mondja apjának: ongrie, ongrie. Az apa nem szól, talán jelent neki valamit ez a szó vagy Nagy Imre neve, nem tudhatom. Korából ítélve akár jelenthetne is. És talán azt is látja, hogy én magyar vagyok. Mielőtt indulnának, a szemembe néz.

Valamivel lejjebb egyenruhás őr a sírok között figyelmeztet, lejárt az *idő*. Hat óra. Zárnak. Karjával kifelé mutatja az irányt.

Félig szerelembe esve a könnyű halállal áll a „Haldokló rabszolga” a Louvre egyik hosszú és széles folyosóján, más szobrok társaságában. Itt van ennek a szobornak a párja is, amelyet Michelangelo szintén II. Gyula pápa síremlékére tervezett. A síremlékből csak ez a két rabszolgaalak készült el, a többi félig kész állapotban, felszabadítatlanul az anyag foglya maradt.

A folyosó közepén álló szobor érzékeny finom mozdulatot fejez ki: a rabszolga lehunyt szemmel egyszerre hajtja hátra és oldalra a fejét, miközben bal karját a fejéhez, a jobbot pedig a melle közé és alá emeli, az ujjvégek alatt épp a szívnek kellene lennie. A halál kifaragott pillanata. Az arcon semmiféle szenvedésnek nincs nyoma, a test még áll, úgy áll, mintha nyújtózkodnék, mintha csak álom jött volna a szemére. A moz-

dulatokkal rögzített pillanat mintha azt sugallná, lehet még egy következő pillanat is, mikor a rabszolga kinyitja a szemét, mert nem lehet tudni, a halál álom-e, vagy az álom már halál. Mintha még fel lehetne ébreszteni, magához téríteni ebből a könnyűnek látszó ájulásból.

Amikor Michelangelo megalkotta a szobrot, a görög mitológiából ismert Niobéra, annak haldokló gyermekeire gondolt. A gyermekeire büszke anyát a sértett és féltékeny Létó azzal sújtotta, hogy saját gyermekeinek, Apollónnak és Artemisznek megparancsolta, nyilazzák le Niobé gyermekeit. Apollón a fiúkkal, Artemisz a lányokkal végzett. A történet szerint az anya fájdalmában kővé vált.

A „Haldokló rabszolga” *szerelme* régi szerelem, mivel annak beteljesedése jelenthet rabszolgaságára nézve valódi szabadulást.

Bagatell kastély a Bois de Boulogne Bagatell parkjában. A történet szerint Artois grófja, a későbbi X. Károly 1775-ben megvásárolta a birtokot a romos kis pavilonnal együtt. Az udvar és Marie-Antoinette királyné is a rossz üzlet miatt gúnyosan csipkelődtek a gróffal, aki viszont fogadást ajánlott, hogy három hónapon belül kastély áll a romok helyén. „Bagatell dolog” – mondotta. Bellanger építész a tervet huszonnégy óra alatt elkészítette, a kőművesek rögtön hozzáláttak a munkához, s hatvannégy nap múltán kész volt a kastély. Az építéssel egy időben kertészek parkot képeztek az épület köré, mely ma rózsáiról híres.

A kastély megtekintése azonban nem bizonyult bagatell dolognak. Kétszer vágtam neki, egyszer sem sikerült. Rosszul választottam meg az időpontokat. Szerettem volna látni, hogy ide leírjam. Másodsorra ugyan eljutottam a park kapujáig, de már zárva volt. Különbösen is térkép nélkül a nagy erdőben majdnem eltévedtem. Igaz, a nagyobb útkereszteszódésekben vannak „orientációs táblák”, használhatatlan félköríves kőlapok vésett-festett-kopott jelekkel, melyeknek legnagyobb csalogóvása abban rejlik, hogy minden újabb tábla ugyanott, a félkör alsó részében, középen mutatja a jelenlegi helyzetet, nem pedig úgy, mint egy rendes térkép, amelyiken a haladás irányát is követhetném a megjelölt pontokkal. A Passy felől indultam, a tó mellett az egyik tábla azt mutatta, hogy 1900 méterre van a park. Majd jó két kilométeres gyaloglás után a következő tábla már csak 1600 métert mutatott. Az ég szürkült, este tíz óra volt. A sűrű lombokkal fedett sétányokon pedig már fénytelen éjszaka. Attól tartottam, ha egészen rám sötétedik, nem találok vissza a városba.

Reflexszerű volt Párizsban minden odafordulásom, ha magyar beszédet hallottam. A Montmartre-ről jövet két férfi haladt előttem, és az esti vacsoráról beszélgettek, töltött káposztáról, nyilván az otthonról hozott töltött káposztáról. A Notre-Dame előtt egy család azon tanakodott, hogy a katedrális megtekintése után most aztán merre is menjenek. A Musée d’Orsay bejáratánál idősebb hölgy beszél meg fiával a továbbiakat, mert a múzeumi dolgozók egynapos sztrájkja miatt tervezett programjukat most kénytelenek elhalasztani. Az Eiffel-torony előtti hídnál kétszer is volt ilyen odafordulásos reflexem. Fiatal férfi és nő irodai dolgokról beszélt. Egyik este meg középiskolás csoport vonult tanári kísérettel a Trocadéro felé. Az Állatorvos-tudományi Egyetem mellett elhaladva a magyar szóra megint odafordultam, fiatalok kis csoportja beszélgetett. Mentem tovább, mégis mintha hallgatóznék. Akkor döbbenek rá, hogy nincs ebben semmi szokatlan, hiszen itthon vagyok. A reflex azóta is működik tovább.

Mesterházi Mónika

A SZERETETRŐL

Veled, ellened, érted összefogni,
ezt kellett volna tennem, s hagytalak.
Így volt rosszabb. Kétszer-egy délután.
Így volt rosszabb. S csak ez volt benne jó.

A HOSSZÚ JÉGEN

A hosszú jégen előrecsúszik,
és nincs, hogy kinek mutatni meg,
tóból lett folyóvízben úszik
közel mindene, juszt sem érti meg,
más városban, de mindig egyedül,
napsütésben, idegen köveken
keres valamit, soha le nem ül
(talán keres valamit, azt hiszem)

IDŐ ÉS TÉR

Hommage à F. Á.

Nem tudnak verset
olvasni: nem olvassák
a fehér papírt.

Batár Attila

VÍZI VÁROSOK – VÁROSI VIZEK

Minden város másról nevezetes: Halikarnasszosz az ókori világ hét csodájának egyikéként emlékezetes, Las Vegast csillogó éjszakai fényeivel azonosítjuk, Kijev virágba borult fákat juttat az eszünkbe, s végül vannak olyan városok is, amelyek emlékét valamilyen formában a tükröző, csobogó, hűsítő víz idézi. A víz keresztülzelheti a várost, jelezheti a határát, lehet a központjában, de feltűnhet a város legkülönbözőbb területein szétszórtan is tóként, csatornaként, lehet kutak vagy medencék rendszere, minden víz másként él és más szerepet tölt be a városban.

Régen elődeinket még racionális szempontok kényszerítették a vízhez: a nomádokat az ivóvíz ritkasága az oázisok mellé, a letelepedő földművelőket az öntözés lehetősége folyók és delták árterületeinek közelébe, majd a hajóra szálló utódokat a gyors meggazdagodás vágya, a szállítás, a csere, a hódítás kalandja tengerek partjára. Idővel a természet térbeli adottságaitól függetlenedő ember stratégiát változtatott, nem a vízhez járult, hanem a vizet hozta a maga közelébe: aquaductokat emelt, csatornázott, csövekbe kényszerítette a vizet.

Napjainkban a szigorúan racionális szempontok mellé újak sorakoztak, kiszélesedett a víz rendeltetése, a legkülönbözőbb formákban és célból bukkant elő a településeken: szökővízként, hogy tereket szépítsen; ivókútból csörgedezve, hogy üdítsen; utcai vízcsapból kiengedve, hogy tüzet oltsón; járda menti vájatokban, hogy az úttestet mossza Párizsban; tűzcsapokból kispriccelve, hogy forró nyári napokon hűsítsen New Yorkban; vagy utcák fölé emelt kigyózó csőmeander vezetékekben Berlinben, hogy vízzel lássák el az építkezőket. Ma már az embernek esztétikai élvezetet és egyéb örömet szerző víz ugyanolyan racionalitás lett, mint a régi, elsődleges igényeket kielégítő. Ott is megjelent, ahol a maga természetes módján, maga ásta medrében nem lett volna jelen.

A víz szimbolikája

Azok a lakók, akiknek városa valamilyen formában vízhez kapcsolódik, városukra emlékezve gyakran idézik a város vízi jelenségeit vagy a vízpartot. Marseille-t vagy Odeszszát együtt látjuk a tengerhez leereszkedő lépcsősorral, San Franciscót a dombhullámtetőkről látható tengerrel és öböllel. Amszterdamra gondolva a vízi körutak, Chicago esetében a tóparti látvány, Bangkok esetében a vízi házak képe jelenik meg előttünk, míg Rotterdamból a kikötők, Brüsszlről a pisilő kisfiú szobra, Koppenhágáról a szíren jut az eszünkbe. Bár a víz – Velencét és Stockholmot is beleértve – a valóságban a település felszínének csak a kisebbik hányadát borítja be, százalékos arányát mégis messze felülmúlva uralja a városról alkotott képzeteket.

A víz már anyagában is sajátos, s a földtől eltérő minősége révén is metaforák és szimbólumok forrása. A szolid földdel szemben cseppfolyós, bár alakját és halmazállapotát szüntelenül változtatja, anyagában mégis azonos. A merev épületektől eltérően könnyen szétválasztható, majd tovasodródva, újraegyesülve megint folytonos. A víz kontrasztjai révén különös. Átlátszó, miközben mélységével arányosan saját anyagát is

egyre inkább látta; visszaveri a fényt, miközben azt is látjuk, ami benne van; bele-nézve meglátjuk magunkat, kívülről szemlélve is benne vagyunk. Vízében elmerülve körülöleli testünket, elringat, arcunkon végigfolyva simogat; nem mi a vizet, az tapo-gat ki bennünket. Egy-egy cseppje is képviseli az egészet, a csermelyből, szökőkútból szétspriccelő vízcseppek ugyanúgy megtörik a fényt, hűsítenek, csobognak, dúsítják és üdítik a levegőt, mint a teljes együttes.

A víz minden esetben, minden formájában összetett, a sima felszínű vízben is vib-rálnak a részletek. A lassú folyású folyónak is van taraja, a kis csermely teteje fricskák-kal teli, a végtelen tenger hullámai és különösen a szökőár a partnál robban, a felcsa-pó tengerár szembesít a monumentálissal.

A víz különös vonzóerejéről szól a vallás, a mitológia, a népmese. Éden kertjének négy folyója, az özönvíz, a Mózes mentő folyó, a Vörös-tengeren való átkelés, Jónás a cetben, vagy mint a megtisztulás jelképe, a vízre való utalás ezer formában jelenik meg a tórában és a Bibliában. A víz más népeknél, más vallásokban is része a rítusnak, mint a mohamedánoknál a dzsámiba lépés előtt a lábmosás, a szenteltvíz a névadásnál, a rituális fürdés, a vízben való elmerülés Fekete-Afrikában. A tiszta vízhez a megtisztu-lás tartozik. Már Homérosz leírja a vízzel kapcsolatos rituális szertartást az ILIÁS-ban, ahogy a görögök jobb kezüket a medence vizébe merítették templomba lépés, áldo-zathozatal előtt. Ahogy valamikor a Jordán-folyóban, ma is a Gangesz vízében meg-merülve keresik a hívők az öröklétet, az örök üdvösséget, a bűnöktől való megtisztu-lást vagy a testi gyógyulást.

A víz felszíne széttöredezik, tükre megmásítja a valóságot, felszínén egy ismeretlen vi-lág vízióját fedezzük fel. Mélysége vonz, a halálról beszél, benne elmerülve újjászüle-tünk, egyszerre tavasz és elmúlás, az élet forrása és az örök nyugalom. A víz tükre fél-rerajzolt vonalaival, mélyébe rejtett, homályos foltjaival provokálja a képzeletet. A gö-rög mitológia szépséges Narkisszosza egy forrás vizébe pillantva saját tükörképébe lett szerelmes: ez volt Nemeszis büntetése, amiért az ifjú elutasította Ekhó és más hegyi és vízi nimfák szerelmét. A népmesében a falusi kislány tóba nézve akarja jövőjét meg-tudni. János vitéz a tótól – „*melyben az élet vize árad*” – reméli, hogy a beledobott virág-szál varázslatára visszaadja „*szép szerelmes Iluská*”-ját. Más történetekben a szirének, mint Lorelei, a teuton legenda sellője énekével csábítja halálba a tengerészeket. A jö-vőt megmutató, halált okozó, csodateremtő víz átminősíti a dolgokat. Beletekintve azt reméljük, hogy vágyainkat viszontlátjuk a vízi képben. A vízhez minden esetben vala-milyen nagy titok fűződik.

A víz tükre a valóság helyett, az átalakított képben valami olyasmit sejtet, amit nélkü-le nem látnánk. A környezetét visszatükröző vízi kép felbontja a teret. A perspektivi-kus látvány helyett a saját és a visszatükrözött képek egymás mögötti többsíkúságában az ismert dolgok elvesztik megszokott helyüket. A harmadik dimenzió mellé beúszik az illuzórikus. A megmásított valóságot látva az emberi képzelőerő elkalandozik, s a kép más lesz attól is, amit beleképzünk. A prózai szárazfölddel szemben a „földön-tüli” víz költői.

A városi vizek, tavak, kutak, folyók is költőiek, mert a visszatükröző víz felszíne nem egyszerűen ismétél, benne az átalakított homlokzat, fasor, partfal jelenik meg feje te-tejére állított, eltorzított, átszínezett formában. E kettőzéstől a víz is, a környezet is gy-a-rapszik, ahogy az eredeti környezetet képmásában megnyújtva, a homlokzatokat

összetörve, a maga megrezenő felszínén felaprózva, egy új vízióznak megfelelően újra összerakja. A víz mint tükör egyszerre saját maga és más, környezetét megmutatva és megmásítva válik egyedí, városi szépségek forrásává.

De nemcsak látszik és nemcsak látszat, hanem láttat is, lehetővé teszi, hogy a mögötte levőt is lássuk. Nem takar el épületeket, nem iktat ki látványokat a távolabb fekvő panorámából. Egyszerre lehet látni és fölötte ellátni. Ritka városképet formáló tulajdonsága, hogy úgy ad hozzá a meglévőhöz, hogy nem vesz el belőle semmit.

A város vizei attól is jelentősek, amit tagadnak, ott jelennek meg, ahol megszakad a városi tömegek folytonossága. A város házrengetegében törést okozva az épületek között széles űrt, hiányt teremtenek. Napjaink városait, fejlődésük mai trendjét egyre inkább a városi folytonosság megszakítása, a hiány kezdi jellemezni: a szétszórt magánházak közötti üres területek, a lebontott házak helyébe került, kiszélesített autópályák, a föld alá süllyesztett közlekedés, közműhálózat, a láthatatlan légi utak, a kommunikáció virtuális vonalai. Ellentmondásos a fejlődés: míg a belváros a magasságkorlátozások ellenére is továbbzsúfolódik, addig a városmagtól távolodva az épülettömegekkel szemben a hiány, a nem látható, a nem megfogható jelentősége szüntelenül nő. A vízzel kapcsolatos hiány viszont minden esetben többlet.

A víz okozta szünet azonban nem egyedül a tömeglátvány hiányából adódik, ahol megjelenik, ott a város megszokott zaja is elmarad vagy legalábbis alábbhagy. Vízközelben a csend megakasztja a város zaját, s a víz csobogása jobban lesz hallható. A víz más szempontból is barikád, ahol gyalogos és jármű elakad, ahol az újabb hiány útváltoztatásra kényszerít. Egyesek hidat keresnek, mások közlekedési eszközt váltva vízre szállnak. Megváltozik az ember kinetikai élménye.

A víz városkaraktert formáló képessége nem egyszerűen a hiányból, az épületek közötti üres térből adódik. A víz a szárazföldnek nem egyszerűen ellentettje, de kiegészítő párja is. A víz a természetet képviseli – még gátak közé, medencébe szorítva is – az ember teremtette művel szemben. A városok magasba emelkedő építményeivel ellentétben a víz elterülve, néhány kivételtől eltekintve vízszintesen hívja fel magára a figyelmet. Másrészt a mozdulatlan épületekkel szemben a víz minden részlete szüntelenül változik, még az állóvíz is hullámzik. Színe is folytonosan más, habja, taraja, szennye, mélysége, tükre szüntelenül újraszínezi. Mint tagadás, mint környezetétől eltérő lesz egyedí.

Nemcsak a víz módosul a környezettől, fordítva is áll a függés. A házak árnyékvetésével szemben a víz fényt szór környezetére. Nemcsak tükörkép, hanem a sugarakat visszavetve átfestí a látványt közvetítő közeget, a levegőt; kápráztat, átszínezi a házakat, kékít, kifényesíti az ablaküvegeket, a bádogtetőket, sőt a fény visszaverésével oda is elviszi a nap megtört sugarait, ahová nélküle nem jutott volna el, fényt vet a különben árnyékos felületekre. A víz közvetve is átformálja a környező világ képét.

A víz jelenségeit befolyásoló tényezők is rendszeresen változnak. Más a folyóvíz, ha árad, s más apadáskor, más szélcsendes időben, mint viharban, más, ha sekély a medre, mint ha mélyen fekszen a feneké, más, ha szétárad a fővényen, mint ha sebesen sodorna a folyama, más, ha egyenes a partvonala, mint ha folyton kanyarogva fordulna iránya. Az állóvíz is más, ha friss a vize vagy ha szennyezett, attól is függ, miként szabályozzák vízének nyomását, s attól is, hogyan tartják kordában a medencébe visszazuhanó cseppeket. Másnak látjuk akkor is, ha a napfelkelte s nem a naplemente van mögötte. A víz mindig másképp jelenik meg előttünk.

Az embert nem egyszerűen a víz, hanem a víz és a föld találkozása izgatja, a határ-

vonal, melyről hol úgy tűnik, hogy elválaszt, hol úgy, mintha összekapcsolna. A vizet s a tőle elváló szárazföldet az emberi szem újra egyesíteni akarja. Az ember vágya, hogy hasonlítson és különbséget tegyen, a természet két különböző eleme között mérlegeljen. A kéket és a barnát, a folyékonyt és a szilárdat, a vízszintest és a kiemelkedőt összeveti, s a merev elválasztásban vagy a fokozatos átmenetben, a kiegyensúlyozott vagy feszültséggel telített kapcsolatban keresi a drámát vagy a feloldást.

A várost szervező víz

Az ókori Egyiptom építészetét a tengelykeresztben alapuló rendszer határozta meg. Az egyik főtengelyt, az észak–délit a Nílus rajzolta le a földre, míg a másikat, az erre merőleges keresztalkotót, a kelet–nyugati irányú tengelyt a nap járása az égre írta fel. Az első vonal fizikailag is létezik, míg a másik, a nap görbe pályája csak vetületében és képzeletben van jelen, látható pontjait gondolatban kell kiegészíteni. Hogy ténylegesen vagy látszólagosan jelenik meg a két tengely, egyre megy, a természet e két eleme uralkodik a Nílus térségén. A természet adta tengelyek a földet választják el a víztől a partokon, s az eget és földet osztják fel két-két féltékére, együttesen, egymásra merőlegesen. Az ókori Egyiptomban minden jelentős, ember teremtette építmény, királysír vagy templomegyüttes e természet adta koordinátákhoz igazodott.

A víz másutt másképpen, települést meghatározó elem. San Franciscót három égtáj felől négyzetbe zárja a tenger és az öböl, s csak a negyedik, déli határt húzták meg a térképen önkényesen, egyenesre, gyakorlatilag a domboldalakon föl meg le. Amszterdamot egy másik geometrikus rendszer jellemzi, az egymást követő, egyre nagyobb sugarú félköríves csatornarendszer, míg Bécsot szeletekre vágja a Duna és a hozzá tartozó csatornarendszer. Ahol akár a folyó, akár az öböl elhelyezkedése, partvonala nem geometrikus, ott is jelentős, várost meghatározó tényező lehet, mint a Londonon átfolyó Temze, vagy másként a két tengert összekötő tengerszoros, a Boszporusz, s a belőle kitüremelő Aranykürt Isztambulban, vagy a Velencét keresztül-kasul járó lagúna-hálózat. Minden városban másképp karakteralkotó a víz, és minden helység másként építi be életébe a vizet.

De hasonlóan szervez kis léptékű formában is, kisebb településeken is, például amikor a falu kútja a lakosság találkahelye volt, vagy a falu szabadtéri mosómedencéje, ahol mosás közben pletykálni is lehetett. Ritka az olyan helység, ahol a víz láthatóan, a felszínen valamilyen formában nincs jelen, mint például Jeruzsálemben, ahol az eredeti hely kiválasztása, majd Dávid király városának alapítása, föld alatti forráshoz, a Gibon-forráshoz kötődött.

Válhat a város főeseményévé, mint egyedi szervezőelem, mely maga köré gyűjt épületeket és akciókat egyaránt, de lehet mellékesemény is, mint a Párizsban jelenleg helyreállított századfordulói ivókutak, vagy mint a szökőkutakkal összekötött vízmedencék rendszere Rómában, melyek pontról pontra követhetően, sajátos karakterüknek megfelelően emlékeztetnek a meglátogatott városra. Minden víz a maga módján, különféle módon szervezi városa életét.

A folyam a városban

„Ha azt akarom érezni, hogy Párizsban vagyok – mondta egy barátom –, lesétálok a Szajnához.” A látogatók elsőként a folyót keresik fel, hogy megértsék a város rendszerét, onnan kiindulva tájékozódnak s veszik szemügyre a város nevezetességeit. A víz nemcsak magához vonz, hanem kezdőpont is, eligazít és elindít.

A folyókra is el lehet mondani, hogy mindegyik másképp szervezi városát, más lesz a jelentősége. Egyes folyók végigkanyarognak a városon, mint a Prágán átfolyó Vltava; az Aare befogja Bern központját, vagy hasonlóan a Pó és a Dora folyók körülvesszik Torinót. Egyesek éppen ellenkezőleg, egyenesen kettészelik a várost, erre példa Budapest.

A hegyszoroból kiszabaduló Duna szélesen ereszkedik le, hogy keresztülvágjon a városon. Megérkezése ünnepély. A városban minden hozzá igazodik, maga mellé rendeli a lapost és a dombokat, valamint a két partján felhúzott házakat. A Duna Budapesten nem a város részeként él, hanem a két városrész él a folyó két oldalán. A Duna medre a város markáns tengelye, ehhez igazodik minden kör- és sugárút. A Dunához képest minden más mellékesemény. A Duna azonban kettévágva a várost egyben akadály a egységes vérkeringésnek. Inkább elválaszt, mint egyesít. Az utólag egyesített két város ma is külön életet él. A Duna barikád, csak a szemnek kedves, nem a kapcsolatoknak.

Míg a Duna partvonala Budapesten – partonként más okból – egységes látványt nyújt, addig a Szajnáé pontról pontra, ahogy fordul, úgy változik. Nem azért, mert annyival változatosabb, sőt, hanem mert a túloldalról nézve a közeli, jól kivehető látványban mindig egy-egy részlet az uralkodó elem. A Szajna másik sajátossága, hogy kanyarja folytán még a partokról is, hosszában is rá lehet látni. A kép csomóba gyűjtött. A legtöbb esetben a két part egyidejűleg, együttesen is látható.

A Szajna jóval keskenyebb budapesti társánál, így a két oldal partjainak közelsége révén nem elválaszt, hanem egyesít. Érdekes megfigyelni, hogy áradás alkalmával az alsó rakpartot is elöntő víz hogyan alakítja át a folyó jellegét. Ilyenkor a két part közötti távolság az eredeti harmadával is kiszélesedik, s a hirtelen terebélyessé vált folyó már a Duna feladatát tölti be, inkább elválaszt, mint egyesít. A Szajna mérete, úgy tűnik, határeset, mely áradástól, szélességváltástól függően változtatja arcát és a várost meghatározó jellegét.

Ezzel szemben hiába kanyarog a Rómán átfolyó Tiberis, nem tölti be sem a Szajna, sem a Duna szerepét, pedig a város térképét tanulmányozva a Tiberis vonala sok szempontból hasonlít a Szajnáéhoz. Igaz, valamivel keskenyebb és kanyargósabb. Ettől még, akárcsak a Szajna, egyesíthetné a várost, de nem teszi, mert a sekélyes víz elűnik a meder mélyen fekvő fenekén. Vize csak közvetlen közléről látható, messzebből azt gondolhatnánk, hogy lesüllyesztett, mélyebben fekvő utca. Medre fölött akadálytalanul elnézünk. A folyam nemcsak a szemnek, de a lábnak sem akadály, az átkelés a sűrűn épített hidakon könnyedén történik. Ezek a hidak olyan helyzetben egyesítenek, amikor a folyam alattuk nem választotta szét a várost két félre. A Tiberis medre szinte víz nélkül, a víz minden sajátossága nélkül, a víz tükröződő, vibráló felszíne, az egyenletes hömpölygésből áradó nyugalom, a csapódásból, torzalkodásból adódó csobogás, csivitelő zaj nélkül a Szajnánál kevésbé városképet formáló tényező.

A fent felsorolt példákkal szemben vannak olyan folyók, amelyek több egymás melletti mederben, hol elválva, hol egyesülve, szigeteket alkotva, feldarabolva a terepet folynak át a városon. Ilyen például a Spree Berlinben, mely az előzőknél is keskenyebb, de ágai szétválva, csatornákkal és a Tiergarten tavaival közösen keresztül-kasul szelik át a várost. Nem szigeteket zárnak maguk közé, hanem elveszve csalinkálnak a szárazföld különböző részei között. Emlékezetünkben úgy él, mint Berlinnek rendszeresen felbukkanó üde foltja, rendszeresen visszatérő, frissítő esemény az épületrengeteg közepette.

A csatornák és a lagúnák városai

A hajózható csatornák városai közül a legismertebb Amszterdam, ahol a víz nem egyszerűen a város szervezője, a csatornarendszer maga a város. A félkörös rendszer – a kettős, vízi és földi utak egymás mellett –, valamint a sugárirányú utcák a csatornák fölött átvezető hidakkal (összesen ezer híd) pillanatok alatt áttekinthetővé teszik a város szerkezetét. Az ívek irányváltoztatásából következtethetünk a város centrumára is. A csatornarendszer a város szövete, ahol a körutak (valójában szegmentek) vízből vannak. Budapesttel összevetve mintha a Dunától a Dózsa György útig mindenhová vízen is el lehetne jutni. Most tervezik, hogy a belső területekről kiltják a magánkocsik használatát, és nagymértékben korlátozzák a helyi teherforgalmat is. A vízi közlekedés szerepe megnőhet.

A csatornarendszer, valamint a fölhúzható hidak már ma is akadályozzák és csillapítják a forgalmat. Napjainkban a vízi élet békéje mégis együtt él még az úttesten zajló kocsiforgalom mozgalmasságával. Maga a vízi élet is, a hajóházak a vízen, a hajóforgalom, nemcsak békés, de izgalmas is, a város egyszerre eleven és csendes. Éppen e kettősség a város legfőbb igézete.

A lagúnák városában, Velencében a víz szerepe több is meg kevesebb is, mint Amszterdamban. A várost minden oldalról körülvevő öblön belül száz lagúna járja át a várost, a legkülönbözőbb alakzatokra bontva fel a „szárazföldet”. A lagúnák nem igazodnak valamiféle geometrikus rendszerhez, mert kanyargós alakzatukat a természetnek, a zátonyok között kimaradt területeknek köszönhetik. A főszigetek további szigetekre bomlanak, s a szigetrendszer 117 földrészről áll. Valamikor e szigetek egy része helyén víz fedte el a zátonyokat; a cölöpökre és a cölöpök közé került mészkő alap és föld utólagos. Közlekedni gyalog kell, járművel csak vízen lehet. Velencében minden a vízre épült. A víz azonban nemcsak alattunk van, zaja, szaga, látványa belénk ivódott. Velencében az élet minden vonatkozásában a víztől függ, de bonyolult szövetében könnyen elveszünk, míg Amszterdamban a kevesebb is vezérfonalként él bennünk.

Amszterdam és Velence vagy a hozzájuk hasonló vízi utakkal átszótt városok igézesebbeknek tűnnek, mint a szárazak. A vízi többlet fölényt jelent. A geometrikus Amszterdam és a szabálytalan Velence más és más módon. Mégis, közös elemük, a víz újfajta asszociációkat vált ki a szemlélőből. Selymesebb anyaga, ahogy szemünk előtt elfolyik vagy ahogy tekintetünk a felületén elcsúszik, szemben a házak részletező elemeivel, amelyek marasztalnak, fogva tartanak, másfajta élményt vált ki belőlünk, gondolataink könnyen elkalandoznak. Vagy a vízi élet élénk és vidám életformája, a megszokott utca/ház együttestől eltérő mozgalmassága vagy éppen nyugalma újabb percepciók réteget helyez el emlékezetünkbe. A szembetűnőbb és emlékezetesebb vízi rendszerek megduplázzák a szokásos városi élményt.

A tenger

San Franciscóban az öböl és a tenger a városon kívül van, a földnyelv csúcsán fekvő városon belül látványként szinte hiányzik a víz, nem tartozik a város élményei közé. Nem tükröz, nem botlunk bele, nem frissít, nincs. Ezzel szemben a várost három oldalról körülölelő tenger és öböl látványa a város dombvonulatairól látható panorámában minden esetben benne van. A víz a városon kívülről definiálja a várost. A várost körülhatároló víznek állandó jelenléte van, ha nem látjuk, akkor is. A tenger és az öböl a dombhullámokkal együtt vált a város jelképévé. A várost leggyakrabban ismertető plakáton nem a város, hanem a tenger, az öböl és felette a Golden Gate híd szerepel.

San Francisco ellenpéldája Stockholm, ahol a víz a város központjában terül el, s így lényegében a várost a központban városiatlanítja. Negatív városközpont jött létre, ha központon valami sűrűt, gyűjtőelemet, találkozási pontot értünk. Ebben az esetben a város veszi körül a vizet. Kifordított San Francisco. A városgyűrű középpontjában a víz a nyugalom, a semlegesítő elem. Mindkét esetben nem annyira a víz maga, mint inkább partvonal az, ami meghatározza a várost.

Vízi jelenségek – a tájékozódás pontjai

Ismeretlenül érkező egy városba, elsősorban a kimagasló pontokat keressük, hogy tájékozódjunk, mint az Empire State épületét New Yorkban, mint a Fernsehturmot az Alexander Platz közelében Berlinben, vagy Rómában a Capitoliumot, és így tovább. De igazodhatunk terekhez is, mint Londonban, vagy folyóhoz, mint a városközpontot hurokként körülölelő Bernben. A vízszintes, a megszakítás is, ha jelentős, irányítóvá, eligazító hellyé válhat. De nem minden esetben. A Bécsset többszörösen átszelő Duna-ágak, csatornák rendszere félreesik, nem segít a tájékozódásban. Sőt azokban a városokban sem válnak minden esetben a tájékozódás kiindulópontjává, amelyekben a vízi rendszerek a város szerkezetét meghatározó tényezők.

Így például Amszterdamban, ahol a város egészét behálózó geometrikus csatorna-utcák rendszere nemcsak eligazít, de bizonyos zavart is okoz. A kívülről indulóknak kedvez a minta, mert mind a körívek, mind a sugárutak a centrum felé irányítanak, de a központból elinduló számára a kivezető utak sugárrendszere – a párhuzamosostól való legkisebb eltérés esetében is – távolabb már félrevezet, eltérít utunkban. A tájékozódás nem alapozható kizárólag a mindent behálózó vízi szövetre.

Még inkább áll ez Velencére, ahol a szabálytalanul kigyózó lagúnák sokaságában, labirintusszerű káoszában a Canale Grande mindent meghatározó jelenléte ellenére is elveszünk a melléklagúnákban. A szövevény olyan bonyolult, hogy amint elhagyjuk orientációnk kiindulópontját, a Canale Grandét, a váratlan törések, fordulatok következtében a vízi utak az ismeretlen számára útvesztővé válnak, s a cikcakkos szövetnek csak töredékeit fogjuk fel. Mindez nemcsak a lagúnák bonyolult szövevényéből adódik, hanem a városszerkezetből hiányzó hierarchiából. Az értékrendszer nélkül egymás mellé rendelt csatornák nem segítenek a tájékozódásban. Velencében egy idő után a főeseményre, a Canale Grande fekvésére már nem emlékezünk. A velencei vízi rendszer közlekedtet, de nem tájékoztat, inkább eltájol. De éppen ez a vízi rendetlenség bájolja el a látogatókat.

Félrevezető a San Franciscót U alakban körülvevő öböl és tenger kerete is. Ha a partvonal fordulópontjaihoz, lekerekített sarkaihoz érünk, a jól áttekinthető, derékszögű, hálós utcarendszer ellenére is zavarba jövünk. A sarkokon az előbb még a vízzel párhuzamosan fekvő utca váratlanul szembekerül a vízzel, hirtelen nem tudjuk, északra megyünk vagy kelet felé. A városon kívülre eső öböl fordulata jelentősebb, mint a belső utcarendszer egyébként világosan áttekinthető szöveve. Kevésbé félrevezető az Aare folyó Bernben, mert jóval kisebb területet foglal magába, így könnyebben megadja az áttekintés lehetőségét. Minden esetben városon kívüli tényezőkkel együtt éljük át a város belső rendszerét.

Bár az eltájolódásból nemcsak zavar, hanem izgalom is születik. Élvezzük a bolyongást, a középkori városok rendetlen utcarendszerében kíváncsian indulunk felfedező-utakra. Az elveszéssel járó izgalom fokozza az élményt. Legalábbis egy ideig. Amíg tudjuk és emlékezünk rá, hogy valahol ott, az útvesztők végén, ott lesz az a városi főútó-

ér, amelyik jelzi az útirányt, újraéleszti tájékozódási készségünket, s visszaadja biztonságunkat, addig szeretünk játszani az ismeretlennel. Így a vízi rendszerek is, bár gyakran megzavarják tájékozódási ösztöneinket, emlékezetünkben élve mégis biztonságot adnak. Ezekben a városokban mindent a lagúnákhoz, illetve a csatornákhöz képest mérünk.

A víz tájékoztató szerepe nem attól függ, hogy szétszórtan vagy összefüggően jelenik meg, illetve szabályosan vagy szabálytalanul szervezi-e a várost. Az egyetlen hosszanti vonalként felbukkanó víz is lehet a város szerkezetét meghatározó és tájékoztató elem, mint a Budapestet átszelő Duna, mely megszabja az utcák rendjét, a város körös és sugárutas szerkezetét, a városban mindenütt a Dunának ehhez az egyenes tengelyéhez igazodva tájékozódunk. Manhattan esetében a szigetet határoló két folyó az orientáció kiindulópontja, s az utcák rendje a két folyásirányt követve, azzal vagy párhuzamosan futva, vagy derékszöget bezárva alkotja a város szövetét. E hálós rendszerben, az avenue-k és az utcák alá- és fölrendelt szerkezetében még elveszhetnénk, ha a Hudson és az East River két oldalról szorító egyenesének vagy a látványa, vagy akár az emlékképe nem irányítana.

A víz tájékoztatóképessége a város egészére kiterjedően attól függ, hogy milyen mélyen ágyazódott belénk a látványa, s emlékképe ott is velünk van-e, ahol már messze magunk mögött hagytuk. A víz horizontálisa nem ugrik ki környezetéből, a legtöbb esetben a nem látható folyó vagy tenger mégis támpont, mert jelképként, tájékozódásunk képi kiindulópontjaként is útbaigazít. Hozzá igazodva érzékeljük tartózkodási helyünket.

Várost ékesítő víz

A víz azonban nemcsak a csatornaszövetű vagy szigetközösségekből álló városokban lehet szüntelenül jelen. A víz megjelenik várost szépítő elemként, anélkül, hogy a várost meghatározó szervezőerővé válna. A Villa d'Este gravitációra épülő szökőkutas rendszere uralja a képet, de nem szervezi meg sem a város, sem az emberek életét. Rómát járva rendszeresen beleütközünk a kutakba, anélkül, hogy a városban ezekhez igazodva tájékozódnánk. Berlinben a Spree sem összefüggő jelenség, mégis hol itt, hol ott felbukkanva, csatornákkal, tavakkal kiegészülve a város jellemzőjévé válik, anélkül, hogy bármely eleme is kiindulóponttá lenne. E szétszórt jelenségek nem szerveznek, nem tartoznak a város legfőbb elemei közé, nem válnak szükségszerűen a város legfontosabb szimbólumaivá, mégis a város fontos karaktert adó tényezői lehetnek.

A horizontális nyugalma

A természetben a víz sokféle formájával találkozunk, hol állóvíz, hol zuhatag, van, amikor játékosan fodrozódik a felszíne, máskor haragos szökőárként fölénk emelkedve fenyeget. Lehet a víz vidám és haragos, sötét színű vagy világos, csendes és dübörgő, a víz anyaga és jelenségei a legkülönbözőbb formákban és módon váltják ki az emberi rezonanciákat. A mozdulatlan víz csendje nyugalmat, viharos dinamizmusa félelmet kelt, a tovaflowó víz magunkra hagy, múltat idéz, végtelensége képzeletbeli utazásra, kalandra csábít.

A városok vizei szinte mindig a csendesebb fajtához tartoznak, szintjük lényegében horizontális, akár áll a víz, akár elfolyik a szemünk előtt. Hatása is más, a lustán hömpölygő, halkán csobogó víz hangja megnyugtat, míg a sebes sodrású, vibráló vagy a felszökő, csapongó víz élénkít és izgalomba hoz, de sohasem félelmetes. A továbbfo-

lyó vizet nézve úgy érezzük, mintha belsónket is végigjárva simogatna. Mozgása vágyat kelt, utánanyúlnánk, megragadnánk, de „*mint vízesés önön robajától, elválsz tőlem és halkan futsz tova*” (József Attila: ÓDA). Mennénk vele, de csak gondolataink követhetik. Sejtelmesebb, titokzatosabb, mint egyéb, tárgyyszerűbb városalkotó társai.

A nagy állóvizek, tengerek, tavak esetében más az élményünk. Messzire láthatunk, s az eget a víztől elválasztó horizont a távollévőt, a valószínűtlent idézi. A végtelen térből az idő is végtelenné válik, képzeletünkben időben is messze járunk a mától, a mai valóságtól. A távlatpontban minden konkrét eltűnik, a végtelenben nincs már esemény. A felfoghatatlan végtelen megengedi, hogy saját képzeletünket vetítsük a tájra.

A végtelenbe nézés megnyugtatja a szemet. A víz hosszan elfekvő felszíne békét áraszt. A vízszintes vonal önmagában is a pihenés, a kiegyensúlyozottság jelképe. De nemcsak a horizontális, hanem az állóvíz mozdulatlansága vagy a lassan folyó víz lusta mozgása is a nyugalom érzését kelti. Minél szelídebben folyik a víz, annál inkább elcsendesülünk, minél komótosabban terül el a parton ideiglenesen szétterülő habzó széle, annál inkább elmerengünk. Az az érzésünk, hogy a víz oldja a bennünk felgyülemlett feszültséget.

A vertikális játék

A városi sziluettekhez általában a függőleges elemek tartoznak, ezekhez képest a víz horizontálisa sok helyütt mellékeseményné minősül. Mégis minden függőleges a horizontálissal összevetve kap jelentőséget, magasságát és mélységét a vízszinteshez képest mérik. S bár a városi víz felszíne általában belesimul a horizontálisba, ritkábban, de előfordul az égre törő, felszökő vízszöglet vagy, éppen ellenkezőleg, a vízesés. Ezek mind mint kivételek nevezetesekek, mint a Canal St. Martin zsiliprendszerénél leszakadó víz Párizsban vagy mint a Viterbo melletti Villa Lante (Bagnalia), a domboldalon fekvő pápai nyaralóhely gravitáción alapuló szökőkútrendszere. A víz mesterséges szökőként feltörhet az ég felé a természetes gejzír városi társaként. Rábukkanunk parkok vízmedencéjéből felspriccelve vagy, mint a hamburgi Alster esetében, a tóvá kiszélesedő folyóból kilöve, a város egyik jellegzetességévé válna.

A feltörő víz az erő, a gravitációval szembeszálló lázadó energia szimbóluma. A medencéből kilövellő víz a születés metaforájává vált. Újabb izgalmas megoldás a párizsi Citroën park bonyolult vízi kompozíciója, ahol összetett, számítógéppel kalkulált, organizált, a felspriccelő vízzel játszó szökőkút-komplexumot hoztak létre. A száz csapból kiszökellő víz váltakozva felcsap és leereszkedik, soronként máskor és más magasságig. Bonyolultan koreografált vízi tánc. Városaink szökőkútjai, a medencékből magasba törő víz sugara, a felszökő víz dinamikus játéka s vele szemben a horizontális víz békéje egyszerre keltenek egymással ellentétes élményt.

Százféle hatást vált ki belőlünk a víz. De nemcsak a látványa, mozgása, hanem a hangja is. A zuhatagé, a csobogó vízé, a szelíden csordogálóé, mind másképp és másképp. Általában a hang, a látvány és a mozgás egyszerre hat fülre, szemre, bőrre, idegekre, s együttesen váltja ki a hatást. A különféle módon bennünk előidézett élmények rendszerint egymást erősítik, de nem minden esetben. A koszos víz búza a kellemesen hangzó csobogó víz hatása ellen dolgozik. A zajos nagyvárosokban gyakran alkalmaznak a vízesés zuhogó hangját „white sound”-ként a nemkívánatos zajok ellensúlyozására. Így a New York-i Pailey Parkban a vízesés főfeladata az utcazaj kiküszöbölése, s csak másodsorban látvány, hogy a forgalmas Midtown miniparkjában idegeiket nyugtassák ebédszünet alatt a környék dolgozói.

A városi vízesések, szökőkutak ráadásul megmozgatják a levegőt, szellőket indítanak útjukra. A víz körül frissebb, dúsabb, tisztább lesz a levegő. A szökőkutak szétszpriccelő cseppei hűsítik a levegőt, a szétrebbenő víztöredékek frissítik a kutakat körülülő bőrét, játékok csitítják az idegeket, zsongít, simogat. A víz felszínéről visszaverődő sugarak hatására a napozók jobban barnulnak. A medencék és kutak parkok és terek fókuszpontjaként maguk köré gyűjtik a pihenésre vágyókat.

A víz akkor is lehet drámai, amikor láthatatlan. F. L. Wright a „Vízésés-házat” (Kaufmann Residence) úgy tervezte meg, hogy a ház alá került zuhatagot belülről ne lehessen látni, csak hallani. Csobogása a ház minden pontján jelen van. Csobogó hangja kellemes, miközben látvány nélküli hangja izgatóbb. Wright zsenialitása éppen abban volt, hogy el merte rejteni a szemnek szép vízesést, és annak látványa helyett hangjára építette a hatást.

A víztől valami olyasmit vár a városi ember, amit az idők során elvesztett, a kőrengeten belül a természet egy darabját akarja viszontlátni és hallani. A rohanó, lüktető idegzetű metropolisokban a nyugalom pontjait akarja megteremtteni, a zsvaj közepete a csend szigeteit. Az általa produkált zajt szeretné a természet visszacsalogatásával csökkenteni, semlegesíteni vagy helyettesíteni. A víz szerepe olyan kis csendszigetek létrehozása lenne, ahol a zaj folyamata megszakad. Csend kell ahhoz, hogy újra hallani lehessen az ember számára kedvező hangokat, a kiszorított természet hangjait. A víz erre is lehet felelet.

Ülkei Zoltán

MESÉK A VÖLGY FELETT

Öt-hat éves-forma lehettem, amikor meggyőződésemmé vált, hogy a felhők a kéményfüstből keletkeznek. A füst felgomolyog, s ott felhővé áll össze. Elgondolásomba azonban mindaddig vegyült egy arasznyi kétség, amíg saját szememmel nem láttam a dolgot. November volt. Egy horgas kémény (talán valami gyáré lehetett) vaskosan ontotta a szürkeséget, s annak folytatásaként az égbolton ott terjengett a szürke felhő. Némán bólintottam: ez az. Elégtétellel töltött el, hogy az elméletemet igazolva látom. (Nem ütött szeget a fejembe, hogy miképp lehetnek felhők nyáron is, amikor nemigen szoktak fűteni. Talán, mert a hegy túloldalán, amerre a távolsági buszok jártak, a Borsodi Vegyi Kombinát kéménye szakadatlanul ontotta a sárga büdösséget – ezt a széljárás tíz esztendő alatt mindössze kétszer sodorta be a városba, merő köhögési rohammá változtatva a roncsolt testű Kazincbarcikát. Az a tény sem keltette fel a gyanúmat, hogy sárga felhőt jóformán sohasem látni az égen. Kezdő teoretikus voltam.)

Nagyjából ugyanekkor ismerkedtem meg a lecsavarható fejű kaucsukbabákkal. Hittem (mint a legtöbb gyerek), hogy az ember belül hasonlóképpen üreges. Mindazonáltal látni szerettem volna a tényeket. Napokon át forgattam a szemem, hogy valamiképp be tudjak tekinteni a testem belsejébe. Nem sikerült. Később azzal nyugtattam magam, hogy odabent bizonyára sötét van, s amúgy sem látnék semmit. Még később kitaláltam, hogy ha tágra nyitom a számat, akkor a résen át mégiscsak beszűrődhet annyi fény, ami mellett már el lehet kezdeni a vizsgáldást. Ez írá-

nyú próbálkozásaim sem jártak sikerrel, s utóbb (hogyan is fogalmazott egy tanítványom?) „elfelejtődött a dolog”.

Az alábbi történetek elméletekről szólnak. Forrásuk az a meggyőződés, hogy az elfelejtett eszmék nem tűnnek el a semmiben: az a hajdani gyerek, aki voltunk – amikor a gondolkodás még létkérdés volt, s nem a külsőleges haszon kedvéért úztük, hanem magukért a gondolatokért –, tovább él velünk. Van, aki hurcolja magával, van, aki együtt sétál vele, de nincs senki, aki elpusztíthatná anélkül, hogy maga el ne pusztulna.

A titkok titka

A Zenetudó Manó épp ott üldögélt a szomorúeperfa alatt, s kedvenc foglalatosságainak egyikével, a töprengéssel vagy a tünődéssel volt épp elfoglalva, amikor meglátta, hogy a szomszéd domboldalon, a csüngő gallyú almafa alatt nagyban vitatkozik egymással a Medve meg a Fóka. Kíváncsi természet lévén, átbaktatott kurta lábán a szomszédos domboldalra, ahol is nagy lelkesedéssel üdvözölték:

– Ó, bölcs Zenetudó Manó, de jó, hogy erre jársz! Te talán el tudod dönteni a kérdést, amin már régóta gyürkőzünk, de csak nem jutunk dűlőre vele. Arra próbálunk rájönni ugyanis, hogy hogyan készül a fürdőkád.

– Hm – mondta a Zenetudó Manó, lehuppanva a csüngő gallyú almafa alá, s beleért lángvörös szakállába. – Rá lehet talán jönni a nyitjára, csak ahhoz előbb azt kellene tudnunk, miként jön létre a meggy.

– Megmondom én azt neked – derült fel a Medve arca. – A meggy úgy jön létre, hogy hatalmas, hosszú vagonokban meggyes pitét hoznak be az országba, és a megfelelő üzemekben lehámozzák róla a pitét; ily módon tiszta alakjában állítják elő a meggyet. Így jön létre tehát a meggy! – vágta ki a Medve elégedetten.

– Mintha egy lépéssel közelebb kerültünk volna a megoldáshoz – morfondírozott a Zenetudó Manó. – Most már csupán azt kellene kideríteni, hogy hogyan keletkezett a gordonka.

– Tudom én azt! – szólt öntudatosan a Fóka –, s engedelmetekkel, egy röpke elmélet formájában fogom ezt előadni. – Majd, minthogy a többiek kérdően bámultak rá, folytatta: – Elméletünk egy kézenfekvő alapfeltevésből indul ki, mely a következőképpen hangzik:

Gordonka nem létezett mindíg.

Vonjuk le a következtetést! Azt az időszakot, amiben most élünk, s amelyben gordonka van, egy végtelenül hosszú időszak előzte meg, amelyben gordonka nem volt, s amelyet a továbbiakban „Gordonka Nélküli Időszak”-nak fogunk nevezni. Határozzunk meg mármost egy fogalmat!

Def. *Első Gordonkakészítőnek* nevezzük azt a valakit, aki első ízben hozott létre gordonkát.

Most pedig tételezzük fel, csupán az érv kedvéért, hogy gordonkák már az Első Gordonkakészítő működését megelőzően is voltak a világon. Ez, ugye, ellentmondáshoz vezet, hiszen ez esetben az Első Gordonkakészítő nem az *első* lett volna, aki gordonkát hozott létre. Ezt a feltevést tehát el kell vetnünk.

Tegyük fel most pedig, az ellenkező oldalról haladva, hogy gordonkák csak az Első Gordonkakészítő működését *követően* jelentek meg. Ez is ellentmondáshoz vezet, hiszen ekkor az Első Gordonkakészítő egyáltalán nem lehetett volna *gordonkakészítő*. Ezt a lehetőséget is ki kell zárunk tehát. Nem marad más hátra, mint hogy a gordonkák keletkezése történetesen éppen az Első Gordonkakészítő működésének időszakára tehető.

Foglaljuk mármost össze eddigi okoskodásunk eredményeit: a Gordonka Nélküli Időszak egyhangúságának az Első Gordonkakészítő vetett véget, aki azáltal, hogy létrehozta az első gordonkát, átvezetett minket abba a következő korszakba, amelyben ma is élünk. Így keletkezett tehát a gordonka – fejezte be előadását a Fóka.

– Nagyszerű! – kiáltott lelkesülten a Zenetudó Manó. – Ezt el kell mondanom a többieknek is ott lenn a faluban!

S felpattanván, már iramlott is a domboldalon a völgy felé, csak úgy porzott utána a földút.

– Nahát... – nézett össze csalódottan a Medve és a Fóka – elfelejtette megmondani, hogyan készül a fürdőkád.

Válasz a Találmányi Hivataltól

Egy reggel, amikor a Zenetudó Manó épp a szomorúeperfa alatt merengett, egyszerre arra lett figyelmes, hogy a szemközti domboldalon a csüngő gallyú almafa alatt a Medve igen komoran, sőt dacosan, durcásan és morcosan üldögél, mancsában valami papírlappal. A Fóka zavartan kerülgeti, s időnként diszkréten köhint egyet-egyet, amíg a reggeli rántottát süti. Láthatólag nem akar a terhére lenni. A Zenetudó Manó, hogy a reggelihez frissítő is kerüljön, a hóna alá csapott három pohár eperturmixot, s átgyalogolt a szemközti domboldalra.

– Megjött a válasz a Találmányi Hivataltól – bökte ki elkeseredetten a Medve. – Komolytalannak ítélték a találmányomat, és nem hajlandók vele foglalkozni.

– Miért, mit találtál fel?

– Továbbfejlesztettem a focilabdát.

– ?

– A játékosok már évek óta csak téblábolnak a pályán. Betegre untam magam, valahányszor kimentem egy meccsre. Ráadásul a gyalázatos eredményeket mindig azzal indokolták, hogy a szerencse forgandó, a labda kerek. Na, gondoltam, ezen éppenséggel lehet segíteni. És feltaláltam a kocka alakú focilabdát.

– És mi előnye volna egy kocka alakú labdának?

– Például meg lehet szerezni az oldalait. Ami azt illeti, az én változatomban nem számjegyek szerepeltek, hanem megfelelő számú pöttyök egytől hatig... de ez csupán formai kérdés. A lényeg: ha a közönség unja már, hogy a játékosok gyatrán, töppedten, punnyadtan és tottyadtan fociznak, akkor fogadásokat köthetnek, hogy a labda legközelebb melyik oldalára fog esni.

– Egy kocka alakú labda aligha gurul valami jól. És kapura rúgni sem lehet könnyű.

– Csakugyan. Egyszerűbb dolog egy vödörben megrázni, és elgurítani. Így ráadásul egynél több focilabdával is játszani lehet, és fogadások köthetők a kidobott számok összegére vagy különbségére vagy valami másra. Ezek a lehetőségek is szerepeltek a találmány leírásában.

- És a Találmányi Hivatalban rá se bagóztak az elképzeléseidre?
- Rá se.
- Nekem is volt annak idején egy találmányom – nézett a távolba a Zenetudó Manó.
- Mesélj! – vetette bele magát a beszélgetésbe a Főka is, s a reggelihez három cipót vett elő.
- Én a dudát fejlesztettem tovább.
- A hangszert?
- Igen, a hangszert, mi más?! Szóval, a dudának a legegyszerűbb esetben két sípja van. Az egyiket játszik az ember, a másik pedig egyetlen hangot megszólaltatva állandó kíséretet ad a dallam mellé.
- Na és?
- Más dudáknak két kísérő sípjuk van. Ezek egy kvint hangközt formáznak, s ezáltal akkordszerű kíséretet nyújtanak. Innen a jellegzetes dudaalap: egy monoton, de karakteres kvinthangzás makacsul kitart a melódia háttérében.
- Eddig világos.
- Az utóbbi megoldást már korábban továbbfejlesztették, mivel egyhangúnak találták a változatlan kvintkíséretet. Az újabb dudákat három kísérő síppal szerelték fel, s ezek kétféle kvinthangzást tudtak váltakozva megszólaltatni. A skót dudák többsége így működik: három kísérő és egy dallamsíp.
- Vannak további variánsok is?
- Csak az én újításom. Ez azonban forradalmi változásokat vezetett be. Illetve vezetett volna...
- Mit találtál ki?
- Kicsinyesség a sípok számát négyre korlátozni. Legyen ezer síp s hozzájuk egy akkora tömlő, amivel tíz embernek kell fűjtatni a levegőt a sípok felé. Így a muzikusnak fűjni sem kell, elég, hogyha gombokat nyomogat, melyek kijelölik a megfelelő sípokot.
- Kissé körülményes a dolog – így a Főka. – És egy ilyen böhömnagy hangszert skót katonai felvonulásokon hurcolászni is bonyodalmas lehet.
- Esetleg nem is kell hurcolászni – szötte tovább a Zenetudó Manó. Úgy képzeltem, hogy egy épületet lehetne vonni köré, mely megóvja az időjárás viszontagságaitól.
- Szép terv. És mit szóltak a Találmányi Hivatalnál?
- Kommentár nélkül visszaküldték.
- A hülyék.
- Az én találmányaimhoz sem volt elég érett a korszellem – vallotta be a Főka.
- Veled is kibabráltak? – érdeklődött mohón a Medve.
- Feltaláltam a Létezőgépet.
- A Létezőgépet?
- Ha megnyomsz rajta egy kis piros gombot, akkor elkezd létezni, és ezt egyfolytában csinálja öt percig. Aztán abba hagyja.
- És utána ha azt a piros gombot megint megnyomod?
- Akkor megint létezik öt percig.
- Miért csak öt percig? Tovább nem megy?
- Az időtartam értelemszerűen kitégíthető tíz percre, tizenöt percre vagy akár hetven évre. Ezek ugyanannak a szerkezetnek a módosulatai. Az ötperces Létezőgép csak a prototípus, amiből a többi már könnyűszerrel megérthető.
- Egy arasznyi csend után a Zenetudó Manó szólalt meg:
- És azelőtt, hogy megnyomtad azt a piros gombot... nem létezik?

- Hát persze hogy nem.
- Akkor hogyan nyomod meg azt a gombot?
- Az már a te dolgod.
- Aha.
- Ugyanakkor beküldtem a Nemlétezőgép műszaki leírását is.
- Az meg miféle?
- Ha megnyomsz rajta egy kis piros gombot, akkor megszűnik létezni, és ezt öt percig egyfolytában csinálja. Utána ismét létrejön.
- Ennek is van tíz- meg tizenöt perces meg hetvenesztendős változata?
- Hát persze hogy van! Ehhez csak egy paramétert kell megváltoztatni.
- Ami a nem létezés kezdetét illeti, a szerkezeted nagyjából úgy működik, mint egy bomba... de mitől jön ismét létre?
- Hát épp ez a találmány lényege.
- És a Hivataltól kaptál választ? – pedzegette az érzékeny témát a Medve.
- Naná, hogy kaptam. Azt írták, hogy nincs benne semmi eredeti.
- Vaskalapos bunkók ezek. Nincs semmi érzékük az újdonságok iránt.
- És jóízűen nekiláttak a reggelinek.

Egy nyelvelmélet körvonalai

A Zenetudó Manó tempósan lépdelt a csüngő gallyú almafa felé. Csak úgy lobogott lángvörös szakála.

- Mitől vagy olyan vidor? – érdeklődött a Medve.
 - Egész délelőtt a dakota–jiddis szótárt tanulmányoztam. Elég rendesen haladok.
 - Előzőleg dakotául tudtál vagy jiddisül?
 - Egyiket sem. És ennél fogva most sem tudok e nyelvek egyikén sem. De már viszonylag tűrhetően tudok dakota mondatokat lefordítani jiddisre anélkül, hogy akár egy kukkot is értenék belőlük.
 - Szórakoztató egy elfoglaltság lehet – fanyalgott a Fóka.
 - Miért, te talán tudsz jobbat?
 - Hát, ha kíváncsi vagy rá, éppenséggel tudok.
 - Ki velem!
 - Mostanában nyelvészettel foglalkozom. Megalkottam egy új nyelvelméletet.
 - Írtál is valamit erről?
 - Véletlenül épp itt van nálam a legutóbbi tanulmányom – kapott elő készségesen a Fóka egy iratcsomagot.
 - Szívesen meghallgatnánk – kockáztatta meg a Zenetudó Manó.
 - Ha nagyon akarjátok, esetleg felolvashatom – kérte magát a Fóka.
 - Nagyon akarjuk! – zúgta egyszerre a Zenetudó Manó és a Medve.
- A Fóka ünnepélyesen felemelkedett, maga elé tartotta a tanulmányt, jelentőségteljesen összeráncolta a homlokát, s megköszöri a torkát:
- Hm, hm... „EGY NYELVELMÉLET KÖRVONALAI – Elméletünk egy kézenfekvő alapfeltevésből indul ki, mely a következőképpen hangzik:

A világon a legérthetőbb nyelv: a magyar.

Indoklás: ez azért van így, mert a magyar olyan nyelv, hogy ha meghallod bármelyik szavát, mindig épp az a dolog jut eszedbe róla, amit az a szó magyarul jelent. Ezzel szemben minden más nyelvnél külön be kell biflázni, hogy azok a korlátoltak melyik szót minek a jelölésére használják. E tapasztalati észrevétellel jól egybecseng második tételünk, melynek »A magyar nyelv fonetikai gazdagságának tétele« nevet adtuk:

A magyar nyelv fonetikai gazdagságának tétele:

A magyar nyelv szavai hangzásukat tekintve sokkal inkább eltérnek egymástól, mint bármelyik másik nyelv szavai.

Kommentár: a magyar nyelv más-más szavai az esetek túlnyomó többségében gyökeresen más hangzásúak is. Kivételek persze akadnak (említhetnénk például a »fallácia« és »felláció« magyar szavakat is), de jobbára hangzók csoportosulásainak egész kavalériáját halljuk, szemben például a kínai nyelvvel, ahol a szavak riasztó módon hasonlítanak egymásra: mintha minden szavuk épp ugyanúgy csengene. Analóg ez azzal a ténnyel, hogy maguk a kínaiak is sokkal inkább hasonlítanak egymásra, mint a magyarok. Ebből is látható, hogy egy nép nyelve és habitusa milyen bensőségesen összefügg.”

Azt hiszem, ennyi egyelőre elég lesz.

– Mi is azt hisszük – helyeselt a Zenetudó Manó.

– Úgy látszik, a nyárutó meghozta számunkra az alkotókedvet! – lelkendezett a Medve.

– „Számunkra”...? – kérdezett vissza a Zenetudó Manó gyanakodva.

– Ugyanis, izé... én is írtam – pironkodott a Medve.

– Felolvasnád?

– Hogyne! – s a Medve is elővett egy papírcsomagot. – Kezdem a címével, jó?

– Úgy szokták – a válasz eléggé megadóan hangzott.

A Medve is megköszöri torkát, majd hozzátájtott:

– „EGY NYELVELMÉLET ALAPVONALAI – A Zenetudó Manó tempósan lépdelt a csüngő gallyú almafa felé. Csak úgy lobogott lángvörös szakála...”

Somos Béla

PORRONGYA A VILÁGNAK

Ezek a szobrok – többnyire kambodzsi meg vietnami szobrok – a polcon, a rendszerváltás idejéből, tehát '89 körül, előtt, után árulták őket valamelyik (többnyire Árpád hídi) aluljáróban, olyan mozdulatlanok, mint én leszek,

amilyenné lettek az én szeretteim (jobban magamnál, hát miért nem én) (mentem volna helyettük bárhova, csak ők maradjanak, néhány órával, héttel, néhány évvel még tovább) de nem felel, hiába szólodatod, hiába beszélsz magadnak, nem neki(k), s neki (mert anyád „elutazása” már beépült az időbe, mint egy ajtó vagy ablak valahova), de a szerelmedé, tested, életed másik fele ő, még nem, és talán sosem lesz elfogadható, „nem erről volt szó” mondtad neki, „az sosem tudható, hogy ki előbb” válaszolta, s ott hagyott mindent, az asztalon a könyvet, a rejtvényfejtő újság mellett a ceruzát, ott a papucs, a cipők, a ruhák, a tárgyak, az élettelenek, amiknek életet adott, szanaszét hevernek, száll a por, porrongyaként a világnak heverek én is, miért gondolkodom

ÚGY TESZEK

Úgy teszek, mintha várnál
 Vagy ha nem is
 Mintha másutt volnál

Ha én a városon
 akkor te falun
 ha én itt, te ott
 így gondolom

*

Talán más
 megoldás is kínálkozik
 Úgy teszek, mintha elváltál volna tőlem
 hivatalosan a bíróság előtt

Így sokáig nem találkozunk
 De találkozhatunk
 s kibékülhetünk

*

De az is lehet
 hogy most
 még az az idő van
 mikor csak a képzeletemben élsz
 s előttünk van az egész jövő

Majd átmegyek az uton
 Bezörgetek a kapun
 Te nyissál ajtót nekem

George Orwell

ANTIKVÁR EMLÉKEK

Pallaghy Éva fordítása

Eladóként egy londoni antikváriumban (kedélyes zsánerkép: amint derék öregurak borjúboksz fedelű fóliánsokat lapoznak – kivéve, ha magad is alkalmazott vagy e földi paradicsomban) leginkább az döböntött meg, milyen ritka az igazán könyvértő ember. Habár boltunk kínálata az átlagnál igényesebb volt, azt hiszem, vevőink tíz százaléka sem tudta volna megmondani, melyik a jó és melyik a rossz könyv. Nem csoda, hiszen a valódi irodalomkedvelőknél jóval gyakrabban fordultak meg nálunk az első kiadásokat vadászó sznobok. Náluk is gyakoribb vendégek voltak az orientalista diákok, akik többnyire csak az olcsóbb szöveggyűjteményekre alkudoztak. Vevőkörünk zömét azonban kétségkívül azok az üresfejű háziasszonyok jelentették, akik kizárólag unokaöccsük születésnap ajándékát keresték boltunkban.

Számos lehetetlen kuncsaft tért be hozzánk, akiknek egy használtkönyv-kereskedés eszményi terepül szolgált némi kedélyes okvetetlenkedésre. Például az az idős hölgy, aki „lábadozó betegnek keresett valami olvasnivalót” (meglehetősen gyakori kérés), vagy az a másik kedves vénlány, aki még 1897 táján olvasott valami „bűbájos” regényt, s e hajdani kedvenc olvasmánya felkutatását már csak tőlünk reméli. A címre s a szerző nevére ugyan már nem emlékszik, mi több, még arra sem, miről is szólt az egész, ám azt akár eskü alatt is ki merné jelenteni, hogy karmazsinvörös borítója volt. Az efféle szerzeteken kívül még két jól ismert fajttal volt dolgunk, melyek időről időre fantomként kísértik az antikváriumokat. Az egyik naponta akár többször is betér, szárazkenyér-héjtól szagosan, hogy értéktelen portékáit megpróbálja elsózni. A másik egy kisebb könyvtárnyi rendelést ad le, amit persze esze ágában sincs kifizetni. A mi üzletünk ugyan hitelt nem adott, ám a könyveket félretettük vagy szükség szerint megrendeltük azok számára, akik előjegyezték. Jó, ha a fele tért vissza azoknak, akik ily módon könyvet rendeltek tőlünk. Eleinte még találgattam: vajon miért teszik ezt velünk... Beállítanak azzal, hogy valami ritka és becses példányt keresnek, megesketnek száz-

szor is, hogy okvetlenül félretesszük nekik, ha a kezünk ügyébe akad, s aztán soha többé a színüket sem látjuk. Persze jó néhányuk egyértelműen paranoiás volt. Meghatott méltósággal szóltak önmagukról, és lélegzetelállító alibiket ötlöttek ki, miként is fordulhatott elő, hogy pénz nélkül indultak el otthonról – ennek jó részét alighanem maguk is elhitték. Egy olyan városban, mint London, számtalan rendes bolond járka szabadon, s ezeket szinte mágnesként vonzza az antikvárium, ama ritka helyek egyike, ahol órákig elidőzhet az ember anélkül, hogy egyetlen pennyt is költenie kellene. Az ilyen kuncsaftok egy idő után már egyszeri ránézésre is felismerhetők. Minden hangzatos meséjük ellenére van valami molyrágta, tétova elesettség a lényükben. Megesett nemegyszer, hogy amikor egy ilyen, nyilvánvalón paranoiás „vevővel” tárgyaltunk, félretettük „későbbi elvitelre” kiválogatott könyveit, aztán, amint kilépett a boltból, mindjárt visszarokogtunk a könyveket a helyükre. Mindenesetre feltűnő volt, hogy „e vevők” közül soha senki nem próbált könyvet fizetés nélkül elvinni. Beérték a „rendeléssel”, mely, azt hiszem, épp elég volt ama jámbor önáltatásukhoz, hogy tisztességes vevőkhöz illően valóban pénzt szánnak a könyvekre.

Mint az antikváriumok többsége, a könyvek mellett mást is árultunk. Például írógépet és bélyegeket – természetesen használtakat. A bélyeggyűjtő többnyire csöndes és jámbor szerzet, aki leginkább valami különös halfajra emlékeztet. Bármilyen életkorú lehet, de csakis a hímnemű egyedek közül, minthogy a színes kis fecnik albumba ragasztgatása a nőknek szemlátomást semmiféle gyönyörélményt nem szerez. Szakmányban előre gyártott hatpennys horoszkópjainkat lezárt borítékban árusítottuk. Ezeket olyan „szakember” szállította a boltnak, aki állítása szerint még a japán földrengést is előre meg tudta jósolni. Én ugyan nem láttam egyet sem, ám akik megvették, gyakran lelkesen újságolták, hogy jóslataik mennyire „igaznak” bizonyultak. (Holott nyilván egyetlen horoszkóp se mondhat „igazat”, amely a másik nemre gyakorolt végzetes vonzerőnket hangsúlyozza, és leggyarlóbb karakterjegyükként a nagylelkűséget tünteti fel.) Gyerekkönyvből is jócskán eladtunk, főként régebbi kiadások raktárak mélyéről előkerült remittendáit. Az angol gyerekkönyvek igencsak rémesek, kiváltképp nagy tömegben, dömpingárúként egymásra halmozva. Én magam szívesebben adnék egy mai gyerek kezébe a PETER PAN helyett valami Petronius Arbiterkötetet... Mi több, még Barrie is férfiasabbnak és kevésbé kártékonynak tűnik, mint mai utánczóit. Karácsony táján tíz kemény napon át álltuk a sarat az ünnepi képeslapokkal s az új naptárakkal, melyek eladása bár kimerítő munka volt, mégis: az év végi idény legfőbb bevételi forrása. Mellesleg magam is elképedve tapasztalhattam azt a durva üzleti cinizmust, mellyel a keresztényi érzületet kihasználják. Ügynökünk karácsonyi képeslap-katalógusával már a nyár derekán beállított hozzánk. Ma is emlékszem még egy árujegyzék bornírt bejegyzésére: „Két egész tucat – Kisjézus nyulak közt.”

A legfőbb kiegészítő tevékenységünk mindazonáltal a könyvkölcsönzés volt. Öt-hat-száz kötetes, kizárólag regényből álló könyvtárunk a szokásos „két penny könyvenként – letét nincs” elven működött. Mennyire szerethetik az alkalmi könyvtolvajok az efféle könyvtárakat! Hisz alighanem a világ legköznapiabb bűnesete, ha valaki két pennyért kikölcsönöz egy könyvet, majd elolvasva, kitepi belőle a könyvtári címkét, s nyomban elsózza egy shillingért egy másik boltban. Mégis: a könyvárusok inkább szemet hunynak e rendszeres lopások felett (a mi veszteségünk átlag egy tucat könyv volt havonta), mintsem hogy elriasszák ügyfeleiket azzal, hogy letétet kérnek.

A mi üzletünk éppen Hampstead és Camden Town határán állt, így a bárótól a buszsofőrig mindenféle ember bejáratos volt hozzánk. Kölcsönkönyvtárunk tagjai aligha-

nem hiteles keresztmetszetét adták a londoni olvasóközönségnek. Épp ezért talán nem érdektelen megjegyezni, hogy a leggyakrabban „kikért” szerzőnk – Priestley, Hemingway, Wálpole vagy Wodehouse helyett! – Ethel M. Dell volt, majd szorosán a nyomában Warwick Deeping, s ha emlékezetem nem csal, Jeffry Farnol következett. Dell regényeit, persze, kizárólag nők olvasták. Bármilyen korú és bármilyen társadalmi állású nők – nemcsak, mint gondolnánk, szomorkás vénkisasszonyok vagy éltes, elhízott trafikosnék. És bár az nem igaz, hogy a férfiak egyáltalán nem olvasnak regényeket, annyi bizonyos, hogy e műfaj jó része iránt tüntetően érdektelenek. Nagyjából épp azokat a könyveket nem olvassák, amelyeket „átlagos” regényeknek mondhatnánk. A szokványos, jó-rossz Galsworthy-utánzat – a mai angol regény alaptípusa –, úgy tűnik, kizárólag a nők számára létezik. A férfiak inkább olyasmit olvasnak, ami valamiképpen tiszteletet ébreszt, és, persze, detektívtörténetet. Ez utóbbit viszont elképesztő mennyiségben... Az egyik ügyfelünk hetente négy-öt detektívregényt „végzett ki”, s emellett állítása szerint még más könyvtárakból is kölcsönzött. Leginkább az lepett meg, hogy egyetlen könyvet sem olvasott kétszer. Valószínű, hogy ez az ijesztően hatalmas ponyvatömeg (úgy számítom, az általa évente olvasott könyvlapok egy félhektárnyi szántóföldet is betértenének) mind elraktározódott a fejében. A szerző nevére s a könyv címére ügyet sem vetve, egyetlen pillantással felmérte: olvasta-e már a könyvet.

Egy kölcsönkönyvtár napi forgalmában az emberek valódi ízlése érhető tetten, nem pedig a mások előtt színlelt, ezért is volt oly megdöbbentő tapasztalat számomra, hogy az angol „klasszikus” regényírók mennyire leértékelődtek. Manapság szinte teljesen fölösleges Dickens, Thackeray, Jane Austen vagy Trollope műveit egy átlagos könyvtár polcaira kitenni, hisz úgysem veszi ki senki. Elég egy pillantás valamely tizenkilencedik századi regényre, máris sietve teszik félre, mondván: „Ez nekem túlságosan avított!” Persze akadnak azért kivételek. Dickenst például mindig is könnyű volt „eladni”, akárcsak Shakespeare-t. Dickens valahogy ama kevés író egyike, akinek műveit a legtöbben „már régóta tervezik” elolvasni, s mégis, akár a bibliai történeteket, jórészt csak másodkézből ismerik. Az emberek legfeljebb hallomásból tudják, hogy Bill Sikes betörő, hogy Mr. Micawber kopasz, éppúgy, mint azt, hogy Mózeset egy kosárban találták meg a nílusi sás közt, s hogy ő még látta az Úr „hátsó felét”. Másrészt figyelemre méltó, hogy az utóbbi időben az amerikai könyvek népszerűsége is jócskán alábbhagyott. Ahogy a novellásköteteké is – mint azzal a kiadók mind gyakrabban kénytelenek szembesülni. Ha valaki a könyvtárhoz fordul, hogy ajánljon számára olvasnivalót, majd’ mindig hozzáteszi: „persze nem novellákra gondolok”, vagy: „nem vágyom holmi nyúl farknyi történetekre” – mint az egy német olvasónk szavajárása volt. Ha megkérdezzük, miért nem, többnyire azt felelik, hogy túl nagy vesződtség minden új történettel egy seregnyi új szereplőt megszokni. Jobban szeretnek inkább „belebújni” egy regénybe, ami az első fejezet után már nem igényel további szellemi erőfeszítést. Ámbár ez ügyben, úgy vélem, az írókat nagyobb felelősség terheli, mint az olvasókat... A mai angol vagy amerikai elbeszélések zöme jóval silányabb és élettelenebb, mint egy átlagos kortárs regény. Ugyanakkor azok az elbeszélések, amelyek vérbeli történeteket kínálnak, továbbra is népszerűek, lásd például D. H. Lawrence rövidebb lélegzetű munkáit, melyek ma is éppannyira keresettek, mint a regényei.

Hogy szeretnék-e magam is főhivatású antikvárius lenni? Mindent összevetve – a főnököm kedvessége s a boltban töltött örömteli napok ellenére – azt kell mondanom: nem.

Megfelelő hely és némi kezdőtőke birtokában bármely tanult ember tisztas megélhetést remélhet egy új antikvárium megnyitásából. Hiszen hacsak nem a „ritka” könyvek specializálódik, nem nehéz belejönni e szakmába. További előny, ha alkalmasint még a könyvek belvéiről is van némi fogalma. (A legtöbb könyvesnek ugyanis nincs, ami tüstént kiderül abból, hogy miféle könyveket keresnek újsághirdetéseikben. Ha nem találunk egy Boswellnek tulajdonított HANYATLÁS ÉS BUKÁS-t e listákon, biztosan találunk majd legalább egy A VÍZIMALOM című regényt – állítólag T. S. Eliottól...* Ezzel együtt a használtkönyv-kereskedés még viszonylag emberhez méltó szakma, melyet egy bizonyos színvonalnál mélyebbre akarva se nagyon lehet lezülleszteni. A kartellek sem tudják kiszorítani a független könyvest a piacról, ahogy a fűszerest vagy a tejesembert már nagyrészt kiszorították. Persze a munkaidő itt jóval hosszabb az átlagosnál. Magam csak részidős alkalmazott voltam, a főnököm mégis heti hetven órára osztott be a pulthoz, s ezenkívül még különféle könyvbeszerző expedíciókra is elküldözgetett. Ráadásul nem is túlzottan egészséges foglalkozás. Az antikváriumban télen szükségképp hideg van, mivel a meleg párába vonná a kirakatot, márpedig épp ez az, ami a legtöbb kuncsaftot becsalogatja. Ezenfelül a könyveknek megvan az az alattomos tulajdonságuk, hogy minden más elképzelhető tárgynál tetemesebb pormennyiséget képesek felvenni, s többnyire a polc által védett tetejük az a kitüntetett hely, ahol a döglegyek kimúlni szeretnek.

Ám az igazi ok, amiért nem választanám egy életre a könyvszakmát, sokkal inkább az, hogy amíg ott dolgoztam, elvesztettem a könyvek iránti vonzalmamat. Egy könyvárusnak óhatatlanul hazudnia kell a könyvekről, s ez idővel valami általános viszolygást ébreszt benne irántuk. Ám ennél is rosszabb, hogy folyvást porolgatni és pakolászni kell őket. Volt idő, amikor valósággal bolondultam a könyvekért: szerettem színüket, formájukat, a belőlük megcsapó megannyi furcsa szagot és hangulatot – persze csak az esetben, ha legalább ötvenévesek vagy még régebbiek voltak. Emlékszem, semminek sem örültem annyira, mint amikor egy alkalmi vidéki árverésen sikerült egy shillingért egy halomnyi régiséget zsákmányolnom. Hisz kétségkívül van valami furcsa varázsa e váratlanul felfedezett kincseknek: az alig ismert tizenharmadik századi verselők köteteinek, az ódon helységnévtáraknak, a rég elfeledett regényeknek vagy a viktoriánus hölgymagazinok egybekötött évfolyamainak. Alkalmi olvasásra (mondjuk fürdőkádban vagy későn hazatérve, ha túl fáradtak vagyunk ágyba dőlni, netán ha van egy negyedóránk még ebéd előtt) ugyan mi lehetne pompásabb élvezet, mint az egykori *Leány-Füzetek* számait böngészgetni?

Ám attól fogva, hogy beálltam dolgozni az antikváriumba, nem vettem többé könyvet. Untatott, sőt kis híján beteggé tett a látvány, hogy nap nap után öt-tízezres tömegben kellett kerülgetnem őket. Mostanában olykor megveszek egyet, ha mindenképp el akarom olvasni, és kölcsönvenni sehonnan nem tudom – de ócska példányokra már nem vadászom, s a korhadó papír édeskés illata többé nem tud megigézni. Valahogy túl hamar eszembe juttatja a paranoiás kuncsaftokat s a döglegyek tetemeit...

1936. november

* Az említett könyvek valójában E. Gibbon és George Eliot művei. – A ford.

KIK A HÁBORÚS BŰNÖSÖK?

Nóvé Béla fordítása

Mussolini bukása első látásra egészen úgy hat, mint egy viktoriánus melodráma zárófelvonása. Az „Igazság” végül győzedelmeskedett a „Gonosz” felett, „Isten malmai” megtették dolgukat... Ámde kissé jobban szemügyre véve már nem is oly egyértelmű és épületes e morális példázat. Először is: vajon miféle bűnök terhelik Mussolinit, ha ugyan e szó itt helyénvaló? Hiszen a hatalmi politika a bűn fogalmát nem ismeri – éppúgy, miként a törvényét sem. Másrészt, vajon volt-e Mussolini *belpolitikai* uralmában bármi olyasmi, amit utólag törvényesen és megalapozottan számon lehetne kérni rajta. Hiszen, mint azt „Cassius”, a MUSSOLINI PERE szerzője meggyőző példák során át bemutatja – s valójában ez volna e most megjelent könyv célja –, az 1922 és 1940 közötti időszakban Mussolini egyetlen olyan gaztettet sem követett el, amit egekig ne magasztaltak volna éppen azok, akik ma fennszóval fogadkoznak, hogy törvény elé citálják.

A példázat kedvéért „Cassius” elképzeli, hogy Mussolinit brit bíróság elé idézik egy a főállamügyész által indított vizsgálat nyomán. A vádlista ugyancsak terjedelmes, s főbb tételeit – a Matteotti-gyilkosságtól Görögország lerohanásáig, az olasz parasztszövetkezetek szétverésétől Addisz-Ábeba bombázásáig – senki sem tagadja. Gyűjtőtaborok, galádul megszegett egyezmények, gumibot és ricinusolaj – a vádlott mindent bevall... Egyetlen nyugtalanító kérdés marad csupán: Vajon miként lehet, hogy ugyanaz a cselekedet, amely egykor – mondjuk: tíz éve – dicséretesnek számított, ma egyszerűen elítélendő lett? Mussolini tanúkat állít maga mellé mind az élők, mind a holtak sorából, nyomtatásban megjelent idézetek sokaságával bizonyítva, hogy a brit politika felelős vezetői az ország legelső emberétől kezdve valahány korábbi tettét buzgón támogatták.

Íme példaként Lord Rothermere egy 1928-as nyilatkozata: *„A maga hazájában [Mussolini] egy halálos méreg ellenszere. Európa számára pedig olyan megújító erő, amelynek jótéményeit máig sem lehet felbecsülni. Őszinte elégtétellel tölt el, hogy a közügyekre befolyással bíró férfiak közül én voltam az első, aki Mussolini ragyogó teljesítményét méltó megvilágításba helyezte. [...] Korunk legnagyobb alakja ő!”*

Winston Churchill 1927-ből: *„Ha olasz lennék, bizonytalán én is teljes szívemből támogatnám az Ön dicső harcát a leninista fenevad féktelen mohósága és tomboló, vak dühe ellen. [Olaszország] íme, megtalálta az orosz méreg hatásos ellenszerét! Mostantól egyetlen nagy nemzet sem fogja nélkülözni a védekezés e legvégső eszközét a bolsevizmus rákos burjánzásával szemben.”*

Lord Mottistone 1935-ből: *„Jómagam nem elleneztem [az abesszíniai olasz akciót]. Inkább azon voltam, hogy eloszlassam ama szánalmas illúziót, miszerint derék dolog a gyengébb fél pártjára állni. [...] Azt mondtam: galádság fegyvert szállítani vagy tétlenül elnézni, hogy mások fegyvert szállítsanak a vad és kegyetlen abesszinoknak, miközben ugyanezt megtagadjuk azoktól, akik tisztas szerepet játszanak.”*

Duff Cooper 1938-ból: *„Ami az abesszin epizódot illeti, jobb, ha erről most minél kevesebb szó esik. Amikor két régi barát összebékül végre, mindenkor kockázatos, ha az elült viszály okait kezdik ismét firtatni.”*

Ward Price a *Daily Mail* egy 1932-es számában: *„Tudatlan és elfogult emberek fecsegnek az olasz viszonyokról, mintha bizony e nemzet holmi zsarnokság alatt nyögne, és kész volna azt*

levetni magáról. E fanatikus kisebbségek iránti morbid szánakozással – amit a brit közvélemény némely tájékozatlan körei hoztak dívatba – Anglia, sajnos, régóta nem hajlandó tudomást venni ama nagyszabású építőmunkáról, melyet a fasiszta rezsim az elmúlt évtized során vitt véghez. Jómagam számos alkalommal hallottam személyesen Mussoliniról: mily nagyra becsüli a Daily Mail érdemeit, mint amely orgánum a brit lapok közül elsőként igyekezett híven bemutatni a világnak az ő valódi célkitűzéseit.”

És így tovább, és így tovább... Hoare, Simon, Halifax, Neville Chamberlain, Austen Chamberlain, Hore-Belisha, Amery, Lord Lloyd és rajtuk kívül még seregnyi más híresség lép egymás után a történelem ítélőszéke elé, hogy készséggel tanúsítsa: a brit kormány és szóvivői mindenkor feltétlenül kiálltak Mussolini mellett – akkor is, amikor az olasz szakszervezeteket szétverte, amikor tétlenül szemlélték, hogy a spanyol polgárháborúba fegyverrel beavatkozzék, amikor mustárgázzal irtotta az abesszinokat, és arabokat dobáltatott ki a repülőiből, mi több, még akkor is, amikor az olasz flottát kihívóan fejleszteni kezdte Anglia ellenében. „Cassius” könyve felidézi, amint Lady (Austen) Chamberlain 1924-ben kezét fog Mussolinivel, láthatjuk, amint Chamberlain és Halifax 1939-ben együtt bankettezik vele, poharát „Abesszília császáranak” egészségére ürítve, és láthatjuk, ahogy Lloyd George még egy 1940-es hivatalos nyilatkozatban is a fasiszta rezsimnek hízeleg. Ekként az összhatás, melyet a „tárgyalás” ezen első szakasza a nézőből kivált, meglehetősen egyöntetű: Mussolini nem bűnös. Az igazán terhelő tényállás csak később bontakozik ki: akkor, amikor egy abesszin, egy spanyol és egy olasz antifasiszta tanú tárja majd elő bizonyítékait.

Habár e könyv pusztán csak képzeletjáték, a fenti végkifejlet nagyon is valószínűnek hat. Merő képtelenség ugyanis, hogy a brit toryk valaha is bíróság elé citálják Mussoliniról. Hiszen az 1940-es hadüzenetet kivéve valójában semmi sincs, amivel vádolhatnák. Ha a „háborús bűnösök perét” – mint azt ma egyesek ábrándosan remélik – valaha is megrendezik, úgy arra csupán a szövetséges hatalmak belpolitikai életében végbement forradalmi változások nyomán kerülhet sor. Csakhogy az egész bűnbakkereső igyekezet, hogy átélte megpróbáltatásainkért egyének, pártok vagy nemzetek nyakába varrjuk a felelősséget, újabb gondolatsorokat indít el, melyek némelyike nagyon is zavarbaejtő.

Mussolini brit kapcsolatainak alakulása ékesen példázza a tőkés állam strukturális gyengeségeit. Tudomásul véve, hogy a hatalmi politika eleve nem lehet morális, Mussolini kivonása a tengelyhatalmak szövetségéből – ami 1934 óta a brit külpolitika nyilvánvaló szándéka volt – logikus stratégiai lépésnek tűnt. Igen ám, csakhogy Baldwin, Chamberlain és társaik még ezt a lépést sem tudták megtenni! Ez ugyanis csak oly módon lett volna lehetséges, ha olyan katonai erőt szegeznek szembe vele, ami Mussoliniról eleve visszariasztja a Hitlerrel való szövetségtől. Ez pedig már csak azért sem volt kivihető, mivel egy tisztán profitérdek vezérelte gazdaság önmagában elégtelen a tömegméretű modern újrafegyverkezéshez. Anglia csupán akkor kezdett el fegyverkezni, amikor a németek már Calais-ban voltak. Persze korábban is jókora summákat szavaztak meg fegyvergyártásra, ám ezek diszkréten sorra eltűntek a tőkerészvényesek zsebében, s a fegyverek valahogy sehogy sem akartak elkészülni. Mivel pedig a brit uralkodó osztályok semmi érdemi hajlandóságot nem mutattak arra, hogy tulajdon kiváltságait korlátozzák, így minden gyakorlati lépést szükségképp csak fél szívvel hajthattak végre, vaksin meredve a közelgő vészbe. Az az erkölcsi összeomlás, amelyhez mindez vezetett, valami egészen újat hozott a brit politikában. A múlt század vagy a századelő brit politikusaik, meglehet, képmutatók voltak, ámde a képmutatás mégis-

csak valami érvényes erkölcsi normarendet feltételez. Merőben új jelenség volt viszont, amikor a tory képviselők kitörő lelkesedéssel fogadták a hírt, hogy olasz repülőgépek brit hajókat bombáztak, vagy amikor a Lordok Házának némely tagja nevét adta ahhoz a szervezett, politikai hecckampányhoz, amely a menekültként Angliába érkező baszk gyermekek ellen irányult.

Ha felidézzük az elmúlt évek megannyi hazugságát és árusítását: szövetségeseink egymás utáni cinikus sorsukra hagyását, a tory sajtó hibbant optimizmusát, a bágyadt széksziszt az iránt, hogy a diktátorok tényleg háborút hoznak ránk (még akkor is, amikor ezt már maguk kürtölték világgá!), a vagyonos osztályok tüntető közönyét, hogy bármi kivetnivalót találjanak a gettókban és gyűjtőtáborokban, a tömegmészárlásokban és a hadüzenet nélküli háborúkban – mindezt számbavéve, az embernek szükségképp az az érzése, hogy a közönséges ostobaságnak éppannyi része volt abban, hogy a tönk szélére jutottunk, mint az általános erkölcsi hanyatlásnak. Hiszen 1937 tájékán már senkinek sem lehetett kétsége a fasiszta rezsimek valódi természetét illetően. Mégis: a magánvagyonok urai úgy döntöttek, hogy a fasizmus valamiképp az ő oldalukon áll, s így készek voltak legbestiálisabb gaztettei fölött is szemet hunyni, amíg tulajdonukat biztosítva látták. A maguk kétbalkezes módján holmi machiavellista ügyeskedéssel próbálkoztak: a „politikai realizmus”, a „minden megengedett, ami a párt javát szolgálja” jelszavai jegyében – a párton ezúttal természetesen a brit Konzervatív Pártot érve.

Mindezt „Cassius” is kimutatja, bár összefüggéseiből némiképp kiragadva. Egész könyve ugyanis azt sugallja, hogy csupán a toryk viselkedtek becstelenül. *„Létezik azonban egy másik Anglia – írja –, amely születésétől fogva irtózik a fasizmustól. [...] A baloldal, a Munkáspárt Angliája ez.”* Nos, ez igaz, ámbar az igazságnak csupán egyik felét rögzíti e mondat. A baloldal tényleges tettei ugyanis jóval becsültnivalóbbak elvi állásfoglalásainál. Mert bár tény és való, hogy a baloldal máig is elszánt harcot folytat a fasizmus ellen, ám eközben mértékadó teoretikusai éppoly mélyre süllyedtek a „realizmus” és a hatalmi politika lélekvesztő ingoványában, mint konzervatív ellenfeleik.

A „realizmus” (korábbi nevén: becstelenség) mára áthatja korunk egész politikai gyakorlatát. „Cassius” álláspontjának féloldalasságát jól mutatja, hogy az övéhez igen csak hasonló könyveket lehetne összeállítani pusztán a címbeli név megváltoztatásával – például: *Winston Churchill pere, Csang Kai-sek pere, Ramsay MacDonald pere* stb. S kissé közelebbről szemügyre véve majd minden esetben azt találjuk, hogy a baloldali vezetők éppoly vaskos önellentmondásokba csavarodtak, mint a „Cassius” által idézett tory pártvezérek. Mert hiszen a baloldaliak javarészt ma is éppoly elvtelenül hunynak szemet bizonyos dolgok felett, s éppúgy elfogadnak nagyon is kétes szövetségeseket, akárcsak politikai ellenlábaik. Manapság kinevetjük a Mussolinit gyalázó torykat, akik alig öt éve még az egekig magasztalták, de vajon ki merte volna 1927-ben azt jósolni, hogy megérjük még a napját, amikor a baloldal ideológusai keblükre ölelik majd Csang Kai-seket? Avagy ki hitte volna közvetlenül az általános sztrájk után, hogy Winston Churchill alig egy évtized múltán a *Daily Worker* liblingje lesz? 1935 és 1939 között, amikor a fasizmus ellen úgyszólván bárki elfogadható szövetségésnek tűnt, a baloldaliak egy szép napon azon kapták magukat, hogy Musztafa Kemált dicsőítik, s Károly román király kegyeiért vetélkednek...

És bár ez minden tekintetben bocsánatosabb vétségnek tűnik, a baloldaliak viszonya a szovjet rezsimhez máig is feltűnően hasonlít a toryk fasizmussal szembeni magatartásához. Ugyanazt a hajlandóságot látni itt is, ott is: elnézni szinte mindent, ha

a vétkes, úgymond, „a mi oldalunkon áll”. Mert jogos ugyan emlékeztetni Lady Chamberlain fényképére, amint szívélyesen éppen a Ducéval parolázik, ám a Ribbentroppal kezét rázó Sztálin képe jóval közelebb emlékeket idéz. És mégis: a baloldali értelmiségiek jórészt ma is vakbuzgón mentegetik a német–oroszl paktumot. Hisz „realista” lépés volt ez is, akárcsak Chamberlain „békítő politikája” – és persze kísértetiesen hasonló eredménye lett. Ha van kiút abból az erkölcsi fertőből, amibe jutottunk, úgy az efelé vivő első lépés alighanem annak belátása volna, hogy az effajta „realizmus” egyszerűen nem kifizetődő, s hogy a politikai bölcsesség netovábbja talán mégsem az, ha barátainkat sorra kiárúsítjuk ellenségeinknek, hogy aztán tenyerünket dörzsölve nézzük, miként végeznek velük.

Mindez Cardifftól Sztálingrádig ma mindenütt nyilvánvaló, még ha ez idő szerint nem látják is sokan. A pamfletíró dolga pedig éppen az volna, hogy miközben a jobboldalt bírálja, a baloldalnak se hízelegjen. Már csak azért sem, mivel ez utóbbi nagyon is hajlamos önelégülten azt hinni, hogy mindig is az volt, ami most.

„Cassius” könyvének Mussolinije, miután tanúit felsorakoztatta, maga is a bírói pulpitus elé áll. Konokul kitart machiavellista krédója mellett: az erő mindent szentesít, *vae victis!* Eszerint egyetlen igazi vétke van: maga a bukás, az, hogy hatalmát elveszítette. Készséggel elismeri, hogy ellenségeinek joga van őt megölni – ám azt makacsul kétségbe vonja, hogy bármit is joguk lenne számon kérni rajta. Hiszen a hatalom embereiként szakasztott úgy viselkedtek, mint ő, erkölcsi vádaskodásuk pedig nem egyéb merő képmutatásnál. Csakhogy Mussolini után még három további tanú következik e „per”-ben: az abesszin, a spanyol és az olasz, akik egész más erkölcsi alapállásról teszik meg terhelő vallomásaikat, minthogy sosem paktáltak le a fasizmussal, és a hatalmi politizálásra sem volt soha lehetőségük. Beszédjük végén mindhárman halálos ítéletet követelnek a vádlott fejére.

Vajon a valóságban is ugyanezt tennék? S ugyan lesz-e ehhez fogható tárgyalás valaha is? Nincs túl sok esélye, még az esetben sem, ha Mussolini valamiképp tényleg azok kezébe kerülne, akik joggal kérhetnék számon tetteit. A toryknak persze, miközben ódzkodnak a háború tényleges okait feltáró vizsgálattól, láthatóan semmi kifogásuk sem lenne az ellen, hogy a felelősség egészét néhány megrögzött ámokfutó, Mussolini vagy Hitler nyakába varrják. Ez egyben megkönnyítené a Darlan- és Badoglio-féle átállási manővereket is. Mussolini, amíg szabadlábon van, eszményi bűnbak, bár fogságban talán már kevésbé lenne alkalmas e szerepre. Kérdés, hogy mit szólna ehhez a köznép. Valóban hidegvérrel, törvényes formák közt végezne zsarnokaival, ha erre alkalma nyílnék?

Tény, hogy a történelemben efféle törvényes ítélet nyomán végrehajtott kivégzésekre csak fölöttébb ritkán akad példa. Az előző háború végén ugyan sikerült választást nyerni – többek közt – a „Lámpavasra a császárt!” jelszavával, mégis, ha valaki tetteleg megkísérelt volna bármi ilyesmit, az bizonyos fejére zúdítna az egész németiség haragját. A zsarnokokkal mindig is saját alattvalóiknak kell leszámolniuk, mivel azok, akiket idegen hatalmak büntetnek meg – lásd Napóleon példáját! –, csak mártírokká és legendákká lesznek.

Nem az a fontos hát, hogy e politikusnak álcázott banditák kellőképp meglakoljanak bűneikért, hanem hogy magukat diszkreditálják. Még szerencse, hogy ezt gyakran minden biztatás nélkül, maguktól megteszik, hiszen a fénylő fegyverek közt feszítő hadurak s a harci erények más apostolai, ha vesztüket érzik, meglepő nagy számban készek lemondani a hősi halál dicsőségéről. A krónikák lapjai tele vannak az efféle

hirességek kisszerű és szégyenletes meneküléseivel. Napóleon inkább megadta magát az angoloknak, csak hogy a poroszok bosszúja elől menedéket találjon, Eugénie császárnő egy amerikai fogorvos ölében egylovas bérkocsin menekült, Luddendorf ugyancsak nyomorult színjátékhoz folyamodott, hogy mentse a bőrét, az egyik legmarconább római katonacsászár a latrinába zárkózva próbálta elkerülni testőrei tőrét, míg egy falangista vezér a spanyol polgárháború kezdetén a patkányoktól nyüzsgő szennyvízcsatornán át szökött ki Barcelonából – erőnlétéről pompás bizonyítványt kiállítva.

Valami ehhez hasonló vészkijáratot kívánhatnánk Mussolininek is, és ha csak rajta áll, úgy bizonyos megtagadja. Úgy lehet, végül még Hitler is. Korábban azt mondogatták róla, hogy ha eljön a végóra, Hitler nem fog menekülni vagy kapitulálni, inkább egy nagyopera fináléjához méltón önkezeléssel vet véget életének. Ám ezt még akkoriban mondták róla, amikor sikerei csúcsán járt, s az elmúlt egy évben, amióta dolgai rosszabbra fordultak, már kevésbé tűnik valószínűnek, hogy ilyen bátran és méltósággal viselné sorsát. „Cassius” a tárgyalásvezető bíró összegzésével zárja könyvét – az ítéletet az olvasóra bízva. Nos, ami engem illet, az én ítéletem mind Hitler, mind Mussolini esetében nem a halál volna, hacsak nem annak valamely látványosságtól mentes, gyorsan végrehajtott formája. Ha a németek vagy az olaszok úgy kívánják, ám állítsák őket rögtönítélő bíróság – majd kivégzőosztag elé. Ám alighanem még jobb, ha futni hagyják őket egy kézitáskányi látra szóló kötvénnyel, s idővel más néven letelepedve valamely svájci nyugdíjpénztár rendes tagjai lesznek. Csak semmi mártíromság, semmi Szent Ilona-szigeti allűr! És főként semmi szemforgató, magasztos céció: „háborús bűnösök pere” és hasonló, az igazságszolgáltatás valahány, kínosan pedáns, valami külsőségével, melyek idővel oly igen alkalmasak arra, hogy a vádlottakat a mártírok dicsfényébe vonják, s a gazemberekből hősokeket kreáljanak.

1943. október 22.

HÁTRAHAGYOTT JEGYZETEK

Nóvé Béla fordítása

(Élete utolsó évében Orwell írói jegyzetfüzetet használt gondolatai és munkatervei rögzítésére. A füzet egy hosszabb elbeszélés – A SMOOKING ROOM STORY –, a Joseph Conradról és Evelyn Waugh-ról tervezett esszék vázlatain kívül számos alkalmi reflexiót tartalmaz. Alább ez utóbbiakból közliünk válogatást. A jegyzetek 1949 márciusa és decembere között íródtak.)

Alighanem volt némi igazság a Franciaország kormányzójává frissen kinevezett Pétain marsall ama megjegyzésében, hogy a franciák veresége részben az alacsony születési rátának tulajdonítható. Ott, ahol az emberek többnyire kisebb családokban élnek, a polgári lakosság nem nézheti közönnyel fiai legyilkolását, s a katona magatartását is nyilván meghatározza, hogy jóval inkább egyéniségnek, mások számára fontos embernek tudhatja magát, mint ha egy öt- vagy tízgyerekes, a napi túlélésért küszködő parasztcsalád valamely sokadik fiaként nő fel.

Az egyik legszembetűnőbb különbség, ami bennünket a viktoriánus idők emberétől elválaszt, éppen az, hogy az ő szemében a felnőtt még jóval fontosabb volt a gyermeknél. Egy tíz-, tizenkét tagú családban úgyszólván elkerülhetetlen volt egy vagy két gyermekhalál, ám bármi szomorúak voltak is e tragikus esetek, hamar elfelejtődtek, hiszen helyüket majd mindig újabb születő gyerekek töltötték be. A Szent János-templomban, a lordok sírjai mellett számos emléktábla található indiai nábobok és más hírességek nevével. Az elhunyt érdemeit dicsőítő szokványos hazugságok alatt egy vagy két sorban többnyire ott áll még valami ilyesmi: „és hű nője, Sarah”, majd egy újabb sor azt is tudatja, hogy ugyanazon családi sírboltban még egy vagy két, gyermekkorában elhunyt fiú vagy lány is nyugszik. Feltűnő, hogy egyikük sincs megnevezve, mi több, az egyik feliraton szó szerint ez áll: „*valamint két vagy három gyermek*”... Mire a sírkövet fölállították, már az is feledésbe ment, voltaképp hányan is haltak meg gyermekkorukban.

Manapság egy gyermek halála a lehető legszörnyűbb csapás, amit bárki elgondolhat. Aki egyetlen gyermekét veszíti el, annak csaknem lehetetlen magához térnie a gyászból. Egy ilyen halál úgy hat, mintha a teremtett világ egésze egyszerre örök sötétségbe borulna. Pedig kötve hiszem, hogy akár csak két nemzedékkel korábban is az emberek ugyanígy éreztek volna. Vö. mindezt a JUDE THE OBSCURE (LIDÉRCFÉNY) esztelen rémtettével, amikor a legidősebb gyerek két kisebb testvérét felakasztja, majd végül magát is felkötí. Jude-ot és Sue-t persze lesújtja a tragédia, mégsem látszanak azt érezni, mintha a történet után az ő életüknek sem maradna semmi értelme. Sue – akiről, úgy vélem, maga Hardy is tudja, hogy elviselhetetlen figura, habár nem hinném, hogy épp e jelenetben bármi irónia volna –, nos, Sue később azt mondja: már látja, azért kellett a gyermekeinek meghalniuk, hogy belőle jobb asszony legyen, s hogy segítsenek neki új életet kezdeni. Az még csak meg sem fordul a fejében, hogy gyermekei netán becselebb teremtmények volnának önmagánál, s hogy az ő halálukhoz képest már mindaz csekélység, ami még ezentúl történhet vele.

Egy újságban olvastam nemrég, hogy Sanghajban (amely ma zsúfolásig megtelt menekültekkel) az utcán heverő, magára hagyott gyermek olyannyira megszokott látvány, hogy az ember szinte észre sem veszi. Azt hiszem, így lesz végül egy haldokló gyermek pusztán annak köznapi tabuja, hogy lehetőleg ne lépjünk át rajta. Holott mind azzal a reménnyel indult az életnek, hogy szeretni, gyámolítani fogják, azzal a bizonyossággal nézett jövője elé, ami már egész kiskorunkban feldereng bennünk: hogy a világ pompás hely, amely számos csodát tartogat számunkra.

Vajon ugyanazok maradunk-e, ha egy este hazafelé menet sorra átlépünk az utcagyerekeken, anélkül, hogy akár csak egynek is menedéket kínálnánk? (Hiszen már az is merő álszentség, ha arra próbálunk ügyelni, nehogy rájuk lépjünk!) Mulcolm Muggeridge azt mondja: aki huzamosabb időt töltött Ázsiában, az szinte bizonyosan elkövetett már ilyesmit. Talán nincs egészen igaza, hiszen mi még fiatalon, férfikorunk kezdetén kerültünk oda, amikor az ember legkevésbé a csecsemőket veszi észre.

Első könyvem éppen tizenhat éve jelent meg, s körülbelül huszonegy éve írok különféle cikkeket a lapokba. Ez idő alatt szó szerint nem múlt el egyetlen nap sem, hogy ne nyomasztott volna a restség büntudata, hogy már megint vészesen elmaradtam a munkámban, s hogy egész teljesítményem milyen szánalmasan csekély. Ettől a kényes érzéstől, hogy „meddőn vesztegetem az időm”, még akkortájt sem tudtam sza-

badulni, amikor napi tíz órát dolgoztam egy regényen, vagy hetente öt cikket is megírtam. Készülő munkáim soha semmiféle „sikerélményt” nem jelentettek, mivel a tervezettnél mindig is lassabban haladtam velük, s amúgy is úgy vagyok velem, hogy egy könyv vagy akár egy újságcikk csak attól számítva létezik, mikor az ember az utolsó pontot is kiteszi a végére. Igen ám, de mihelyt egy könyvem elkészül, voltaképp már másnap nyugtalanítani kezd a gondolat, hogy a következőbe még bele sem fogtam, és nyomasztóan megrohan a kétség, hogy talán már nem is lesz következő, mert írói munícióm végképp kimerült. Holott visszatekintve, ha megszámlálom, mi mindent írtam eddig, az eredmény egészen imponáló. Persze nem mintha ez megerősítene, inkább csak azzal a szomorú felismeréssel gazdagít: lám, egykor mennyire szorgos és termékeny voltam, s mára mindez a múlté.

Nemrég olvastam egy olasz régiségkereskedőről, aki egy tizenhetedik századi feszületet próbált J. P. Morgannak elsütetni. A műtárgyon első látásra nem tűnt fel semmi rendkívüli. Utóbb azonban kiderült, hogy valódi értéke rejtve van: a szétszedhető kereszt belsejében ugyanis egy tör lapult. Aligha lehet tökéletesebb jelképe a keresztény valóságosságnak!

Az egyes szám első személyben írt regények előnyei és hátrányai.

Regényt egyes szám első személyben írni olyasmi, mint ha az ember holmi izgató, ámde veszélyes és erős függőséget okozó kábítószeret adagolna magába. A csábítás igen nagy, mégis: ha engedünk neki, mindegyre úgy érezzük majd: valami esztelen és ártalmas dolgot cselekszünk. Akárhogy is, két nagy előnye mindenképp van az effajta regényírásnak:

1. Egyes szám első személyben az író jóval könnyebben és gyorsabban haladhat könyvével, minthogy az „én” szócska közvetlen alanyisága, úgy tűnik, hatásosan feloldja mindazt a félnék tanácstalanságot, amely az írókat oly gyakran meggátolja a lendületes regénykezdesben. Ezzel az alanyisággal mindig is könnyebb elérni az eredeti írói szándék érvényesítését.

2. Az egyes szám első személy úgyszólván *bármiféle* közlést képes hitelessé tenni. Elsősorban azért, mivel az író bármit ír is, azt eleve hitelesnek érzi – miként *önmagáról* is bátran fantáziálhat bárki, miközben valójában egész mást csinál –, egy harmadik személyű regényalak viszont jobbára csak valószínű kalandok hőse lehet. Másrészt az olvasó is eleve hitelt ad az efféle alanyi közlésnek, akár mert azonosítja magát a történet egyes szám első személyű elbeszélőjével, akár mert azt, aki beszél, létező személynek veszi.

Ezzel szemben a hátrányok:

1. A narrátor és a szerző sosem különíthető el tisztán egymástól. Olykor ugyanis lehetetlen nem az író saját gondolatainak tulajdonítani, amit a narrátor mond, s az írónak valamiképp időről időre kommentálnia kell az eseményeket, amit ez esetben csakis az alanyi elbeszélő hangján tehet meg. (Szemben a hagyományos, harmadik személyű regénynarratívával!) Az a legkevesebb tehát, hogy a narrátornak szükségképp fel kell vennie az író prózastílusát (mint azt a SZÉP REMÉNYEK is jól példázza, ez az amúgy nem különösebben önéletrajzi ihletésű Dickens-regény).

2. Ha az egyes szám első személyű narráció következetes, úgy a történet eseményeit csak egyetlen személy nézőpontjából ismerhetjük meg. A narrátor ahhoz, hogy meg-

tudja, mi zajlik körötte, botcsinálta detektívként minduntalan hallgatózni és leskelődni kénytelen, vagy éppen a többi szereplőnek muszáj olyasmit is mások jelenlétében tennie, amit a valós élethelyzetekben csak egyedül szokás. Ha az író más szereplők gondolataiba is be kíván avatni, úgy figuráit kénytelen jóval nyíltabban beszéltetni, mint arra bármely valós személy magától hajlamos volna, vagy éppenséggel a narrátor szájába adni afféle mondatokat, mint „Látni véltem a tekintetéből: e percben azt gondolja, hogy...” stb. (Lásd az *UTOLSÓ LÁTOGATÁS* Evelyn Waugh által rajzolt rémes jelenetét!) Az „énregény” jobbára nem több egyszemélyes történetnél – melyben a háromdimenziós főhőst papírmásé figurák veszik körül –, s amely így valójában nem is tekinthető igazi regénynek.

3. Az érzelmi hatás jóval szűkebb lesz, mivel mások ügye iránt sok olyan érzést vagyunk képesek felkelteni, amelyre a magunk szószólójaként közvetlenül nem tarthatunk számot.

1949. március 21.

A bánásmód itt (a Cranham Szanatóriumban) igencsak más, mint amiben nemrég a hairmyres-i kórházban volt részem. Noha kellemes meglepetésként már a Hairmyres-ban is kitüntetően kedvesen és figyelmesen bántak velem, az ember mégis minduntalan rá kell eszméljen: mennyire megváltoztatja az élet minőségét, ha valaki ellátásának költségeit maga fedezi.

A legfeltűnőbb különbség, hogy ez a hely jóval csendesebb, mint a kórház volt, s hogy minden sokkal lazább és komfortosabb benne. Egy „chalet”-nak nevezett kórteremben lakom, egyikében ama 3x4 méteres, üvegajtóval ellátott szobáknak, melyek a szanatórium fából épült hosszanti barakkjaiban sorakoznak. Idebenn hideg-meleg vizes mosdó, akasztós és fiókos szekrény szolgálja a páciens kényelmét a szokásos, ágyra helyezhető kórházi asztalkán kívül, s hátul a kertre üvegtetős veranda nyílik. Minden szükségeset tálcán hoznak a szobámba, így nem kell szenvedni a tolokocsik elviselhetetlen nyikorgásától, ami a kórházak nyugalmát minduntalan feldúlja. Még a rádió sem okoz zajt – mivel mindenkinek van hozzá saját fejhallgatója. (A BBC belföldi adására van hangolva – míg a Hairmyres-ban rendszerint a könnyűzenei csatorna műsorát adták.) A legharsányabb „lárma” itt a kertből beszűrődő madárdal.

1943-ban, amikor a BBC Rádiónál dolgoztam, heti hírlevelek szerkesztése volt a dolgom, így többek közt a *marathi* nyelven leadottaké. E hírleveleket, melyek valójában hírmagyarázatok voltak, heti egy-két alkalommal sugároztuk azokon a kisebb nyelveken, melyek számára nem tudtunk állandó vagy naponkénti adást fenntartani. Szövegeket nagyjából a rádió egy belső munkatársa írta, majd valamely anyanyelvi bemondó fordította le és olvasta adásba többnyire egy, a BBC munkatársai közül kijelölt cenzor felügyelete alatt.

A marathi nyelvű hírlevéllel mindig is gondjaink voltak, minthogy az e népcsoport-hoz tartozó indiai bevándorlók láthatóan igen hamar elvesztették anyanyelvi készségeiket. Angliában az idő tájt ugyan jó néhány marathi diák tanult, ám épp az imént mondtak miatt csak kevesen tűntek alkalmasnak a bemondói szerepre. 1943-ban ezt a munkát egy Kothari nevű alacsony emberke végezte, kinek alakja majdnem szabályos gömbformát mutatott. Azt hiszem, kommunista volt, s amellett persze harcos nacionalista, mégis: eredendő náciellenessége s a szövetségesek iránti hangsúlyos lojali-

tása miatt mindenki megbízhatónak tartotta. Történt azonban, hogy az úgynevezett „Kollégium”, ama rejtélyes testület, amelynek a rádiós kinevezéseket kellett jóváhagynia (és amely, gyanítom, csupán az MI5, a katonai kémelhárítás fedőszerve volt), valamiképp kiderítette, hogy Kothari korábban börtönben ült – ha jól emlékszem, valami diákként elkövetett politikai kihágás miatt. A férfit nyomban eltiltották a mikrofontól, azzal, hogy börtönviselt ember nem lehet bemondó. Üggyel-bajjal szereztünk hát egy másik fiatalembert, akit Jathának hívtak, és egy darabig minden rendben ment megint. Pár hónap múltán azonban marathi asszisztensem, Miss Chitale félrehívott, és nagy titokzatoskodás közepette felfedte, hogy a hírlevelek marathi változatát valójában nem is Jatha írja. Ő ugyanis részben már elfeledte anyanyelvét, s így, bár a leírt szöveget még képes felolvasni, a fordítással már nem boldogul. Ez utóbbit tehát titkon továbbra is Kothari végzi, akivel megosztottnak a bemondói gázsín. Kötelességemnek éreztem, hogy minderről feljebbvalómnak: dr. Rushbrook-Williamsnek is beszámoljak. Mivel azonban egy másik marathi bemondót – ha ugyan egyáltalán – csak nagy nehézségek árán szerezhettünk volna, végül úgy döntöttünk, jobb, ha szemet hunyunk e szabálytalanság felett. Maradt hát minden a régiiben, és mi hivatalosan nem tudtunk a dolgról.

Az eset olybá tűnt számomra, mintha egy darabka Indiát titkon Angliába varázsoltak volna. Ami leginkább, mondhatni *tökéletesen* indiai volt mindebben, az Miss Chitale viselkedése, aki hosszú hónapokig hordozta magában titkát, mielőtt felfedte volna.

Mind az USA-val, mind a SZU-val szembeni legtöbb előítélet és vaskos félreértés abból ered, hogy a külső megfigyelők semmibe veszik ezen országok *méreteit*. Holott nyilvánvaló képtelenség egybevetni egy aránylag szűk területre összezárt, jóval kisebb és homogénebb népességet – például Angliáét – egy kontinensméretű, soknemzetiségű államalakulattal. Így aztán semmi értelmes nem sülnhet ki abból, ha a brit viszonyokat mondjuk a szibériaiakkal próbáljuk összevetni. Ugyanez persze nagyon is jogosult lehet Szibéria és Kanada, Törökország és Észak-India vagy éppenséggel Leningrád és Edinburgh viszonylatában. Az emberek itt Angliában hajlamosak fennkölt eszmék jegyében számon kérni az amerikai négek helyzetét, ám vessük csak össze, miként is áll mindez Dél-Afrikában! Természetesen nekünk, briteknek nincs sok befolyásunk arra, ami ma Dél-Afrikában zajlik, ám lássuk be: éppoly kevésé van az északi államok polgárainak az alabamai közállapotokra. S eközben közvetett módon mégiscsak haszonélvezői vagyunk annak, ami Dél-Afrikában, Jamaicában, Malájföldön és egyebütt történik! Szerencsére mindeme helyektől biztonnággal elválaszt bennünket a nagy víz! A brit munkásmozgalom eredendő képmutatása valójában ezen az egyetlen geográfiai tényen alapul.

1949. április 17.

Különös hatással van rám itt, a szanatóriumban, hogy húsvétvasárnap lévén a „challet”-k e legdrágább részlegét, ahol lakom, egészen betölti a felső osztálybeli látogatók csevegése. Az elmúlt két év alatt csaknem teljesen elszoktam e hangoktól, nagyritkán egy-kettő ha megütötte a fülem, amely mindinkább a munkás és alsó középosztályi skót akcentushoz idomult. A hairmyres-i kórházban például sohasem hallottam úgynevezett „művelt” beszédet – kivéve, ha olykor nekem akadt egy-egy látogatóm. Nem csoda, ha most egészen úgy érzem, mintha életemben először hallanék efféle han-

gokat. Ó, és micsoda hangok is ezek! A túltápláltság, az ostobák önhittsége, a semmisségeken való szüntelen kacarászás adja meg alaptónusát, és legfőképp a nehézkes, gazdagságukkal eltelt emberek eredendő rosszindulata, akik – mint azt anélkül is érezni, hogy látnánk őket – ősellenségei mindannak, ami érzékeny, szép vagy értelmes e földön. Nem is csoda, hogy olyannyira utál bennünket a világ!

A legnagyobb tehertétel, amivel a baloldali mozgalomnak meg kell küzdenie, hogy mivel csak nemrég lépett a politikai porondra, és a semmiből kellett megformálnia magát, így minduntalan csak hazugságok árán juthat előbbre. Emiatt van, hogy egy hatalomra került baloldali párt legfőbb ellenzéke mindig is a maga korábbi propagandája.

A modern ember egyre kifinomultabb és élvhajhásabb. A fizikai bátorság mércéjét mind magasabbra teszi, egészsége és testi ereje látványosan javul, és sorra döntögeti az atlétikai rekordokat. Vajon miként fog a világ mindezzel tartósan megbékélni?

Ötvenéves korára mindenkinek olyan az arca, amelyet megérdemel.

FIGYELŐ

„HÁROMEZER ÖSSZEPRÉSELT NAP”

Márton László: *Árnyas főutca*
Jelenkor, 1999. 147 oldal, 1100 Ft

„Ott voltak, méltósággal, láthatatlan,
Súlytalan szállva hervadt lomb fölött,
Őszi melegben, rezgő levegőben.”

(T. S. Eliot: BURNT NORTON)

1

A képekből indulunk ki – amelyek nem léteznek, hiszen még a foszlányukat sem őrizte meg az emlékezet. Az emlékezetből indulunk ki, az emlékképeket rakosgatjuk egymás mellé, ám a képek hült helyén nincs mire emlékezni. Az árnyak légiés története *kép és emlékezet* közös semmijéből bontakozik ki, s csak ideiglenesen szövetezik a jól ismert szavakkal, a megszokott dikcióval, általában véve az „írói habitus” letagadhatatlan formai jegyeivel, hogy azután – amint csak teheti – leváljon a nyelvről, s újfent tovalibbenjen oda, ahonnan érkezett: a semmibe. Az újabb eltűnés azonban már megváltoztatja a semmi eredendő arculatát, s így bizonyítja, hogy ez a „történet” több, mint illúzió vagy valamiféle nyomasztó látomás, s hogy az árnyak itt vannak most is közöttünk, maradandó nyomokat hagyva maguk után, ha másutt nem, hát az olvasó kedélyén.

Márton László legújabb regénye ugyanis az *árnyak története*, olyan lényeké tehát, akik a létezés valamely másik dimenziójából bukkanak fel; a hagyomány nagyon is változó határai közt pedig azoké, akiket majdnem teljesen megsemmisített egy sötét Korszak, az üdvtörténet elfajzott gyermeke; az a Korszak, amelyik jószerevével már csak az árnyak emlékezetében él. Az árnyak ugyanis „csonka Magyarország” északi szegletén, valahol Balassagyarmat és a frissen visszafoglalt Rozsnyó között egy kisvárosban (?) öltöttek egykor emberi alakot, és éltek emberi életet a már zajló háború, valamint a deportálások idején; olykor-olykor

pedig még tovább, az írói lelemény következtében meg nem élt sorsukat megtoldva egy kevéssel. A mostani, Márton eddig napvilágot látott egyik művéhez sem hasonlítható „regényben” valóban kézen fogva járnak: valóság és annak árnyéka.

Amint kitetszik, a nyári melegben oltalmat kínáló fák helyett a közelmúlt magyar történelmének kényelmetlen tanúi uralják a kisvárosi főutca (korzó) mindkét oldalát, jobbára – de nem kizárólag – „zsidó származású árnyak”, ha tetszik: megannyi *dibbuk* (akik „hozátapadnak” az élőkhöz, nem kérdezve, hogy az utóbbiak kérnek-e a meghitt ragaszkodásból vagy sem), familiáris lények, akik a görög világban a (hiányzó) lelkiismeret helyén az őket gyöttrő moirák szerepét is betöltik. Mindenképpen nagyobb hatalom képviselői tehát, mint akikkel a jámbor szépíró csak úgy elszórakozhat. A mikroklíma, amelyet a regény élénk idéz, vagyis a kisvárosi zsidóság sorsának idilli viszonyata, pontosabban az a néhány felvillanó kép, amelyik tanúságot tesz minderről, Márton részéről kiegészül egyfajta érdekes formai kísérlettel is. Az *ÁRNYAS FŐUTCA* ugyanis eredendően egy hajdani fotógyűjtemény megelevenítő leírása (a klasszikus *ekphraszisz* kései mása) lenne, de e meghatározást illetően bizonytalanság fogja el az embert, hiszen a regény olvastán megtudjuk, hogy olyan fényképgyűjteményről van szó, „amelyet pedig 1944 nyara óta senki halandó nem láthatott” (134.). Ám titokzatos módon a gyűjtemény mégis létezik, mint ahogy minden kétséget kizáróan léteznek az árnyak is, akik tevékenyen inspirálják a róluk szóló történetet. Másrészt pedig azt is megtudjuk, hogy az epika kevés számú, de a regényíró és hőse közötti viszonyt mégis döntően befolyásoló szabályával ellentétben az író csupán nagyon minimális hatalmat engedélyez saját magának; „mivel pedig nem igazi regényt írunk – írja Márton László –, ezért halandó szereplőink változásait nem tudjuk megrajzolni, de még csak megindokolni sem” (129.). Mit jelent akkor ez a „nem igazi regény”? Feltehetőleg azt, hogy az auctor nem képes megteremteni azt a szférát, amit Lévinas az

írás (művészet) és a *fatum* szoros egymáshoz-tartozásának nevez; az írásmű képtelen (illetve: nem szándékozik) egyetlen határozott mozdulattal a jelenből „kicsippenteni” azt az időbuborékot, amely végérvényesen magába zárja a figurák sorsát. Az árnyak ki-be szökdösnek a történet „epikus határain”, a múlt idő réseink, hogy azután a legváratlanabb pillanatokban tűnjenek fel újra.

Az ÁRNYAS FŐUTCA ennek a – ha akarom, fennkölt, ha akarom (a bízvást inkább ezt akarom), ironikus – játéknak a jegyzőkönyve, illetve krónikája. Általában véve olyan, mint a forgatás körülményeit rögzítő werkfilm vagy a vágóasztalra került „nyersanyag”. Ám ezen túl már újabb nézőpont, illetve hangnem beiktatására is szükség van, hiszen törvénytelenység, a bűn, a kollektív áldozat – mindaz, ami a néven szólított és családias közelségből ábrázolt árnyak hajdani életének voltaképpen tétje – mindenfajta formai kísérletet, életút-variációt, ironikus felhangot a moralizáló nyelv és az idő túlsó partjára száműz, végérvényesen a *túl*nan foglyaként. Mindaz, ami a regény „hőseivel” elsősorban 1944 körül *megtörténi*, föld-rengésszerűen szakadékokat támaszt az idő egyik és másik partja, a letűnt és az újonnan támadt korszak közé; az elveszett vagy lappangó fényképgyűjtemény a megtörténihez fűző történeti viszonyt illetően akár allegorikus jelentéssel is rendelkezhet.

2

Az árnyak, az idő présében vergődő figurák, akik szép lassan elveszítik testi alakjukat, háromdimenziós jellegüket, és kétdimenzióssá válnak, mint a fotográfia, jobbára nem hagyták ránk örökül az arcukat, a múltban lecövekeltek lények legfőbb ismertetőjegyét, hanem „...*mintha félrefordítanak fejüket, vagy mintha ott állnának a hátunk mögött, akárcsak a fényképész, aki maga is az árnyak egyike*” (7.). Ám ha az *arcuk* teljességgel elmosódott is, annál élesebben felismerhető a *tekintetük*, amelyet nem látania kell az embernek, hanem a bőrén éreznie. Legfontosabb dramaturgiai lépésként éppen ezért Márton azt az *ideális tekintetet* keresi, amelyik valamilyen formában visszatükrözi az árnyak történetét; azaz, ahogy a regényben olvasható: „*Nem az ő szemével fogunk nézni, mert akkor az arc és a hozzá tartozó szempár teljes mér-*

tékben a mi képzeletünk szülötte volna, mint az a regényekben és elbeszélésekben lenni szokott, [...] nem, hanem szembe fogunk nézni vele, és olvasni fogunk arcvonásaiban, és a szeméről is leolvassuk a benne tükröződő képet.” (8–9.) Igazából ez az utóbbi mozzanat, a szemben tükröződő kép „leolvasása” a fontos, és ezzel együtt az *írás* és az *olvasás* „normális” sorrendjének a felcserélése.

Az ideális tekintet hordozója végül is két kamasz lány lesz (nehogy egyikük vagy másikuk túlságosan kifáradjon a folyamatos szerepléstől!), az egyiket Gőz Gabynak, a másikat Róth Arankának hívják. S ahogy a bizonytalan, fél-szeg „olvasatok” nyomán a két leány elindul végül is – mindenfajta időrendet és sorshatárt áthágva, hogy belakja és élettel lehelje teli a történet eredendő nyomasztóan üres és kitetlen tájait, úgy népesedik be fokról fokra a lakatlan regénybeli tér is, ahol előbb-utóbb az olvasó is magabiztosan mozog majd.

Mi minden olvasható ki az árnyak tekintetéből? Ebben a különös, tükrösbéli, a múlt felé távolodó világban – ahol minden fordítva esik meg – nem a hétköznapi intim pillanataiért való aggodás, hanem az örökkévalóság foszlányainak féltése, nem az életért való szorongás, hanem az aggodalom a halál esetleges visszavonhatósága miatt; amit a *fatum* végérvényesen berekesztett, azt az önkényes írói gondviselés hogyan indíthatná újra el? Pedig az író mindent megtesz azért, hogy a „gondviselői önkény” működésbe lépjen: egyes figurák napjainak számát nagylelkűen megtoldja, másoknak túlélőpozíciót ajándékoz, megint másoknak megkettőzi a pályáját, s ott, ahol a figura egyik fele megadóan lépked áthághatatlan sorsának beteljesülése felé, a másik fél kiválik a munkaszolgálatos transzportból, s megpróbál bejutni egy csillagos házba, ahol nagy eséllyel túléli majd a háborút... Ez a furfangos „kvantumstatisztikai” megoldás – az eseményösszegzés módszerének is lehetne nevezni, ahol a részecske/regényhős képzeletben az összes lehetséges pályát befutja – mindenestre még hátborzongatóbban engedi megmutatkozni a végzetet, amely éppen azáltal bizonyul „elkerülhetetlennek”, hogy nem akar az előtérbe tolakodni, ráérősen ácsorogva ott áll mindenfajta haladék és kibúvó mögött. A várakozásba belefér az is, hogy az író – megint csak önkényes módon – hol lelassítja a történet filmjét (ilyenkor nem akar elmúlni a tava-

szi vagy kora nyári nap súlytalan lebegése), hol pedig felgyorsítja azt (ilyenkor egy-egy szereplő évtizedeket öregszik egy pillanat alatt).

Ám ha a regény felidézett figuráinak túlnyomó többsége úgy vonul is el előttünk, mintha egy régi némafilm kifakult, esetlenül mozgó alakja lenne, a két narratrix, a két leány már aligha menekülhet meg attól, hogy osztozzon a hagyományos regényhősök sorsában: nekik már félig-meddig önálló, a regényíró fantáziájában gyökerező történetük van. Önálló történetük s ezzel együtt a tekintetről fokozatosan leolvasott önálló arcuk is, amely arc az európai kultúrában a *személylé* levés elkerülhetetlen feltétele. A „proszópon”, a „persona” azonban olyasvalami, amellyel az árnyak nem rendelkeznek, legalábbis az említett hagyomány keretei között nem; csak bizonytalan tekintetük pásztázza az ősök és az utódok útját, továbbá talán álmaik is vannak, ha hinni lehet Pindarosz különös sorának, miszerint „*szkiasz onar anthróposz*”, „*árnyék álma az ember*”. Ezeknek az érthető bizonytalanságokból fakadó elmentmondásoknak Márton László is tudatában van; talán ezért is „szól ki” a szövegből így módon: „*Az írásmű, amelynek a szerző azt a címet adta, hogy »Árnyas fűtca«, a legszűkebb értelmiségi rétegnek szóló olvasmány. Vagy inkább annak sem szól, mert olvasmánynak aligha nevezhető. Miféle olvasmány ez a sok összekuszált, kiforgatott »élménybeszámoló«, aminek még az ellenkezője sem igaz?*” (132.) Legyen. De ha így áll a helyzet, akkor mi más lehet az iménti töredelmes valamósté, mint az egész kusza szövegegyüttes, amelynek ugyebár „a fele sem igaz”?

3

Amennyiben az imént az írónak az árnyak során örködő fatummal szembeni „korlátozott hatalmáról” esett szó, annyiban feltételezhető, hogy a banális életpályától a morális példázatig felemelkedő árnyak létformája a teljes szabadság birodalmához kötődik; ám ez a(z esetleges) feltételezés legalább annyira naiv, mint amennyire hamis. A gátak közé nem szorított, végtelenül áradó folyamhoz hasonlított *hagyomány* irdatlan teréhez mérten szellemi gettóba zárt dibbukok létének értelme és célja az, hogy kitörjenek e feledésgettókból, s az emlékezetnek legalább a foszlányaiába kapaszkodjanak;

magyarán: mások (az élők) megváltó emlékezetében leljenek ideiglenes hazát. Ez a szüntelenül folyó hadakozás a „tapintható” fatum láthatatlan hátterében zajlik, s vele szemben az író dolga annyi, hogy – mintegy friss levegőre vágva – kitárja az ablakszárnyakat. „*És nem áll módunkban kiszabadítani szereplőinket abból a gettóból, a feledésből, amelyet az 1610/1944-es kormányrendeletnél tartósabb kényszerűség jeltölt ki*” – olvasható az iménti gondolatmenet meghosszabbításaként. Az auctor dolga ily módon csak a megfontolt várakozás lehet, hogy úgy mondjam: „a tradíció egészen finom szálaival átszőtt textus létrehozására irányuló kísérlet, valamint az emlékezet és a feledés kettős szorítása által jelképezett roppant prés apró lazításainak, résnyi kinyílásainak kifürkészése. Finom és érzéketlen hasonló formájában ez a kettős prés pontos leírásra is kerül az árnyak történetében. „*Ha felidézük a történeteket – írja Márton László –, úgy emlékezésbe menekülő életünkkel, ha pedig hagyjuk kárba veszni a történeteket, úgy feledésbe menekülő életünkkel járulunk a magunk módján hozzá, hogy ne történjék semmi. Vagy bezárkózunk a pillanatba, és az elmúlás káprázatául zajlik észrevétlenül, vagy úgy menekülünk az előző pillanattól a következőbe, ahogy az éjjeli lepke repül egyre szűkülő körökben a gyertyaláng felé; vagy pedig történetek szövögetőjeként, anekdoták ügyes kidomborítójaként járjuk az emlékezés nyomvonalait, ahogyan a háló küllőin és körein a keresztispók szaladgál.*” (49.) Túl azon, hogy az ÁRNYAS FÜTCA – mint „regény” – egyúttal saját szabálytalanul szőtt kommentárjait is magában rejti (elvileg a kritikust vagy az interpretátort is megkíméli attól, hogy túlzásba vigye az értelmezést szorgalmazó erőlködést, s így ennek az írásnak sincs más feladata, mint hogy a „megfelelő” sorrendbe rendezze a belső kommentárokat), az emlékezet és a feledés előbbi kettős prése az elbeszélés időbeli keretét, „*háromezer összepréselt napot*” egyetlen aprócska füzérré illeszti, s úgy nyújtja át az olvasónak, ahogy a bibliai Izrael, illetve Júda királyai ajándékoztak összepréselt datolyát és szőlőt az ünnepre összegyülekezett népnek. A háromezer összepréselt nap krónikája éppen ezért nem egyszerűen a kiszáradt, élettelen dolgok számbavétele és felvonultatása, hanem az engesztelés fanyar ízét még megtartva maga is ajándék.

Miképpen ajándék a kisvárosi fényképész,

Halász Ignác elveszett (mások szerint lappangó) gyűjteményében megbúvó (regény)alakok kiigazított sorsa is – s ez újfent az író figyelemre méltó nagyvonalúságát dicséri –; az árnyaké tehát, akik szorongva, bizonytalanul, arcukon a letagadhatatlan feszültséggel arról a bizonyos *szebb jövőről* álmodnak. S álmodozásuk nem is hiábavaló, a vágyak beteljesülnek, hamarabb, mintsem az árnyak gondolnák: az „árjásított” Gőz-féle vendéglőt – a korabeli nemes szokásoknak megfelelően – az új tulajdonos a „Szebb Jövőhöz” címezi. Akár betér valaki a „Szebb Jövő”-be, akár, miként a régi törzsvendégek, be sem teszi a lábát, mégis kénytelen szembesülni vele. Mindamellet a többség elfogadja az elkövetkező idők nagyvonalú ajándékát. „Zsúfolásig telve a Szebb Jövő” – olvassuk (62.) –, és ez nem is csoda, hiszen a légtalmi megbízott előadására hivatalos a városka apraja-nagyja...

A történet – mint valóban megannyi állókép együttese – nem egy, hanem jóval több keretbe illeszkedik, egészen addig, amíg visszavonhatatlanul véget ér minden, a regényíró hatalma is; amikor „Maguk a keretek zúzódnak össze; senkit sem tudunk többé kívül helyezni rajtuk”. (137.) Addig is azonban az egyik bekeretezett képen kora ősz van, épp hogy elkezdődött az iskolaév, a másikon nyár, a harmadikon múlik a tél, s valahonnan lopakodik a tavasz. A képzelet kísérletező művei, az aprócska sorsvariációk sorjázhatnak tovább, hiszen ha az árnyak szóhoz jutnának, ők is csak az életükről beszélnének.

4

A feledés gettójából kiszabadított árnyak jó ideig csak hunyorognak a történet napjának túl erős fényén, ám amint hozzászoknak a „kinti világ” viszonyaihoz, lényükről alig leplezhető csalódottság árad. S noha csak egyikük szólal meg – néha valóban „kiszól” a történetből –, a többiek pedig némák maradnak, ez az egyetlen árny, Gőz Gaby (akit a szerző éppen ezért „a történet őrangyalának” is nevez) világossá teszi, hogy mi is a dibbukok elvárása: „Az t vártuk az elbeszélőtől, hogy méltó emléket állít szeretteinknek. Az t vártuk tőle, hogy a fényképeknél maradandóbb és magasabb módon örökíti meg őket. Az t vártuk, hogy a fotókon látható személyekből és jelenetekből a valóságnak megfelelő, hiteles képet állít össze, amely részvétet kelt az olvasóban,

és a mi fájdalomunkat felébreszti az ő lelkében is. Nem ez történt.” (131–132.) Mintha csak a hajdani marxista-leninista irodalomtankönyveket olvasnánk (hogyan kell jó olvasónaplót készíteni), elegejtve Arisztotelész POÉTIKÁ-jának a katharsziszra vonatkozó részeivel. Ha eddig nem tűnt volna föl, az olvasóban most már végképp fölébredhet a gyanú, az író nem csupán őt, hanem saját magát is szórakoztatja; ha patetikus akar lenni, ha éppen megfontolt és józan, de még ha szabadjára engedi a fantáziáját, akkor is mindig *ironizál*.

Ez ironikus beállítások közül az egyik legszébb a Magyar Haza géniusának (kiszolgáltatott tetszhalott nőalak, aki a fontos történelmi pillanatokban az igazak Csipkerózsika-álmát alussza, s szinte lehetetlen felköltöni) a megjelenése – Áldássy Armand ferences szerzetesnek a magyar történelmet kissé átértelmező elbeszélésében. „Amikor pedig bementünk a várba – mondja Armand atya –, és János páter vezetett bennünket, az a Badányi János, aki a nagyságos fejedelem tanítója volt, akkor láttuk, hogy ott fekszik a ravatalon egy nőalak: ő volt a Magyar Haza géniusza, de nem halt meg, hanem csak tetszhalott állapotban leledzett, és arra várt, hogy jöjjön a megmentő király, aki majd megszabadítja a bilincseitől.” (32–33.) A regény történetében megbúvó belső történet, a ferenceseké, a XVII. század végétől egészen a XX. század 40-es éveinek közepéig ível. (Márton kedvenc időszaka éppen ez: a XVI. századtól a XVIII. századig terjedő kor, középpontjában a barokk allegóriával; „történelminek” mondható színművei, illetve regényei közül a Báthory Zsigmond-dráma, A NAGRATÓRÓ, valamint a JACOB WUNSCHWITZ IGAZ TÖRTÉNETE is ekkor játszódik.) Bizonyos értelemben az árnyak históriája tekinthető úgy is, mint a ferencesek „helytörténetéhez” íródott függelék. A mindenkori történelemformálókat, a városba bevonuló délceg hadfiakat délceg árnyak követik. Egészen intim viszony jön így létre a „letűnt hétköznapi” embere és az olvasó között (a regényíróról nem is beszélve); de ami még fontosabb: egyfajta módszertani elv bontakozik itt ki, olyan elv, amelyik a (még) megélhető múlttal szembeni viszonyt a megfakult, elmosódott fényképek rakosgatásához, bön-gészgetéséhez hasonlítja, még akkor is, ha a múltat faggató pontosan tudja, az elveszettnek hitt fotógyűjtemény valójában sohasem létezett.

Az árnyakról, az egyre távolodó „közelmúlt-ról”, ezzel együtt a magyarországi holocaust történetéről készült amúgy sem túl nagy számú művészeti dokumentum között meglehetősen kevés az olyan intim, csak néhány emlékezetfelvillanásra építő mű, mint amilyen Márton Lászlóé, amelyik kísérletező, (ön)ironikus jellege ellenére képes valamit felmutatni a regényműfaj eredendő, *epikus sodrából* is. Módszertani értelemben pedig magukat „az elsodortakat” úgy, ahogy – a hasonlat szinte kényszerű érvénnyel követeli magát – egyik legszebb versében, AZ ELSODORTAK-ban Kálnoky alakítja át száguldó mozgófilmmé az emlékezetből felmerülő állóképet, az egri főutcat a 30-as években; az árnyakat tehát, akik persze nem akarnak leperegni a film valamelyik jelenetével együtt, hanem egyszerűen csak maradni akarnak, jelen lenni, az élet hétköznapi, banális jeleneteinek bármelyikében. Mindenfajta történetírói erudíció abban leli örömét, ha az elmúlásra ítélt valóban áldozatává válik az elmúlásnak, a történetírás – mondhatni – innen kezdődik (jóllehet a műfaj kezdetei éppen az ellenkező feltételeken alapultak!); a művészi megőrkítés elve viszont pontosan az ellenkező szándék beteljesítésén fáradozik: hogy az elmúlásra ítéltet megszabadítsa az iménti áldozat szerepéből. A „szabadítás”, természetesen maga a definiálhatatlan művészi gesztus, a *holokausztosz*, a teljes égőáldozat áldozataival kapcsolatban pedig különös jelentőségre tesz szert. Hiszen az árnyak, akik a fikatív vagy valós fényképlényüket ránk testálták, még sorsuk beteljesedése előtt vannak. Mi az értelme ebben az esetben az előbb említett *szabadításnak*?

Mindenesetre ezek a mozgóképek – egy kisvárosi fényképész feltételezhető beállításainak megfelelően – az idillből vagy legalábbis a pusztulást megelőző utolsó békés hétköznapiok mindig féltémekelődő harmóniájából indulnak ki; a számomra egyértelműen *filmszerűnek* érzett Márton-regényben nagyon hasonlóan ahhoz, ahogy a holocaustot feldolgozó közép-európai filmművészet legnagyobb remekeiben, az ÜZLET A KORZÓN-ban vagy A HULLAÉGETŐ-ben történik. (A magyar filmtörténet az iménti példákhoz mérten egy majdnem sikerült, hasonló jellegű kísérlettel dicsekedhet, a Rónay György ESTI GYORS című regényéből készült UTÓSZÉZON című Fábry-művel.

Itt ugyan az allegória képei szinte fölfalják a finoman elsuhanó hajdani pillanatokot, ám az „antivilág” képviselőjeként fellépő öregek tragikus kara zseniális alakítást nyújt. Pedig idillről szó sincs, az idill csak a kontraszt kedvéért kerül az elbeszélés rendjébe; helyette a szorongás egyre nyúló árnyékai tűnnek fel mindennütt, ahogy lemenőfélben a történet napja. Amíg tehát egyáltalán látunk valamit, a szürkeület, a félhomály színei követnek. A szándékosan bizonytalan s a fatum rendjéből kiszakítani vágyott elbeszélésnek – mondhatni – ilyen az alapötöne.

Mindezt természetesen úgy kell elképzelnünk, hogy a már többször (és szándékosan) *dibbuknak* nevezett árnyak – az őket megnevezve életre hívó körülbelül XVII. századi német és kelet-európai zsidó környezet szóhasználatának megfelelően – a szörnyűséges emberi bűnök kivételései; csak az emberi vétkek nyithatnak számukra kaput ahhoz, hogy besurranjanak ebbe a világba, az emberi történelembe és az emberi testbe, s ily módon követeljék, kényszerítsék ki a rájuk való emlékeztést. Igazi létformájuk az emlékezet általi ki-noztatás. *Kívülről* jönnek (egyik nevük is ez: *Dibbuk* min ha-hicónim; *kívülről* való *dibbuk*), s *kívülre* is térnek vissza, ha akad olyan erő, amely képes kiűzni az árnyakat. De ez már végképp ellene mondana a regény és írója intenciójának, hiszen – ha jól értem – az otthon-talan szellemi lények időleges inváziójáról beszél: „*Szívükben egymás iránti kiengesztelődéssel suhannak el az árnyak egykori otthonaik előtt, ahol nincsenek otthon többé.*” (147.) Nem kell tehát „kiűzni” őket, eltűnnek maguktól is.

5

Az elbeszél textus, a párkák és a regényíró „közös szövevénye” pontosan olyan pókháló-finomságú, tehát sérülékeny és esetleges, mint amilyen légies és tűnékeny az emlékképek sorjázása: az elbeszélő és az olvasó képzeletében kikényszerített múlt. A hétköznapiok intim jelenetei mellett az úgynevezett „hósi mozzanatok” táplálják ezt a bizonyos kényszerszülő erőt; olyan apróbb vagy jelentősebb mozzanatok, amelyeket az alkotó – törékeny véderőműként ugyan, de – szembehelyezhet a sokat emlegetett fatum hatalmával. A heroikus sors – il-

letve a hérosz sorsa – végül szintén behódol a végzetnek (sőt egyfajta paradigmának is számít a „behódolás” tekintetében), ám mégis egy nagy élet nyomait – a *hírvevet* – hagyja maga után. A múltból megidézett árnyak bevonulása, majd helyet foglalása a kisváros főutcájának két oldalán azonban távolról sem ilyen, heroiki tett; s a hajdani hús-vér lények cselekedetei közt sem fedezhető fel semmi hasonló. Sőt a rettenet hátterében vagy banális dolgok húzódnak meg, vagy olyasfajta morbid ostobaság, amelyik – úgy tűnik – az emberből egyszerűen kiirthatatlan. „...1946 nyarán terjedt el az országban – írja Márton – az »auschwitz keltetőgépről« szóló tréfa, megtoldva azzal az elmésséggel, hogy: többen jöttek vissza, mint ahányat elvittek; és persze bármennyire megvetjük is azokat az emberi lényeket, akiknek ilyen tréfák jutnak eszükbe, mégis inkább azon álmélkodunk, hogy viszonylag csekély szellemi képességekkel milyen könnyen lehet egy-két szóba annyi történelmi tapasztalatot sűríteni, amennyiről az ókori cinikusok nem is álmódhattak volna. Álmélkodunk, mennyire jelentéktelen emberek milyen könnyen megrendíthetik az igazságba vetett bizalmat, úgyhogy emberöltők óta már egyéb sem zajlik, mint az igazságba vetett bizalom folytonos megrendülése; álmélkodunk, hogy még mindig van rajta mit megrendíteni.” (84–85.)

A könyv 25. oldalán tűnik föl Krebs Hermann, aki a történet színteréül szolgáló kisváros rabbija, s aki (minthogy nem maradt fenn utána sem fénykép, sem egyéb dokumentum, hát feltételezésekre vagyunk utalva) „feltehetőleg” Franz Rosenzweig főművét, A MEGVÁL-TÁS CSILLAGÁ-T fordítja magyarra (ha már az úgynevezett valóságban eddig úgysem fordította le senki!), ugyancsak feltehetőleg Reb Daniél Sofét évtizedeken át végzett fordításkísérletei alapján. Krebs Hermann az árnyak hajdani életének legmagasabb szabadságfokát példázza, miután ő az, aki az imént hiányolt „heroiki cselekedet” – ha csak rituális értelemben is, de – végrehajtja. A héber kalendárium szerinti Ádár hónap közepén, azaz február vége táján, a távolodó tél és a közeledő tavasz metafizikai határán Krebs rabbi elmondja hívei előtt purimi beszédét. Bármily katasztrófa fenyegetése, sőt életveszély közepette is a purimi beszéd hagyományosan csak egyvalamiről szólhat: a kitartásról, az élet akarásáról, az örömről; egyszóval a győzelemről, amely talán sohasem volt olyan távol a kelet-európai zsidó közösségek életében, mint éppen itt és ekkor,

az árnyak historiájában. Ám a rabbi – a prédikációban fölelevenítve a két és fél ezer évvel korábban történeteket, Eszter királynői méltóságát, amely az Örökkévaló részéről csak és kizárólag azért adatott, hogy a zsidó leány elhárítsa a népére leselkedő halálos veszedelmet, Mordekháj felemeltetését és az amalekita Hámán gyászos bukását – kitartásra buzdít, az eljövendő illatát érezve meg a még bujkáló kora tavaszban: „Olyan lombok hallatszanak a szél zúgásában, amelyek még nincsenek meg, és annyi erőt sugároz a nap az emberek homlokára, hogy azazal, ha csakugyan erő volna benne, fel tudná olvasztani a patakok jegét.” (135.) A hívek imádkozzának azért, fűzi tovább mondandóját Krebs Hermann, hogy újabb Eszter királyné támadjon, hiszen nagy a cőresz, legalább akkora, mint a bibliai történet idején Susán városában és az egész hatalmas Perzsa Birodalomban. A purimi prédikáció az árnyak hajdani történetének keretbe foglalója, sőt nem csupán a történeté, hanem a köréje fonható egész hagyományé is. „Így beszél, vagy ehhez hasonlókat mond Krebs Hermann – olvasható a regényben –, az utolsó rabbi történetünk utolsó pillanatában, amikor vége a télnek, és a napnak is vége van. Történetünk ezen a végső ponton, és ezt kénytelenek vagyunk megengedni, sőt előmozdítani, szilánkjaira hull szét.” (137.)

Ami pedig ezután – a könyv időrendi értelemben vett befejezése gyanánt – következik, egyfajta haláltáncszerű tablókép, az a hol költői, hol ironikus, hol pedig az abszurdba hajlóan morbid Márton-féle történet méltó lezárása. Krebs Hermann beszédét a helyi iskola növendékeinek Purim-Spielje követi, ahol Róth Aranka – magyaros menyasszonyi ruhában – a Magyar Haza géniuszát alakítja (hiszen nemcsak a honi zsidóság, hanem az ország is nagy bajban van); majd hazafias népünnepély következik, ahol tánca perdülnék az egykori árnyak és a túlélők egyaránt; mise a szabad ég alatt... Közben a fényképek (mind?) kifehérednek („Fekete víz folyik az Ipolyban, sűrű és átlátszatlan. Fényképek úsznak benne, fehér hasukkal fölfelé”, 145.), s ezzel együtt a „nyílt” színen felvonulnak a magyar jövendő letéteményesei, a jellem és a férfiaság bajnokai: „Becsületes arcú, délceg csendőrök. Jóságos keretlegények. Falvédőről és mézeskalács szivőrl szakasztott, rózsatőről met-szett nyilasok. Még egy kifestőkönyvbe illő, mosolygós SS-kommandó is körülveszi a tájat; kolbászból fonják a szögesdrót kerítést.” (147.)

Kinek az emlékeiben „fér el” ennyi „szilánk” az árnyak valószínűleg a maga „egészében” sohasem összefüggő, méltósággal hömpölygő, epikus történetéből? Rejtély, hiszen még az emlékfoszlányok, a töredékek is tovább aprózódnak, s a regényíró pazarló bőkezűséggel méri a pusztulást: nem elég, hogy az árszítás idején Halász Ignác fényképész műhelyét kifosztják, majd felgyújtják, a rejtélyes módon mégis megmaradt fotók „kifehérednek”, végül az Ipoly (Akherón és Léthé egyszerre) „fekete vizében” úsznak tovább – ki tudja, merre? Egyszóval strapabíró árnyak ezek, akik mindent elviselnek, csak egyet nem: hogy elfeledjük őket. Bizonyára ezért vonultak fel a hajdani kisvárosi korzó mindkét oldalán, s ezért vannak emlékekből szőtt fátylat saját történetük köré.

6

A feledés ellen hadakozó légnemű lények között – „akiket” eddig megpróbáltam számba venni – egy valódi „metafizikai túlélő” is akad. Idézőjelben vett túlélőről van szó persze, hiszen ebben a pozícióban egy, a személynél is fontosabb valamit szeretnék megemlíteni. Ez a valami pedig a *név*, amely a zsidó s általában a bibliai hagyományban a létezők szellemi orientációjának – és ily módon létezésének is – legfontosabb letéteményese. Ebben az értelemben említi Márton László az egyik „ideális tekintet” megtestesítőjének, Róth Aránakán titkos, emlékeztető nevét, az úgynevezett „pószeg”-et, amely arra való, hogy „emlékeztesse” az Örökkévalót – ki az, aki örömeiben vagy éppen szorultságában hozzá fordul. A pószeg olyan – jobbára bibliai – szövegrészlet, mondat, amelynek az első és az utolsó betűje meg kell hogy egyezzen a név első és utolsó betűjével. Róth Aranka pószege az „Eszter”, ugyanaz, mint a zsidók egykori megmentőjéé; a rejtvény pedig a 20. zoltár 8. verséből származik: „*Emez a szekereket, amaz a lovakat, mi az Örökkévaló Isten nevét emlegetjük immár.*”

A megfelelő szórend kedvéért a fenti módon alakított zoltármondat az eredetiben többféle jelentést is hordozhat; a közkeletű megoldás így hangzik: „*Ezek a harci kocsikat, azok a paripákat, mi viszont Istenünknek, az Úrnak a nevét emlegetjük [dicsekedve].*” Ám a héber „*besém... nazkir*” formula úgy is érthe-

tő, hogy: „*a mi Istenünknek, az Úrnak a nevében emlékeztetünk/emlékeződünk*”. Vagyis az eljövendő korszakok embere az emléktelenség összefüggő víztömegein is meg fogja találni azokat az aprócska szigeteket, ahol a múlt „mazkir”-jainak (emlékeztetőinek) beteljesült akaratként, vágyaiként él tovább; ám csakis annak a nevében, aki az emlékezést, mint *micvát* (parancsot) törvénybe iktatta. Végso a *pószeg* funkciója is ez; a bizonytalan etimológiájú szó igei gyöke szintén az egyik zoltársorban bukkan fel, a 48. zoltár 14. versében. A Nagy Király városáról szólván a zoltáros – a közvetlen kontextust is felidézve – a következőket mondja: „*Kerüljétek meg Cijjont, járjátok körül, vegyétek számba tornyait. Jól jegyezzétek meg bástyáit, járjátok be palotáit [paszgu armenótehát], hogy számot adhassatok róla az eljövendő nemzedéknek*” (ledór aharon; Zs. 48, 13–14.).

Ha egy (vagy több) nemzedék valamilyen oknál fogva nem vehette-(veheti) birtokba örökségét, elődeinek *számadását* – ahogy ez az ÁRNYAS FÓUTCA hőseinek tragikus sorsa miatt bekövetkezett –, mi mást is tehetne, mint hogy *bejárja* a Történet Urának palotáit (az ottani kincstárakban együtt található a szilánkokra hasadt emlékezet valamennyi szertegurult ékköve), s talán megérti majd: jelenbe révedt tekintetünk elől hová „suhantak el” Márton László elbeszéléseinek „hősei”, a regényes sorús árnyak.

Rugási Gyula

„OTTHONA: KÉT SZÉK KÖZÖTT”

Szakács Eszter: *Másik hely, másik idő*
Széphalom Könyvműhely, 1999. 64 oldal, 650 Ft

Szakács Eszter hangja lényegében már megvolt az első kötetében (HALAK KERTJE, 1993). Verselési technikája sem sokat változott azóta. Általában strófikusan szerkeszt, három- vagy négy soros egységekben (amelyeket az első kötetben olykor párosával összefog a rím), s ahogy ezek sorjázhatnak egymás után, lassan töl-

tődik fel a vers a képek összedadódó jelentésével. Verselése darabos, anyagát nem vagy csak nagyjából egyneműsíti metrikailag, figyelmet a nézés köti le: a dolgok, amiket lát és amiket beléjük lát (de talán pontosabb lenne úgy mondani: amit kilát belőlük). „...*Hanyattfekvő kerti szék / négy puskacsöve célozza a napot.*” „*A nővényekből / vámpír ősz szívtá ki / a nedveket.* // *Bogyóik / visszamaradt, / ovál-kék sebhelyek.*”

A felület, a látvány, a horizontális irány dominál az első kötetben (még ha a képek, mint láttuk, erősen rétegezettek is). A második, a SÜLLYEDŐ ATLANTISZOM (1995) hozzáadja az új dimenziót: vertikálisan terjeszkedik. Mélybe és magasba. Önmagában egyre mélyebbre ásva a magasságra bukkan: megtalálja magában Istent. Szakács Eszter istene megközelíthető irodalomtörténeti irányból is, a német misztikus, Angelus Silesius mély értelmű párrímei, a középkori himnuszok amor sanctusa vagy a XVI. századi misztikus költő, Keresztes Szent János metaforikus, az Istenhez sóvárgó lelket menyasszonyi ruhába öltöztető szerelmes lobogása felől, amely az ÉNEKEK ÉNEKE érzéki pompájából is merít, más korok és vallások istenein és istenállatain keresztül Rilke STUNDENBUCH-jáig vagy a fiatal József Attila már-már blaszfémikusan hétköznapi ember formájú istenéig, de alapvetően mégiscsak Szakács Eszter személyes, önmaga fájó hiányaiból megteremtett és kivetített istene ez, még funkcióját tekintve is megragadóan, mondhatnám, szíven ütő elesettséggel megfogalmazott, fikció voltában is hétköznapi realitás. Ahogy a kötet egyik legszebb versében olvassuk: „*Kampányra tömörül össze minden este / világom közepébe beleverve.* // *Rádakasztom a kelmét, melyet aznap szőttem, / s az egyhelyben függve marad a levegőben.* // *Mért fontos, hogy létezel-e, ha éjszaka / megtartasz a semmi fölött, életem fogasa.*”

Valamit nagyon megtalált Szakács Eszter a második kötetében. Hogy azt ne mondjam: megfogta az Isten lábát. De talán mert ez az Isten annyira antropomorf, és talán mert túlságosan is nagy súlyokat hordoz és túl sok mindent pótol, ez a kapcsolat is ki van téve az idő romboló hatásának. De gyorsan hozzátenném – hiszen egy költészet alakulásáról beszélek –, hogy talán Szakács Eszter költői ösztöne is ebben az irányban dolgozik.

Nem tudom, hogyan alakult a kötetei kiadása: a kiadó kereste-e meg őt vagy ő a kiadót, de

annyi biztosnak látszik, hogy kötetet akkor ad ki, amikor az anyaga köteté állt össze. A második után megint valami új következik, erre látszik utalni már a címe is: MÁSIK HELY, MÁSIK IDŐ. De ez csak apránként derül ki. A nyitó versben még ugyanaz a szerelmes-vallásos áhítat szól – de mintha szemrehányás is vegyülne bele. „*Elveszed tőlem az arcom... Ne nézz rám, figyelmed megvakít.*” Csakhogy ki a tárgya a szorongó áhítatnak ezúttal? Amit a vers mond, az a könyv – halandó – olvasójára látszik utalni („*kikhez fűz életed és haláloed*”), de ahogy mondja, az már elbizonytalanít. Mint ahogy sokszor talányosan átdereng egymáson egy lehetséges, talán csak elképzelt földi szerető és a nagyon emberi formában megjelenített Isten képe. A második vers, miközben Őhöz szól, mintegy ki is beszéli Őt, azt a nagy, titokzatos Ő-t, leleplezi viszonyuk jellegét: „*Mindig olyan vagy épp, amilyennek látni akarlak. / Én választom jelmezeid. / Felöltöttelek bikatáncosnak, robotnak, / de ha rólad az álarc leesik, / nem néz vissza senki se rám.*” De elengedni még így sem akarja, így is kell neki. A harmadik vers azonban mintha már múlt időben szólna a kapcsolatukról. „*Aranykeret szerettem volna lenni / mikor tükörbe nézel hogy körbevehesselek...*” És egyre inkább az az érzésünk támad a kötetet olvasva, mintha egy elmúlt, de még mindig sajnó szerelem emléke kísértene. „...*Mindig nélküled ébredek fel álmaimban, / ezért már lassan elaludni félek.*” És aztán még távolabbról: „*Akár egy város, ahol valaha laktam, / olyan vagy már régóta nekem.*” De igazában csak a régi meghiúsult és távoli. Isten jelen van, de ez a jelenlét most már inkább féltelmes. És nem egy személynek szóló. „*Mások is járnak ide. Lábatlan / testiünk utcáid fölött lebeg. / Érezzük, hogy várákzol és a / beléd visszatérőket lesed.*”

Most vagyunk a kötet felénél. Egy józan, kopár és kiábrándult új Én néz velünk szembe a ciklusként elkülönített, négyrészes HESZTIA című versben. „*Oththona: két szék között. / Belakta a helyet.*” A cím keserű ironiája: Hesztia az otthon és a családi tűzhely istennője. Ez a fanyar, de csöppet sem fölényes, sőt nagyon is fájdalmas ironia folytatódik a „BOLDOG, SZOMORÚ DAL”-ban, ebben a Kosztolányi-palinódiában, vagyis visszaéneklésben, ellendalban. Jó költőnek még a fogyatékságai is hasznára tudnak válni. Kosztolányi fölényes verselési eleganciája, folyékonyan pergő anapsztusai alighanem ki-

kezdenék *ennek* a versnek a hitelét; úgy állnának rajta, mintha jelmezkölcsönzőből vette volna őket. Világfiás szmoking mellett ebben a lazára hordott pulóverben nyilatkozik meg igaz természete szerint az életforma és életérzés kesernyés különbsége. Kosztolányi: „*Ván kertem, a kertre rogyó fák / suttogva hajolnak utamra / és benn a dió, mogyoró, mák / terhétől öregbül a kamra.*” Szakács Eszter: „*Ván két cserép virág a polcom, / cirógatni az arcom, a vállam, / s mikor a boltból hazahordom, / bőven májkrém, lekvár a spájzban.*” Nem, rá nem érvényes Kosztolányi verszárlatának első fele: „*Itthon vagytok itt e világban*”. Költőként azonban berendezkedik ebben az otthontalanságban. A hely, ami adatik neki, szűkös, de hiánytalanul és intenzíven kitölti. Vagy talán helyesebb úgy mondani: intenzíven kitölti a hiánnyal.

Várady Szabolcs

FODOR ÁKOS VERSEIRŐL

ADDIG IS. változatok a jelen létre
Fabyen, 1999. 174 oldal, 900 Ft

Mivel *munkám* lenne más, belevágok, hátha fordítva is igaz:

KÖZMONDÁS-MÓDRA

*Halogass bármit:
munkává válik.*

Fodor Ákos nem magát mutatja: bennem olvas (ezért vigyáznom kell, mit beszélek). És olvas a világ elmebájában. Ő a fáradt tükör. Axiómáit magyarázni viccmagyarázat volna. Persze pár-lat-versei többfélék: van közöttük igazi vicc (DAL-JÁTÉK), szóvicc (MUNKAEBÉD), gyerekszáj („*Szeretsz gondolni? / – én attól majdnem mindig / szomorú leszek!*”, GYEREKBESZÉD), meglátás („*Két méter fölött / mindegy: milyen mély a víz. / – Tüdsz úszni, vagy sem*”, AXIÓMA), helyzetelemzés („*Türelmes szeretnék lenni, de csak / fegyelmezett vagyok*”, DICHUNG UND WAHRHEIT), a gondolkodás filozófiája („*– a rés méretén / múlna, hogy amit látsz: azt / nézed vagy lesed?*”, ERKÖLCSI KÉR-

DÉS), a költészet filozófiája („*A rossz kép bezár: Fal és tükör. / Megtorpant és visszavet magadba. / – A jó: kitárt kapu: / szabad járás két Képtelen között*”, KÉPEK) – és tiszta költészet. Ezekre gondolok:

ÖREGSÉG (3.)

amikor a szem már inkább látvány

Ezt talán tényleg nem fogom magyarázni. De az ETŰD-öt mégis:

ETŰD

*Az égen márvány-
erezetté dermedt füst
a szél sírköve.*

Az első sorban ott a tér és a súly: levegő és kő ellentéte, a gravitáció hiánya. Másrészt a látvány: a második sor *füstje* már itt elkezdődik a *márvány* szóval, még az *erezet*hez el sem ért a szemünk – aztán átlebeg (áthajlik) a harmadik sorba, a *szél* szóhoz, majd a harmadik sorban a *sírkő* a *márványra* visszautalva körbefogja vagy két pilléreként megtartja a levegőt. Persze azonosító mondatról van szó: az egy szál ige-név is a mozgás végét jelöli: *dermedt*. Csakhogy mindez meteorológiailag is pontos: a szél elnyugszik, a maradék felhőt már nem fújja el. És (bár lehetett ez a kiinduló versötlet) a csattanó el sem hangzik: itt nyugszik a szél. Lehet, hogy ez csak gyakorlat, *etűd*, mégis tökéletes. Mellesleg hadd hívjam föl a figyelmet a verscímekekre. Minél rövidebb a szöveg, annál fontosabbak lehetnek, lásd Örkeny HASZNÁLATI UTASÍTÁS-át az egypercesekhez. És még egy dolog: az idézés kedvéért néhány verset betördeltem a szövegbe. Holott amennyire a csend versei, annyira kell köréjük a fehér lap: a tér és az elgondolkodni való idő.

Fodor Ákos minden verse a gondolkodás eredménye: a pontosság, a kihagyás, a tömörítés darabjai. Persze mi mást lehetne mondani egy zömében haiku formájú és anyagú kötettről? De mégsem. Mert a klasszikus, tájas haiku teljesen személytelen (BASHŌ-HANGMIN-TA), itt ilyen alig van. A személyes hitel, etikai tartás a tartalmuk. A túlsó pont lehetne (a személytelenség felől) a GYORSLELTÁR kilenc sora (két szokásos haiku között egy konkáv):

GYORSLELTÁR

törttekintetű,
széttártható szemüveg;
névre szóló jegy;
néhány fejvesztett hajszál;
zártalan kulcsok;
egy pár szívbeharapó,
árva protézis;
visszhang, szétgyűrűzőben
– nagyjából ennyi.

A tárgyakon, tárgyilagos felsorolásukon átüt a személyes hiány (a személy hiánya), de persze az emelkedett hang oldására ott vannak a *fejvesztett hajszálak!*

Mi a kapaszkodó abban a világban, amelynek DIAGNÓZIS-a a mániás depresszió, ahol számolni kell mások elmebajával (SZOCIÁLPSZICHOLOGIAI AXIÓMA)? Szerelem, Isten – azonkívvül: „Egyensúlyra vágysz? / Támaszkodj egy elképzelt / tárgy árnyékának.” (AXIÓMA.)

Fodor Ákos költészete igazi, tiszta vigasz. Amióta verseit először láttam: mindig ez a prizmás tisztaság, mint itt, oda-vissza, ómegától alfáig, vagy (ahogy jobban kézre is esik) hátrafelé lapozva a hátsó borítón látható alfától a kötetkezdő ómegáig.

A szomorú viszont az, hogy ez a költészet, ez a gondolkozásmód mennyire védtelen. Egyrészt a hangzavarban a költőt nem fűti mindenáron a közlésvágy (– habár...):

3 ÓSZIKE / (HABÁR...)

*Ha el-elejt a tollad: bírd ki.
Dalodra olykor légy süket.
– Nem kell mindenből verset írni.
ha már akármiből lehet.*

Másrészt bármennyire is kívánatos volna etikai-egzisztenciális üzenete, nem akar irányadó lenni, sőt:

HAIKU-APOKRIF

Novembem: *h a r c o l s z?*
*olyan, mint ha valaki
azt ordítja: „CSEND!!!”*

De ha védtelen, legalább kikezdetetlen. Mint

Arany, akivel – mint (a daltömör) Tandorival és (az induló) Géherrel – üdítő rokonságot tart:

3 ÓSZIKE / (NÉVFORDULÓ)

*SOKÁ vagyok ÁKOS?
– tovább leszek áktalan.
(E l ő t t e még számos
lenniivalóm h á t r a -van!)*

Fodor Ákos verseit tovább szemezhetném, mégis bárki megróthatna, hogy a legjobbakról nem szóltam. Remélem, minél többen lesznek.

Mesterházi Mónika

KITÖRÉS ÉS BELETÖRÖDÉS

Jónás Tamás: *Bentlakás*
Noran, 1999. 80 oldal, 694 Ft

Előjáró

Jónás Tamás körmönfontan tálalja immár harmadik, új verseskötetét. Hadd idézzem teljes egészében az olvasót rokonszenvesen elbátortalanítani, eltántorítani hivatott fülszövegét: „Mindaz, amit el tudok mondani magamról, úgy érzem, nem lényeges – pedig tudom, hogy az. Szeretném azt hinni, hogy időtlenségben és ténytelenségben élek, nem ott, ahol a dolgok történnek. Van ugyan néhány fontos dolog is, de azokat képtelenség leírni.” Ha mindehhez belesandítunk a lapok közé, és látjuk, a versek felett fényreklámszerű, dőlő betűs kommentárok futnak, okkal-joggal gyanakszunk, hogy nyelvemleleti tépelődésekre, játékos csiki-csukira, tili-tolira kell számítanunk. Hogy nem erről, sőt mindennek ellenkezőjéről, nemes egyszerűséggel szólva *költészetről* van szó, az azonban félreérthetetlenül kiderül már az első versből. Kedvenceim egyike, képzeletbeli antológiám örök(ös) darabja, *ideidézem* hát:

*„Az ablakunk alatt még sok-sok ablak van.
A lapos háztetőn műsorra les az an.
A konyhaablakon más konyhák szaga jön.
Nagy út mellett lakunk, itt nincsen soha csön.*

*Itt béke van. Derűs. A szomszédunk szuszog.
S hogy én is szuszogok, melegeedik a szob.
A sarokban az ágy, lemosható a ta.
Kis fészek a lakás, így könnyű kitaka.*

*Erkély és pince van, meg bolt és rendelő,
és buszmegálló is, közel, a ház elő.
A legjobb mégis az, hogy másé a lakás,
és elköltözhetiünk, ha lesz helyette más.”*

Azt hiszem, a felületes várakozásra mindenben rácsafol ez a szöveg. Jónás Tamás talányosságának hitele, tartása, valósága van. Nem pózol, bizonytalansága, bizonytalanzkodása nem magakelletés, nem manír, nem irodalomelméletileg előírt kötelező piruett. Nála az elmélet mindig csak a gyakorlat után következhet, pontosabban magából a gyakorlatból, még pontosabban avval tökéletes szinkronban történik. Jónás Tamás szimultán sakkozó, vonásnyi töprengő ráncsal homlokán körbejárja a különböző kérdések asztalait, és némi habozás után lép. Nem azért játszik, hogy győzzön, hanem hogy győzze válasszal, válaszlépésekkel. Talán azért győz mégis, mert nem akar mindenáron meggyőzni.

Két hagyomány

Tekintete friss és elfogulatlan, képes egyé nézni, összenézni olyan hagyományokat, amelyeket ma szemben állónak gondolunk. Nála megtaláljuk a Szép Ernő-i színlelt naivitást: „Az én feleségem fél a kis kigyóktól. / Az én feleségem már semmit nem sportol. / Az én feleségem rózsaszín nadrágban / szomorkodva jár-kei a világban” (ZÖLDALMA A MELLE), a Kosztolányit, Weörest idéző játékoságot: „Lila szamaram a Szaharában szenved, / tele-teletűzdeli sugaraival a napfény. / Kicsi szamaram szomorú, füle lóg, leng. / Nem bánja, ha meleg izsasztja, veri a vad szél. / Buta szamaram, / ez a szerelem?” (LILA SZAMARAM...) Ráadásul mindez összefér a (mondjuk így) szociografikus, múltidéző versekben rejtőző, de többször keményen csattanó József Attila-i, Nagy László-i, Szilágyi Domokos-i hanghordozással: „Majd csak megjössz, / hogyha elmegy. / Rossz gondok közt / satuelméd / megsegít majd, / bármi is hajt / hagyd hogy hajtszon, / minden dolgod / soká tartson, / hagyd, hogy lojják / kincseidet, / fecsegj folyton / mindenkinek, / mondj el mindent, / ne tudhassák, / milyen utak / visznek hozzád. / Lassan hígul / majd az emlék, / úgy kell lenned /

hogyha elmegy, / mint akinek / gondja nincsen, / s azért töpreng / vanon, nincsen” (MAJD CSAK MEGJÖSSZ). Persze megállapításunk ellen vethetnénk, hogy induló lírikusnál a heterogén hatások efféle vegyülete óhatatlan, természetes dolog. Valami igazság van is ebben. Ámde ne becsüljük alá Jónás Tamást, csak mert ő szívesen becsmerli magát, ha sikerül nyilatkozatra bírni. Bár alkimistapályája elején áll, nagyon is tudatosan kísérletezik a nyelvi vegyítéssel, igaz, hogy szándéka tisztán művészi. Nem békíteni, egybehangolni akar, éppen csak nem tagadja meg a kortárs költői nyelvet formáló két nagy hazai hagyomány egyikét sem. S ez ráadásul megfelel alkatának.

Bent és lakás

Összefoglalólag, egy igen elcsépeelt szóval élve, amely helyett azonban máig nem talált senki jobbat, azt mondhatjuk, az életről ír. És rögtön meg is ijedünk. Ajjaj, az életről, Wittgenstein és Heidegger és Gadamer után? Igen, felelném, kérem, őrizték meg nyugalmutat! Véleményem szerint Wittgenstein és Heidegger és Gadamer is az életről írt. Igaz, másképp, de hát az élet is más- és másképp éli (fel vagy le) magát.

Vagyis: élet, mint élelem, mint éldegelés, teszem azt egy pesti bérlakás falai közt. Ahol a szemközti ablakok mögül „mesealakok” néznek vissza ránk, fentről pedig az istenek (akikből, bár stukkójuk málladozik, még mindig igen nagy választék van errefelé) tekintenek le, „ahogy bogarakra néz a hiszgyerek” (NÉGYEDIK EMELETI ELÉGIA). Szóval vannak a falak, sanyarú társas magányuk („A fürdőszobában vizet engedek, / megfürdenék, de túl hideg, meleg” – NÉZEK SOKÁIG...), és ott lakik velünk az összes megelőző lakó, sőt magunkkal hoztuk saját korábbi albérleteinket. „A nyikorgó ágy, a malackodások este” (MOST MINDEN FURA) – minden ágy benne nyikorgó abban az egyben, ahol éppen, minden malackodás (a vérvonalon szülőkgig, nagy-szülőkgig és tovább visszamenőleg, amúgy pedig ismerősökön és ismeretleneken át) benne van abban az egy szeretkezésben. Rendben, mondhatnánk, a bérházromantikát nem Jónás Tamás találta fel, megvolt már a Nyugat idején, s virágzik korunkban is. Ő mégis olyan frissen csodálkozik rá, mintha ember most látná mindezt először. Sokkal szikárabban két-ségbeesett, mint elődei, s talán erősebb indu-

latokkal, kevesebb művészies távolságtartással fogalmaz, mint kortársai. Mondhatni, fontosabb neki mindez. Mondhatni, neki ez a fontosabb. „A költözés. / Múltból jelenbe. És tovább. / Ezek az utolsó, fura éjszakák” (MOST MINDEN FURA). Tehát a négy fal is túlmutat magán, afféle reprezentatív mintavétel, még inkább modell, talán a mindenség modellje, ha szabad ilyen nagy szavakat használnom.

„testünkben a másik vére”

És emberek éledgelnek a falak közt, és próbálják szeretni egymást. Még ha ez a sajátos vérátömlesztés nagyjából sikerül is, mert hiszen „barangol össze-vissza testünkben a másik vére” (BELÉD LESEK...), a kép korántsem harmonikus: „Becsületesem legyen mondva: el / akartalak hagyni teljesen a nő miatt”, kezdi egy helyütt, majd így zárja: „Nem / tudom, megtartani akartál-e vagy már elveszíteni.” (BECSÜLETREM LEGYEN MONDVA...) Az egyik mást akar, de végül meggondolja magát, a másik azt akarja talán, amit majd soha nem tesz meg. Mint az evangéliumi példabeszédben a két ifjú, akik egyike megígéri, de nem megy ki, a másik pedig megtadja, de kimegy dolgozni a földekre. Szándékok és tettek kavargása ez a páros viszony: olykor a meg nem cselekedett szándékok tetemei mérgezik a házi kút vizét, máskor a megtörténteket lehetetlen feldolgozni, feledni.

A versek fölötti „kijelzőn” olvasható kommentárok szellemében valahogy így foglalhatnánk össze a NAGY DOLGOK című valóban nagy-szerű vers (a kötet egyik pillére) tartalmát: *a költő felesége bekéredzkedik a fürdőben fürdő költőhöz mert rendre akkor jön rá a tojhatnék a költő előbb megpróbál elnézőnek mutatkozni aztán feldühödik végül azonban versben adja felesége tudtára hogy ez a rendszeresen ismétlődő különös jelenet csak annál jobban megerősíti azt a köztük levő eltéphetetlen nemtudommit.* Árulkodó gesztus, hogy helyett a valódi költő (mármint Jónás) széljegyzetében csak annyit tesz hozzá a hosszú vershez: „mondom: húzza”. Márpedig ez a töredék nagytítóval sem lehető fel az adott szövegben. Tehát valami olyasmire utalhat, ami a szövegből kimaradt. Találghatunk: *mondom, húzza már le, avagy: mondom, húzza már el a csíkot / a belét.* De az is lehet, hogy itt teljesen kiszállunk a versidőből, a vers pilótafülkéjéből, és valakit megkérünk, *húzza* el a függőnyt, hogy jobban írassunk a papírra hulló nyersebb fényben. Ezen összjátékok közül egyik

sincs kizárva, ami már önmagában is rámutat a Jónás-versek nyitottságára, sokfelé táruló útjaira.

S ha jobban megnézzük a fent említett szöveget, felfigyelhetünk a fecserészést mímelő stílus és a voltaképp egyáltalán nem könnyű téma vagy akár a némi felületességgel még közönségesnek is bélyegezhető jelenet és annak valódi kifutása (a sorsközösség, egy szerelem, egy házasság vagy akár két élet szakítóprobája) közötti ellentétre. Defekáció és szublimáció, vagyis ürités és átlényegítés: ellenirányú vektorok, az egyik lefelé, a másik felfelé tart. Mint ahogy a költészet is ellenmozgásban van magával a valósággal. „Bármi lesz is, és bármi volt... valami időtlenség van már közöttünk, / s én már, mint valami mániákus költő, mindenből, mindenedből újra- és újraköltelek.” Egy szokimondó népi mondás azt tartja (és itt előre elnézést kérek a kényesebb ízlésű, pontosabban szaglász olvasóktól), szarból nem lehet ostort fenni. Nos, ez a merész vers bebizonyítja, hogy ha ostort nem is, másfajta kötelékeket azért még ebből az anyagból is. Mert persze nem pusztán a matéria itt a lényeg. Ám a lényeget mindig anyag veszi körül. Tömören, áthatolhatatlannul. Jónás Tamás viszont igyekszik azt lehántani. Nem kesztyűs kézzel, nem kényeskedően. Persze nem ő írt először verset az ekrementumról. Az azonban, hogy fontos, ráadásul kifejezetten gyengéd verset tudott írni, s éppen erről (is), nem mellékes. Baudelaire, ha nem is elsőként, mégiscsak úttörő módon, immár elméleti megalapozottsággal vezette be a szándékolt rútat, a szándékos borzalmat a költészetbe. Jónás Tamás a huszadik század inensó végén nem arra teszi a hangsúlyt, hogy ami ronda, az katarzis által széppé nemesülhet. Inkább arra, amiről slendrián fogalmazásban így beszél: „né kicsoda őszinteség virágozik itten közöttünk”. Értsd ember és asszonya, ember és ember, író és olvasója között. Mert Jónás Tamás olyasmiket mond el könyvében, amiket sokan szeméremből vagy más művészi célkitűzéseik miatt nem mondanak ki magukról. Persze lehet, s ezt maga is hangsúlyozza, hogy hazudik. De mindig igazat.

„Lopni érdemes”

S ha a korábbi albrételek emléke vissza-vissza-kísért a jelenlegiek zárt terében is, ugyanígy kísért a félkomfortos jelenben a komfort nélküli múlt. A szerző korábban megjelent Ci-

GÁNYIDŐK című regénye nem csupán címében utalt az intézeti gyerekkor, a cigányközösségre tartozás felvetette kérdésekre. A komolyabb számvetés e mostani verseskötetnek már nem kitűzött feladata, a régi események, mozaikképek mégis feltartóztathatatlanul előtörnek újra. A *mostra* időnként szinte rákopírozódik az *akkor*, ősködszerű, keletkezés előtti, ítéletnap utáni kavargás szédületébe nézünk: „*Apu tekintetét látom a szemedben, / anyut mintha én kínoztam volna meg / kislányom bátyám, bátyád öccse én... bárcsak akarnék még egyszer rendet rakni... vegyíteni vagyont, nyálat és géneket... megszülni újra szülőt és gyereket, / kilépni, visszalépni, magamba belőled, / nem egy lenni és nem nem egy*” (NEM FÉLELEM, NEM FÁJDALOM). De vannak itt konkrét emlékserepek, törmelékek, mint például a szülők nászát a boltba küldött gyermek nézőpontjából láttató SZERETKEZÉSEIK. Jónás egyik nagy kérdését boncolgatja ez is. Az úgymond társadalmi egyenlőtlenség nála nem holmi orvoslandó, orvosolható gazdasági-eszmei problémaként jelenik meg. A szeretet egyenlőtlen eloszlásáról, elosztásáról van szó (s ennek kapcsán is József Attila vagy Ady impulzusa rémlik fel bennünk, persze egyelőre nem dimenziói, csak természetete szerint). A szeretetből ugyanis sosem az kap és sosem akkor, akinek és amikor legnagyobb szüksége van rá. És persze sosem eleget.

„*Bogyót vagy cipőt, szerelmet, eszmét, / mire becsülettél mindent megkeresnénk, / elmúlva a világ velünk. / S végül elveszik úgyszólván mindenünk. / Hát tolvajnak lenni jobb dolog, hiszen / könnyebb azt, mi ebül jött, ebül vesztetni el*” – szól a LOPNI ÉRDEMES lezárása, s hogy mindez nem meddő teória, azt a lopás élményét, ismétlődését, torokszorító izgalmát visszahozó versbeli előzmények igazolják. Bűn-e a javak elidegenítése egy idegen világban? Kinek tulajdona bármi is, és meddig? Lop-e, akinek nincs, vagy csak visszacserez? A szociális jelszavakat kitűző militáns poétikákkal szemben Jónás éppen csak felteszi ezeket a kérdéseket, de meg nem válaszolja. Nem javasol kibic módjára mindenkire érvényes megoldást. Csak a saját utat mutatja meg. A „*Bogyót vagy cipőt, szerelmet, eszmét*” sornak a József Attila-féle „*Árultam forgót, kenyeret és könyvet*”-tel való feltűnően párhuzamos szerkesztése is árulkodó. A különbség, hogy itt nem eladó, hanem ellopható a világ. Minden tettünk megkárosít valakit, mint ahogy minket

is lépten-nyomon megkárosítanak. Lopjuk hát el életünket a világtól, szorítsuk ki, sajátítsuk ki a mások terét, térfogatát, ha nem megy máshogy!

Végül a virtuóz stílusgyakorlatokként is értelmezhető, de annál fájdalmasabb és mélyebb RÉMISZTGETŐK GYERMEKEKNEK a cigánydalok regiszterét szólatatja meg. És játékosan előadott, de keserű tapasztalat szorong bennünk, akár az emberi kapcsolatokat („*Senki nem az minék látszik / Mindenki hamisan játszik / Apukádék anyukádék / Legyen gyanús minden árnyék!*”), akár az azokról mintázott kozmikus, isten-ember közötti viszonyt illetően („*Fulcsika és Gyurika, / így hagyott el minket a / Teremtőnk, az Úristen, / itt hagyott a végtelen / torkában*”).

A feldarabolt Isten

Az Isten-kérdés nemesfém szálai végigfutnak az egész kötet szövegen. „*Csak szenvedniünk így: / én / is / te / is / is / te / nem*” – hangzik a NAPONTA LE soraiban. A feldarabolás ténye már önmagában is sokat mond. Nemcsak az én szóratik szét a világban, de a Teremtő maga is, aki egyébként itt – a teológia megállapításaival legnagyobb harmóniában – éppen három részre bomlik. Abból azonban, hogy a három rész egyike a „*nem*” szócska, ha nem is arányosan gnosztikus víziót, de mindenképpen a rosszat részként magába ötvöző Atya képét kapjuk. „*Emlékezzünk arra, ki elfelejtett minket*” – az APOKRIF vádja és a zsidó étkezés liturgiáját idéző kezdés ugyanazt a diszsonanciát mutatja, amit eddig is tapasztaltunk egyén és egyén, egyén és család, egyén és társadalom, költő és írás viszonylatában. Vonzás és taszítás egyazon viszony szorosan együvé tartozó összetevői. „*Emlékezzünk arra, ki addig él, míg hisszük. / Útra küldött minket, nem hazudott semmit. / Sorsa sorsunk, amíg megyünk, őt is viszzük. / S mint egy balyut, lerakjuk, ha eljutunk a csendig.*” Van és nincs istene ez, szubjektív és objektív, benne vagyunk és bennünk van, visszung, mint egy tárgy, és visz, mint egy folyó. A kozmosz tükrei közt végtelenné sokszorozódik ember, Isten egyaránt. De akkor mi az, ami tartós, ami velünk marad? Egy-egy olyan pillanat emléke, amelyben két világ egymásba ömlik. A záróvers, az ELŐSZÖR VÉGE VAN szól erről tán a legteljesebben. A zaklatott lélegzésű, EKG-rajzú szöveg egyetlen pillanat töredékét nagytítja ki. Ezalatt viszont megfordul tengelye

körül az egész világ, majd újabb félfordulattal visszazökken eredeti helyére. Értelmét veszti minden, s ugyanezt az értelmet (nem, nem ugyanezt, egy másikat, egy gazdagabbat – egy szegényebbet?) azonnal vissza is nyeri. Nem is tudni, mi volt ez, teljesség vagy üresség, a teljesség üressége vagy az üresség teljessége. Egy biztos: „*Ami hír nélkül jött, addigra eltűnt nyomtalan. / De elkezdődött azzal, hogy vége van.*” Vagyis az égbolt éjjel-nappal nyitva tart, s ha igazán fedetlen fölvel jár alatta az a „*komoly panaszkodó*”, akinek Jónás Tamás tartja magát, bármikor rázuhanhat téglá, eső, gipszisten: a semmi és a minden.

Lackfi János

ÍGY VAN EZ, ÉS NINCSEN MÁSKÉPP

Bächer Iván: *Kutya Mandovszky – Családtörténetek*
Göncöl, 1999. 404 oldal, 1200 Ft

Egy irodalmon kívüli apróság

E recenzióknak nem lehet tárgya a mai magyar író „mint olyan” helyzetének részletekbe menő elemzése, ám mégis, érdemes egy pillantást vetni a helyzet azon elemeire, melyek szorosan összefüggnek a recenzeált kötet keletkezésének körülményeivel, sőt suttyomban beszívárognak a sorok közé, és végül is tartalmi kérdéssé sűrűsödnek.

Mit tesz tehát a mai magyar író? Csupán azt, amit az íróféle mindig is tett.

1. Ír. – Ez tehát rendben.

2. Publikál. – Itt meg kell állnunk.

Hol és hogyan publikál? Természetesen lapokban, melyek ilyen-olyan megfontolások alapján közlik írásait. Az irodalmi vagy irodalmat is publikáló lapok elsődleges elvárása a *novella* (vagy valami ahhoz hasonló), mivel ez elégíti ki praktikus igényeiket; a viszonylag rövid, kompakt írásművek a havi, esetleg heti lapszámokban gond nélkül, sőt kellemesen közölhetők, és szinkronban vannak a vélt olvasói várakozásokkal. (Ha belesünk az általános-

sá vált, fűrészpörizű, minden műfaji különbséget elkenő *szöveg* szó fedezéke mögé, akkor ki derül: a lapok szerkesztőinek kimondott-kimondatlan vágya ma is az, hogy Kosztolányi, Csáth, Móricz vagy Hunyady Sándor szintjén írt *novellákkal* és/vagy *tárcanovellákkal* emeljék lapjuk színvonalát és kényeztessék olvasóikat.) A terjedelem kényszere természetesen az író is köti. Ha meg akar jelenni, alkalmazkodnia kell. Márpedig meg akar jelenni. Mert hírnévre és pénzre vágyik, sőt megélhetésre. Amilyen mohó.

Ha ugyanez az író kötetet szeretne közreadni, akkor egy másik igénnyel találkozik, a kiadóéval, mely határozottan eltér a lapokétól: a kiadó ugyanis regényt vár, mert ez felel meg a vélt olvasói elvárásnak, a lehetőleg terjedelmes, nagylélegzetű regény, amelybe „bele lehet bújni”, „be lehet költözni”. Novelláskötetet ímmel-ámmal „hoz ki”, inkább csak jobb híján. Az író tehát megpróbál alkalmazkodni: regényt írni – ha van hozzá egy-két-három éve, nyugalma, háttere, ha megengedheti magának ezt a luxust. Megteszi, ami tőle telik (mert ugye hírnévre vágyik), és reméli, hogy elnyeri méltó jutalmát (mert – lásd, mint fent – pénzre is vágyik, sőt megélhetésre). A telhetetlenje.

A lapok és a kiadók várakozása közt az író számára alig-alig feloldható ellentét feszül. A folyamatos jelenlétet a lapok biztosíthatják, a súlyt, azt, hogy valakit „jegyezzenek”, a kötet, a várva várt regény. A többségnek döntenie kell: vagy-vagy.

Mindez nyilván irodalmon kívüli, és esztétikai szempontból teljesen mellékes, mégis szót érdemel. Bächer Iván esetében különösen. Hiszen a „*családtörténetek*” műfaji megjelölésű kötet írásai a *Népszabadság* Hétvége mellékletében, gyakorlatilag egy (irodalmat is közlő) hetilapban láttak napvilágot, s innen gyűltek a regényszerű kötet lapjaira. Az írónak – tudatosan vagy sem – egyszerre kellett a két ellentmondó szempontnak megfelelnie. Megtörtént. Részben sikerrel.

Bächer Iván író és hírlapíró, akárcsak a szer-teágazó családtörténetek kiindulópontját jelentő Romlaky Zalán, akinek özvegye, Gojszi sírva ismételteti, hogy elhalt férje más körülmények közt „*a magyar Csehov és a magyar Zola lehetett volna*”, s valóságos idegrohamot kap,

amikor fia, Romlaky Dezső is az apai példát követné, mert hiszen a férje is „...*abba halt bele! Hogy nem írhatott tisztességesen, szépen, hogy rabszolga volt, abba halt bele, édes kisfiam! [...] azért lett beteg! Az átkozott újságtól! Az az embert megöli, édes kisfiam! A hírlapíró nem azt írja, amit a szíve diktál. Annak megmondják, mit írjon és mit ne írjon, fiam. Annak naphosszat olvasni, javítani, szerkeszteni kell másokéit. Az szörnyű szakma, fiam... Abból szerkesztő lesz, az elfelejt rendszeren írni, fiam, ha egyáltalán megtanul*”.

Igy volt ez mindig, az író- és a hírlapírólétközi párhuzam és ellentét sokakat csábított, és sokakat felőrölt, benyelt, mert a lapvilág lápvilág, az egyiknek utált kényszer, a másiknak önként vállalt iskola, boldogságos tapasztalatszerzés, az egyikben fölneveli az író, a másikban megöli végleg. De az biztos, hogy Bächer Iván azért látja oly pontosan a hősét összemorzsoló ellentmondásokat, mert belülről látja.

Terepismeret és hitelesség

Kevés olyan prózaművet ismerek, amely Bächeréhez hasonló bensőségesen szeretetteli s ugyanakkor már-már kíméletlen lelkiismeretességgel rögzíti a rögzítendőket; a jellemeket, az utcákat, a hangulatokat – a világot, mely művének terepe, egyben tárgya.

Egy földrajzilag és szellemileg egyaránt távoli példával élve: James Joyce ULYSSES-éről állítják elfogult rajongói, hogy ha Dublint valamely totális katasztrófa – földrengés, szökőár vagy atom – elsőpörné – föld színéről, akkor a regény alapján hiánytalanul, kőről kőre újjá lehetne építeni, legalábbis 1904. június 16-i állapotában.

A KUTYA MANDOVSKY közel hasonló pontossággal rögzíti a budapesti Nagykörúttól északra fekvő Újlipótváros – házilagos becenevén Lipócia – topográfiaját és lakói – házilagos becenevükön a lipóciánerek – karakterológiáját. Valóban, ha a Duna megvadulna, és kitérve medréből elmosná a városrészt, a régészek Bächer Iván könyvének minden apró részletre kiterjedő, minden sarkot ismerő és ismertető útmutatásai alapján láthatnának a feltárás munkájához.

De az író ugyanezzel a megalkuvást nem ismerő, gondosan részletező tárgyismerettel vezet körbe a kötet valamennyi fő- és mellékállomását, így visz a távolabb fekvő budapesti

kerületekbe, a felvidéki és erdélyi helyszínekre. Ha egyszer a tárgy (például) Romlaky Zalánna, a *Budapesti Napló* munkatársának és a nagyváradi *Szabadság* fiatal szerkesztőjének, bizonyos Ady Endrének a váradi színház bemutatóját követő éjszakai duhajkodása, akkor mérget vehetünk rá, hogy a kóborlás során útbajba ejtett féltucatnyi kocsmá, kávéház, obskúr borkimérés, bögrecsárda és végül a bordély pontosan ott volt, úgy festett és úgy működött 1899. november 29-én éjjel egy és reggel hat között, ahogyan a szerző elősorolja. – Ha pedig mégsem (mert ugyan ki tudhatja a szerzőn kívül?), a hitelesség látszata mindenestre tökéletes.

Ahová Bächer Iván elviszi olvasóját, ott előbb alapos felderítést végez, írásában tétova impresszióknak helye nincs. Minden valóságos és ellenőrizhető: a fémdobozos teasütemény márkája, a papírnyomógép típusa, a balassagyarmati gettó elhelyezkedése.

Nem csupán a helyszínek, időpontok, személyek, tárgyak szinte tüntetően, már-már szociografikusan pontos ismeretéről van szó, hanem a szokások, a gesztusok, a mára szinte nyomtalanul kiveszett jelrendszerek földidézéséről is, melyek a megkérdőjelezhetetlen hitelesség benyomását keltik. Akár külön tanulmányt lehetne írni „A Kutya Mandovszky és a kártya” címmel; a szereplők, amikor nem éppen születnek, halnak, szaporodnak, ölnék vagy írnak, akkor kártyáznak, és Bächer pontról pontra végigzongorázza a különböző társadalmi közegekben és alkalmakkor játszott smen, ulti, huszonegy, piké, rómi ritmusára elhangzó „játékspecifikus” bemondásokat – nem vét sem taktust, sem dallamot.

A kártya egyébként mitikus jelentőségűvé növekszik a családtörténetekben; a cím is egy családi kártyabemondás. A Romlakyak romlását oly sokakhoz hasonlóan „az ördög bibliája” okozta, hiszen egy bizonyos Mandovszky Richárd nevű, amúgy jelentéktelen kártyás nyerte el rendszeresen a gyógyíthatatlan játékszenvedélyéről ismert családfő verejtékkel megkeresett fizetségét az Otthon-körben, s azóta „*a Romlaky családban mondják, amikor nem mén a lap, amikor valami baj van... Mandovszky, Mandovszky, kutya Mandovszky*”. És sűrűn hajtogatják, mert ritkán megy a lap, és gyakran van baj.

A kerek száz évet átfogó családi krónika hi-

telességét a részletek gazdagságán és az elszánt krónikáshűségen túl a kötethez mintegy függelékként csatolt „dokumentáció”, vagyis a kronológia és a kurta életrajzi összefoglalókat tartalmazó szereplőlista is alátámasztani látszik. (E két segédeszköz egyébként praktikus haszonnal is jár; az olvasó egyre-másra azon kapja magát, hogy hátralapoz, és kapaszkodót keres a függelékben, mielőtt eltévedne a burjánzó történetek dzsungelében.)

Néhány valóság

A huszadik századot végigindázó, hatvannyolc szemből szerkesztett történetfűzér kezdetén afféle ősapaként és ősanaként a Kolozsvárról a fővárosba települt Romlaky Zalán és felesége, a lipóciai őslakos Gojszi állanak, az ő rokonaik és utódaik sorsfordulóit rögzítik az epizódok. Két-két és fél generáció históriája. Az amúgy protestáns Gojszi zsidó származása rányomja bélyegét az utódok sorsára. A faji törvények perverzija különböző kategóriákba sorolja a család keresztény, zsidó vallású, illetve kikeresztelkedett tagjait, majd a történelmi fordulatok keresztbe-kasba hajjigálják őket az alakját, kiterjedését, államformáját és urait gyakorta váltogató országban, ide-oda dobálják Európa és Amerika között – a Romlakyak gyakran és joggal emlegethetik balsorsuk emblémáját, a kutya Mandovszkyt.

A zsidó szereplők révén a könyv a századforduló asszimilációs diadalmenetének, majd a deportálás katasztrófájába fulladó bukásának története. Is.

Meg a magyar szellemi élet eleven sokszínűségéből betegesen, vértelenül egyszínűvé sápadásának históriája. Is.

Bächer Iván sokat markol. És sokat is fog.

A családtörténetek tarka szötteése, a dzsentrik, linkek, prolik, lumpok, zszurnaliszták, írók, pártmunkások, színésznők, varrónők kavalkárdja a huszadik század magyar – jobbára baloldali – (eredeti értelemben vett) polgárainak és (eredeti értelemben vett) írástudóinak zavaros kálváriáját is megörökíti. A kálvária stációi a törvényszerű végzetek és a véletlenszerű túlélések. A legjobb részek együttese éppen az örült képtelenségek, az egymást keresztező sorsok okán áll össze életszerű, hihető, érvényes tablóvá.

A történetek talán legrészletezőbben végigkövetett hőse, az „ősapá” legfiatalabb utóda,

Romlaky Anna – kezdetben lila úrileányka, dúlt érzelmek közt hányódó hisztérika, majd egyre sikeresebb és magabiztosabb újságíró, a kolozsvári és budapesti lapok munkatársa, utóbb terjedelmes regényeivel hírnevet szerző pártos irodalmár. Kulcsfigura. Minthogy a KUTYA MANDOVSKY bizonyos értelemben kulcsregény.

Romlaky Zalánban, akinek élete legsikeresebb művét, a KATONADOLOG című drámát nagy sikerrel adják országszerte, lehetetlen nem ráismerni Thury Zoltánra, akinek KATONÁK című darabja a Vígszínház színpadáról indult országhódító útjára. És leányában, Romlaky Annában könnyű fölismerni Thury Zsuzsát. A redakciókban, irodalmi belberkekben (is) játszódó történetek tucajtával dobják az olvasó elé a század híres irodalmárait, szellemi nagyságait vagy éppen törpéit. Egyesek valóságos, mások álnéven bukkannak föl, s akinek kedve van hozzá, eljátszhat azzal, hogy azonosítja a szereplőket. A játékos kedvvel elegyített fiktív és valódi nevek tág teret hagynak a kitálósdinak, és a szórakozáshoz kapaszkodóul szolgál a függelékben közölt kronológia és szereplőlista. A kulcsregényjelleg azonban nem kulcskérdés, noha a nevek fölfedésének, illetve elrejtésének nehezen kiismerhető rendszere hozzájárul a kíváncsiság ébren tartásához – az azonosítás sikere a bennfentesség érzetével tölti el az érdeklődő olvasót.

A belső irodalmi utalások egyébként az alapjában komor hangütésű kötet egyik derűforrását jelentik. Innen tudjuk meg, hogy Romlaky Zalán (Thury Zoltán) eredeti családneve Köpe, s a kemény hangzású – immár levetkezett – nevet tőle kölcsönzi Déry Tibor egyik legemlékezetesebb figurája, a FELELET Köpe Bálintja „keresztelőjéhez”. Innen tudjuk meg, hogy Ady 1909-es SZERETNÉM, HA SZERETNÉNEK kötetének címe és nyitóverse, a SEM UTÓDJA, SEM BOLDOG ŐSE talán azon a részeg éjszakán fogant, amikor Romlaky Zalán a színházi bemutató után a nagyváradi kuplerájban a költő vállára borulván elbődül: „Szeretném, hogyha szeretnének! S lennék valakié!” – a szolgálatkész Ady intézkedik, és Romlaky lesz valakié, ahogyan ez már a kuplerájokban szokás.

Történet

Bächer Iván történeteket mesél. Nincs ebben semmi különös, csupán határozottan elüt a jó

ideig uralkodó nézettől, mely szerint történetet mondani lehetetlen. Úgy látszik, lehetséges. Bächer írásmódja, írói világszemlélete élesen ellentmond a sokat hajtogatott és egy időre szinte a korszerűség minimális követelményévé merevedett vélekedésnek, mely több szöveget hagyott maga után, mint emlékezetes írást. Mostanában megengedőbb nyilatkozatok hangzanak el. Úgy hírlík, „az irodalomba visszatért a történet”. Lehet. Bächer Iván számára azonban nem tért vissza, mivel sohasem távozott, amint ez korábbi kötetei – most csak a két legfontosabbat említtem –, az 1990-es LEVÉLREGÉNY és az 1997-es RÖTÚR bizonyítják.

A KUTYA MANDOVSKY hatvannyolc család-történetének többsége kerek, önmagában zárt és „ütöképes” – a legjobbakkal mellbevágóak. Rádásul olvasható; ez pedig nem azt jelenti, hogy sekélyes. Ellenkezőleg. És ami ennél is ritkább: érzelmeiket kavarr, noha mi sem áll tőle távolabb, mint az érzélgés. Olyasmit ír, amin akár sírni is lehet – néha meg nevetni. Valaha az ilyesmiért olvasták az irodalmat. Én még ma is ezért olvasom.

Az írások eredendően a hétvégi melléklet tárcanovellái, s ezek feladata, hogy olvasót szerezzenek a lapnak, majd a sorozatos közlés révén meg is tartsák azokat. A *feuilleton*, vagyis a tárcát, mely a múlt században meghódította a világot, mindig nagy becsben tartották a lapok és az olvasók, és gyanakvással szemlélte a magas irodalom, alkalmanként a felszínesség szinonimájaként kezelve. A KUTYA MANDOVSKY megjelenése kiváló alkalom e gyanakvás eloszlatására, az előítélet felülbírlatára.

A magyar irodalom jó néhány klasszikus novellistája éppen ezen a terepen, éppen ebben a műfajban alkotta legemlékezetesebb műveit. Egyebek közt Thury Zoltán. És mindennek előtt Hunyady Sándor. Talán ők lebeghetnek Bächer Iván szeme előtt.

A sorozatközlés természetesen buktatókat is rejt. Nincs dermesztőbb érzés, mint amikor az író-hírlapíró szorongva szembesül a gonoszul közelgő határidővel, majd farkasszemet néz az üres papírral. Ebben a fenyegetett állapotban sok minden megeshet. Az is, hogy egy történet, melynek természetes terjedelme mondjuk húsz oldal lenne, hat flekkre rövidül, mert ennyi a penzum, és az is, hogy egy másik történet, mely jó esetben háromflekknyire való, hatra húzódik ugyanez okból. Csoda volna, ha ezt

a csapdát Bächer kikerülte volna. Ez a csoda nem történt meg.

A kötet egészét tekintve az első kétharmadban több a jól elbeszélte történet, az utolsó harmadban csökken a feszültség. Mintha Bächernek több, pontosabb, kiérleltebb mondandója volna a múlttól, mint a majdnem-jelenről, mely persze egybeesik az egyébként hosszú életű Romlakyak második nemzedékének végével: osztályrészük betegség, magány és halál. – Így van ez, és nincsen másképp – sóhajtana el gyakran idézgetett, tárgyyszerűen fatalista szentenciáját anyjuk, Gojszi, a lipóciai mátriárka, ha még élne, ha megélte volna gyermekei halálát. De ettől megkímélte a sors.

Ha Bächer Iván mércéje valóban valahol Hunyady Sándor legjobb írásainak magasságában húzódik, akkor jó úton jár. A KUTYA MANDOVSKY eddigi pályafutása legjobb könyve, de korántsem a csúcsa. Még van tartozása – tartozik még egy, két, öt, tíz vagy ki tudja, hány olyan írással, amin nem fog az idő. Természetesen – mint végeredményben minden író – csakis önmagának. Így van ez. Mert nincsen másképp.

Békés Pál

EGY AMERIKAI IRODALMI ÍRÓ

Paul Auster: Hand to Mouth:

A Chronicle of Early Failure

Faber & Faber, 1997. 436 oldal, papírkötésben 8,99 angol font

Paul Auster irodalmi író. E jelzős összetétel immár majdnem évszázados pályafutása során különös utat tett meg a magyar irodalom történetében. Talán megkockáztatható, hogy bizonyos szempontból fordított értelmű modellje is e nagyobb történetnek: Ady az „irodalmi író” kifejezést Kosztolányira feltétlenül pejoratívan értette, vagyis a minősítés kezdettől fogva erős morális értelmezést tartalmazott a pusztán esztétikai vagy formai ellenében, s a magyar irodalom „nagy” története mindenkor inkább a külön-különféle morális kérdések egymásutánja volt. Az 1945 utáni időszakban

azonban megváltozott ennek az összetételnek az értéke, és évtizedeken át inkább dicséretként hangzott – a többi Kosztolányira aggató, elmarasztaló hivatalos közhellyel, a „homo aestheticus”-szal, az „elefántcsonttorony”-nyal és a „l’art pour l’art”-ral együtt végső soron pozitív foglalatoként egy magyar írótl tulajdonképpen szokatlan magatartásnak. A nyolcvanas évek elejétől egy ideig váltakozó értéke volt e minősítésnek, sokan mondták sokakra, elismerést éppúgy kifejezhetett ekkor, mint bírálatot. Az elmúlt néhány évben viszont, nekem legalábbis úgy tűnik, mintha újra felerősödött volna az „irodalmi író” kitétel jobbjára negatív tartalma.

Paul Auster azonban amerikai író, s az ő „irodalmi íróságának” ma egészen másfajta helye, jelentése és értéke van, mint a fenti összefüggésben. Az 1947-ben született Auster a nyolcvanas évek elejétől regényeivel, legelőször a NEW YORK-TRILÓGIA darabjaival, majd AZ ELVESZETT DOLGOK BIRODALMÁBAN-nal, a HOLDPALOTÁ-val, A VÉLETLEN ZENÉJÉ-vel, a MR. VERTIGÓ-val berobbant az amerikai irodalomba, és egyúttal előkelő helyet szerzett magának abban a típusú elit szépirodalomban, amely születési helyétől függetlenül a világon mindenütt olvasható, érthető és értelmezhető. Mi sem jobb bizonyíték erre, mint hogy az Európa Kiadó jóvoltából Auster regényei néhány éve magyarul is sorra megjelennek, és a kultusz vagy a divat térképének nagyjából ugyanazon a pontján helyezkednek el, mint ahol például az úgynevezett alacsony költségszintű amerikai filmek (Auster írásai alapján, illetve társrendezésében történetesen két ilyen film is készült a kilencvenes években). E regények olvasói jól tudják, hogy az egyes darabok legtöbbször fikciójában az írás, a megírás, az író és az irodalom, akár mint a szereplők foglalatossága, akár mint az éppen olvasott mű létrejöttének története vagy magyarázata, mindig kitüntetett szerepet kap, s noha ebből a konstruáltságnak bizonyos érzése is fakad ezekben a regényekben, az irodalom efféle felfogása mégis az otthonosság érzetét keltheti e regények magyar olvasóiban. Auster két szorosabban vett önéletrajzi jellegű, magyarul még nem olvasható s egymástól a nagyjából hasonló tematika ellenére meglehetősen különböző könyve, az 1982-es THE INVENTION OF SOLITUDE, mely inkább mozaikszerűen épül fel ap-

ja halálának, illetve a magányosságának a témája köré, és az 1997-es HAND TO MOUTH, mely egyetlen tézis mentén halad, magyarul ugyancsak publikálatlan „esszétörténeteivel” együtt visszamenőlegesen igazolják, hogy fikciós regényeiben az önéletrajziság mozzanatának is igen fontos helye van. Az önreflexivitáson túl Paul Auster művészetében erőteljesen jelen van még egy elem, amely megerősíti irodalmi író mivoltát: ez pedig az európai irodalmi kultúrának a lenyomata írásaiban. A hetvenes években, regényeinek megjelenése és első komolyabb irodalmi sikerei előtt ő maga több kötetnyi versfordítást készített el, főként a francia irodalomból, s a kortárs amerikai költőkről írt recenziói mellett jó néhány klasszikusnak számító európai íróról írt ugyanebben az időben esszéket, kísérőtanulmányokat, többek között Kafkáról, aki feltétlenül erősen hatott rá, és mintának számít regényeit illetően, vagy Knut Hamsun ÉHSÉG-éről. Kafka AZ ÉHEZŐMŰVÉSZ-ével vagy a Hamsun-mű és a siker előtti időszak emlegetésével azonban már a HAND TO MOUTH közelebbi tárgyánál vagyunk.

Ez a tárgy az, amit a cím és az alcím ígér, és amibe a könyv nyitó bekezdése kertelés nélkül belefog. A HAND TO MOUTH cím angolul is rögzült idióma, amit magyarul legpontosabban a „máról holnapra élve” fordulattal lehet visszaadni, és valóban a kötet alcíme által is előlegezett dolog következik: a korai kudarcok krónikáját olvashatjuk. A könyv első bekezdése a következőképpen hangzik: *„Húszas éveim vége felé, harmincas éveim elején néhány évig életemnek egy olyan szakaszát éltem, melyben minden, amibe belekezdtem, kudarcba fulladt. Házasságom válással végződött, írói munkám megfeneklett, anyagi gondjaim elborítottak. Nemcsak alkalmi megszorultságra vagy a nadrágöv hosszabb-rövidebb ideig tartó meghúzására gondolok – hanem egy állandó, őrlő és fojtogató pénzhiányra, ami megmérgezte a lelkemet, és a soha véget érni nem akaró félelem állapotában tartott.”* A 436 oldalas könyv első 125 oldala a címadó klasszikus önéletrajz, mely rendhagyó módon saját terjedelmét több mint kétszer meghaladó függelékkel egészül ki, annak a korszaknak a dokumentumaival, amit az önéletrajz átfog: Auster három korai egyfelvonásosát, egy általa kitalált, legkedvesebb sportjára, a baseballra alapozott kártyajáték szabályainak leírását és színes műmellékleteken az e játékban használatos kártyalapokat,

továbbá a Paul Benjamin álnéven 1979-ben megjelentetett s a jeget végül is megtörő SQUEEZE PLAY című detektívregényét (kis példányszámban megjelent versesköteteit leszámítva első komoly, nagyobb példányszámban, hivatásos kiadónál közreadott könyvét) tartalmazza a függelék. Az önéletrajz részletesen kitér a függelék különböző darabjainak megírási körülményeire, leírja kudarccal végződő történetüket, s igen figyelemreméltó, ahogy a kötet összeállításával a szerző ezeket a munkákat (vagy legalábbis az irodalmi munkákat) a korai művek vagy zsengek státusából most visszaállítja saját kánonjába; hozzáteszem, tekintettel a főszöveg és a függelék egymáshoz való viszonyára, elsősorban az írói érettség dimenziójában, az egyetlen autentikus módon teszi ezt meg.

Az idézett felütés után a HAND TO MOUTH-ban Auster röviden elidőzik annál a kérdésnél, hogy meg lehet-e élni a kilencvenes évek amerikai körülményei között pusztán az irodalomból (*nem* a válasza erre a kérdésre), néhány oldalnyi terjedelemben visszaemlékezik gyerekkorára, középosztálybeli családjának anyagi helyzetére, szüleinek a pénzhez való viszonyára, hogy a nyári iskolai szünetekben végzett munkák rövid említésén keresztül aztán saját ifjúkorához, a hatvanas évek második feléhez kanyarodjunk. Ekkor a tizenhetedik oldalon járunk. Innen a hetvenes évek végéig, első regényének, az említett álneves detektívregénynek a megjelenéséig töretlenül, nagyjából arányosan és kronológiai rendben ismerhetjük meg az író több mint egy évtizedig tartó megpróbáltatásainak kisebb és nagyobb jelentőségű állomásait. A HAND TO MOUTH szerzőjének ezt a nélkülözésekkel teli megpróbáltatássorozatát, a mozdulni látszólag nem akaró, anyagi értelemben sokszor tökéletesen kilátástalan, sikerek nélküli állapotait rajzolja meg, amelynek kulisszájaként az állandó és látszólag hatástalan dolgozás, a munka, az egzisztenciális összeomlástól való rettegés áll. A sikernélküliséget és magát a nélkülözést is persze 1997-ből vagy mostanról visszanezve a NEW YORK-TRILÓGIA és az utána következő történeti értelemben szükségképpen relativizálják.

A HAND TO MOUTH története végig az írói munkához szükséges anyagi háttér megteremtése, a pénz megszerzése körül forog. Auster sok mindent végigpróbált e háttér megte-

remtése érdekében: egyetemi tanulmányainak és franciaországi ösztöndíjainak során és után elvállalt különböző alkalmi munkákat, dolgozott át vagy segített megírni filmforgatókönyvet, kérdezőbiztosként gyűjtött népszámlálási adatokat Harlemben, főállásban egyetlen napig készített magyarázó feliratokat gyerekkönyvekhez, míg főnökével össze nem különbözött a „demokrácia” és a „köztársaság” kifejezések definícióján, elszegődött tengerésznek egy olajszállító hajóra, segédkezett a Lengyelországból addigra Amerikába emigrált Jerzy Kosinski egyik regénye angol nyelvű változatának átnézésében, tolmácsolt Jean Genet-nek, dolgozott szabadúszó tudósítóként, írt recenziókat darabonként huszonöt dollárért, egy Ex Libris elnevezésű műkereskedő-ügynökségben fogalmazott ismertetőket különböző XX. századi klasszikus műtárgyakról, fordított szakmányban a vietnami alkotmánytól kortárs francia költőig, Mallarmétól Foucault-ig számtalan szöveget. Hadd idézzek még egy bekezdést a könyv közepe tájáról, mely kicsit érzékeltetni tudja ezt az életvitelt: *„Az elkövetkező két év rendkívül zsúfolt időszak volt. 1975 márciusa, amikor abba hagytam a munkát az Ex Librisnél, és 1977 júniusa között, amikor megszületett a fiam, két további saját verseskötetet jelentettem meg, számtalan egyfelvonásost írtam, tizenöt vagy húsz kritikát publikáltam, és feleségemmel, Lydia Davisszel közösen lefordítottam fél tucat könyvet. Ezek a fordítások számítottak legfőbb jövedelemforrásunknak. Csapatban dolgoztunk, zerszavanként ennyi és ennyi dollárt keresve, elvállalva mindent, amit ajánlottak. Egy Sartre-kötet kivételével (esszéinek és interjúinak gyűjteménye volt ez) azok a könyvek, amiket a kiadók odaadtak nekünk, unalmasak és jelentéktelenek voltak, minőségük a nem nagyon jó és az egészen pocskék között ingadozott. A pénz is pocskék volt, s annak ellenére, hogy tartani tudtuk a könyvről könyvre növekvő sebességet, hogyha bárki elosztotta ezt a pénzt a munkára fordított órák számával, alig haladtuk meg egy-két fillérrel a minimálbért. A kulcs a gyors munka volt, oly sietősen zavartuk le a fordítást, ahogy csak képesek voltunk rá, és egy lélegzetvételnyi szünetre sem álltunk meg. Biztosan akadnak jóval lelkesítőbb megélhetési módok; mi ezeket a munkákat Lydiával nagy figyelemmel végeztük. A kiadó eljuttatta hozzánk a könyvet, a munkát megfelleztük (szó szerint kétfelé szakítva a könyvet, ha csak egyetlen példányunk volt), és felállítottunk egy napi kvótát. Ezt a számot*

semmi sem zavarhatta meg. Naponta ennyi oldallal kellett végezni, és akármilyen hangulatban voltunk, naponta leültünk az íróasztalhoz, és csináltuk. Hamburgert sütni nagyjából ugyanilyen jövedelmező lett volna, de legalább szabadok voltunk, és soha nem bántam meg, hogy otthagytam a munkámat. Akár így, akár úgy, ezt választottam az életemül. A pénzért végzett fordítás és a saját munkám írása mellett ezekben az években alig adódott olyan pillanat, amikor ne az íróasztalomnál ültem volna, hogy szavakat írjak egy darab papírra.”

Fentebb azt írtam, hogy a HAND TO MOUTH klasszikus önéletrajz. Klasszikussága azonban nem abból ered, hogy szerzője leírja élete valamelyik fontos eszméjének kifejlődését, esetleg saját épüléstörténetét vagy megrajzolja családi hátterét. Klasszikussága elsősorban egyenesvonalúságának köszönhető, ami itt a történet elmondásának vagy az ábrázolásnak a közelebbi technikáján kívül szembeötlő stilisztikai sajátosságot: egyetlen lendületet és végtelen egyszerűséget is jelent. Auster életének eseményeit kicsiny, érzékletes, helyenként néhány rövid mondattal vagy egy-egy jelenettel, másuttal valamivel terjedelmesebben felvázolt, portrészzerű leírások egymáshoz kapcsolódó sorozatában ismerjük meg. E portrék főszereplői azok a figurák, akik az önéletrajz átfogta tíz-egynéhány év alatt hosszabb vagy rövidebb időre Auster mellé szegődtek, valamilyen módon életének fontos szereplői, kapcsolatai, barátai, munkatársai vagy ismerősei lettek, kiszolgálta őket, vagy kiszolgáltatottjukká vált. A hatvanas–hetvenes évek New York-i és párizsi szellemi életének jó néhány közismert vagy névtelen szereplője megjelenik az önéletrajzban Mary McCarthytól, John Lennontól Jerzy Kosinskin át Arthur Cohenig, John Bernard Myersig, filmproducerektől galériatulajdonosokig, játékkereskedőktől könyvkiadóig, művészeti kurátoroktól kortárs költőig és hajléktalanokig – sokan közülük így vagy úgy ismerősek már az Auster-regények lapjairól. Ezeket a kicsiny, forma szerint egymástól elszigetelt egységeket a rövid felemelkedésekből és hirtelen nagy zuhanásokból összeálló történet fonja egybe, az alap-helyzet, a máról holnapra élés állandó ismétlődése, miközben az egyetlen lendületnek köszönhetően soha nincs belső visszautalás, önmagyarázat, a szöveg korábbi helyeire vonatkozó reflexió.

Az ember általában hajlamos arra, hogy saját anyagi körülményeit rosszabbnak ítéli meg a valóságosnál. Azt gondolhatnánk, hogy Auster írói látásmódjában is van valami önsajnáló figyelem. Két dolog óvja meg ettől: az életét befolyásoló választásának állandó evidenciában tartása, az írói munka iránt érzett elhivatottság, melyről az idézett részlet is beszédesen szól: „*ezt választottam életemül*” – továbbá az, hogy az önéletrajz tematikus fegyelme és stílusbeli egyöntetűsége ellenére sem egynemű és egyáltalán nem tragizáló. Akad benne jó adag önirónia (nagyon sokszor az író saját élettörténete iránt viselt szenvtelenségének vagy éppen indulatnélküliségének köszönhető ez az önirónia), és akad benne elementáris humor is, jöllehet ez a humornak nagyjából ugyanaz a típusa, ami Kafka barátainak nevetését gerjeszthette. A HAND TO MOUTH érzékletes képet ad Auster írói világának kialakulásáról, életének pontosabb személyes részleteiről, utazásairól és távolléteiről, élményeiről, hazatéréseiről, az általa átélt és a munkáját befolyásoló eseményekről, érdeklődésének legfontosabb alapköveiről – s az így létrejövő szöveget igen gazdag, az olvasó számára mindvégig egyenletesen érdekes, és sajátos vonzása van.

Befejezésül, úgy gondolom, ide tartozik, hogy tavaly októberben, amikor a könyv egy londoni antikváriumban véletlenül a kezembe akadt és végigolvastam, nem nagyon tudtam eltekinteni saját körülményeimtől: az általam jól ismert viszonyokat, többé-kevésbé biztonságosnak nevezhető körülményeimet átmenetileg odahagyva, ismerkedőfélben voltam egy számomra addig tulajdonképpen teljesen idegen világgal. A HAND TO MOUTH személyesen érintett, és érint azóta is, bármikor belelapozok, amivel persze nem a magam esetleges kiszolgáltatottságára vagy beteljesületlen ambícióira akarok utalni – inkább arra, hogy Nyugaton járva az embernek gyorsan van alkalma felismerni azt, hogy az irodalomnak meglehetősen más a helyi értéke, mint otthon, s mindaz, amit erről egykor megtanultunk vagy amihez hozzászoktunk, itt használhatatlan tudás és tapasztalat. Ez a helyi érték az otthonihoz viszonyítva egyáltalán nem negatív: az írott kultúrának, a könyvnek nagyon is megvan a maga kultusza, kialakult és olajozottan működő ipara itt, ez azonban a magyarországitól eléggé eltérő szabályok szerint létezik. A HAND TO

MOUTH ebben az értelemben minden fiatal, pályakezdő írónak kötelező olvasmány – de az elkövetkező időkben, azt hiszem, mindannyian, a mostani magyar irodalom kezdői, befutottai, középhaladói, haladói és egészen előre jutói, megszívlelhetjük majd tanulságait.

Csuhai István

ANGYALOSI GERGELY: KRITIKUS HATÁRMEZSGYÉN

*Alföld Könyvek, 1999. 196 oldal,
ármegjelölés nélkül*

1. Angyalosi Gergely sajátos címet adott kétszáz oldalas, huszonegy írást tartalmazó, zsebkönyv alakú kötetének. Olyat, mely első pillanatra a bizonytalanság benyomását keltheti. Ám ha elolvassa az ember a kötetet, látnia kell, hogy nagyon is sikerült, pontos a cím. Egyszerre határozottan személyes és egyben tárgyias is, szerény meg kihívó is. Mindez persze akkor állja meg a helyét az olvasó előtt, ha az látja, hogy felkészültsége, ítélőképessége, tárgyköre természetének ismerete igen jól megvan benne.

Mert a kötet írásai nem csupán kritikák, de kritikaiak is, nem esszék, de esszészerűen személyesek is; nem tanulmányok, de tárgykörükben biztosan mozog s határozottan fogalmazó tanulmányalapozottságúak is. Annak a szerzőnek jellemvonásai ezek, aki tudja, hogy ezen a területen objektivitás lehet s kell is, de az sohasem lesz természettudományi vagy éppen matematikai jellegű. Szóval: valóban határmezsgyén mozog, s ez megőrzi akár ilyen egyházas, akár olyan pártpolitikus (hívói) „objektivitástól”. Véleményt, ismeretet, elhelyezési-megítélési kísérletet ad. Úgy azonban, hogy összetartóan rendezettek ismertetései, és saját felfogása s nem valamely „megcáfolhatatlan” tan jegyében kritikaiak ítéletei vagy inkább megállapításai. Csak a megváltásra „hivatottak” s a lábuknál üldögélő tanítványok szólnak megfellebbezhetetlen tárgyiasággal és biztonsággal. Nem kerül olyan kétségtelesen kényelmetlen helyzetbe, mint például Lukács, aki a *Forum* című lapjában a negyve-

nes évek végén Leninhez, Sztálinhoz és Zsdanovhoz utasította segítségért az *Unsicherheitsrelation* legyőzése érdekében Heisenberget.

2. Ennek jegyében dolgozatai gondolatra, továbbvitelre, javításra, néha cáfolatra indítanak, s nem bosszantják az olvasót ex-cathedra kijelentésekkel, ilyen vagy amolyan egyházas, prófétai tekintélyekre való hivatkozással. Azt mondhatnánk, felfogása az irodalmi ítékezés tekintetében s némileg szelídítve azt: stílusában is a hazaiak közül legközelebb Ignotushoz áll (ha annak az első világháborút illető megváltozott politikai felfogásától elhatárolja is magát). Mégpedig abban áll közel, hogy szívesen vesz át nézeteket, de éppoly gyakran utasít is el. S az átvetteket *sohasem dogmaszerűen* kezeli, hanem az adott helyzethez s a maga felfogásához hasonítottan, módosítottan alkalmazza.

A kortárs európai jelenkoriak közül elsősorban a franciák felé fordul, de nem hiányoznak a németek s az angolszászok, sőt az olaszok sem. De szinte mindig áthasonító s ritkán csupán alkalmazó.

Tárgyköröket alkot (ELMÉLETI KALANDOZÁSOK, AZ IRODALOMELEMZÉS ÖNREFLEXIÓI, EGY NAGY ELŐDRÖL: IGNOTUS KÖRÜL stb.). Ezek a címek is mutatják, hogy személyes ügyként kezeli a kérdéseket, s csak aminek valódi, a személyesen túli fontosságot vél adhatni, az lesz tárgyias műhelytárgy a számára.

3. Lényegében az egész kötet századunkbeli, sőt nagyobbbrészt a második világháború utáni vagy inkább napjainkbeli. Csak az ELMÉLETI KALANDOZÁSOK című, a kötet közeli harmadát kitevő első rész félmúlt, s többségében idegen, elsősorban, mint mondtuk, francia. Persze a félmúlt franciát nehéz is a század első fele németjeitől, sőt, mint ő maga is mondja és mutatja, Nietzschétől is hermetikusan elválasztani, indításaira, kapcsolataikra, például Heideggerére nem utalni.

De miközben jó értéssel s kellő rostálókésziséggel veszi akár elméleti, akár közelebbről filozófiai vagy esztétikai nézeteiket, nem zárkózik el egyiktől sem, valamely (még mindig ható) exkommunikáció jegyében. De megtartja a jogát, hogy az általánosan bevett vélekedésekkel se értsen mindig egyet. Elég itt éppen az Ignotus–Lukács kapcsolat polemikus különbségeire utalni.

4. Elemzéseiben nem ragaszkodik egyik vagy másik, a könyv első részében bemutatott-

hoz, akik közül azonban ott Genette-et – benyomásunk szerint – tán túlértékeli, s tán nem eléggé figyel, vagy elnézéssel tudomásul veszi, hogy több az ötlet nála, mint a szerves összetartó elem. A könyv e részére azonban külön kritikát kellene szánnunk, hiszen mindenik szerző egy-egy gondolatépítményt vélt s igyekezett emelni. Mindenesetre azoknak, akik számára nyelvi vagy bármilyen más okból elérhetetlenek e szerzők, tanulságosak s jól tájékoztatók e viszonylag rövid tanulmányok.

5. Ami az egyes kritikákat, elemzéseket illeti, valamennyi értékes. Legszellemesebb közülük talán a Závada-könyvről írott. Joggal jegyzi meg, s joggal ítéli úgy, hogy népszerűsége s gyors elkelése némileg éppen tagadhatatlanul ötleter, de éppoly tagadhatatlanul egy kissé kalendáriumos s ponyvaközeli nyelvi s jelentéstani ötleteinek, előadásmódjának is köszönhető, bár, persze, távolról sem csak annak.

6. Amivel tán nem vagyunk egy véleményen, az az egyes írók értékelése. Mándyt többre tartom, s azt hiszem, az egyik – ha nem éppen a – legjobb novellista a háború óta. Ottlikkal is becsülőbb lennék. Az, amit hiányol belőle, nagyon is okkal, joggal hiányzik. Abban a kis városban – a mai ország tán legszebb, legigazibb kisvárosa – iskoláztam én is. S tudom, hogy mily szigorú elkülönültségben éltek amaz intézet nevelői. A város két leánygimnáziuma, egy katolikus s egy evangélikus, tanulóinak álma volt a velük való találkozás, s maradt is mindörökké álmom. Sem misét, sem istentiszteletet nem a város négy szép keresztény templomában hallgattak. Külön kápolnájuk volt a nagy épülettömbben, amelyet a kis Gyöngyös-folyó választott el, s csak a városon kívül volt rajta a lakosságnak is igénybe vehető híd. Igaztalan volnék, ha ezt osztálygögből magyaráznám. Valami sajátos küldetésstudatot és magatartást próbáltak beléjük nevelni, egy inkább ködös, mint akár jó, akár téves megfontolásból.

S még két megjegyzést: alig van ember, aki-ben valaminő teleologikus magyarázat vágya föl ne merülne. Babits Ágostont és Pascalt ennek jegyében emeli az európai gondolatvilág élvonalába. Legyen szabad itt két félig anekdotikus példára hivatkozni. Proust egyszer azt mondta, nem érti, hogy Balzac különböző nevekkal és helyszínekkel hogyan tudta szinte egész pályáján ugyanazt írni. A másik hazai:

Móricz meglátogatta a már egészen világidegenné lett Gárdonyit, aki ablaktalan, tetővilágításos szobát építtetett, hogy elmélkedésében ne zavarja semmi. Móricz, az alapvetően extrovertált, azzal zárja beszámolóját, hogy ilyen jó beszélgetése szinte soha senkivel nem volt.

A másik egy szorosabban vett művészi-nyelvi mozzanat: *a művészi próza eufóniája*. Ez először határozottan tán Asboth János regényében mutatkozott nálunk, s lett művet jellemzővé. Majd Krúdynál, Márai Krúdy-regényében, aztán Füst Milán FELESÉGEM TÖRTÉNETÉ-ben s annyi másnál alig tudatosult, de jól érzékelt jellemzője a művészi prózának.

Mindezek azonban nem hibák, inkább csak apró észrevételek, javallások, amelyek nem teszik kétségessé, hogy Angyalosi könyve nemzedéke java terméséhez tartozik.

Németh G. Béla

A FRANCIA SZÉLSŐJOBBDAL AZ ELSŐ KULTÚRHARC ÉS VICHY KÖZÖTT

Ludassy Mária: *Fehér jakobinizmus. Charles Maurras és az Action Française Kávé Kiadó, 1998. 108 oldal, 980 Ft*

A téma ismerőjének a cím értelmezésre szorul. A Maurras nézeteit, az Action Française ideológiáját elemző tanulmány ismertetésének kézenfekvő címe a Dreyfus-per és Vichy között lehetne, Ludassy Mária eszmetörténeti munkásságának figyelemmel kísérei számára pedig talán az, hogy De Maistre-től, mondjuk, Céline-ig vagy Drieu La Rochelle-ig. A cím magyarázatát későbbre halasztom.

Ha valaha opponensi véleményt írnék, akkor ki kellene térnem a „témaválasztás fontosságára”. Ludassy Mária eszmetörténeti összegzésének fontosságát az adja, hogy az a francia szélsőjobboldaliság, amely Maurras-val az Action Française-zel jelent meg a politikai színtéren, a kombattáns jobboldaliság előtörténetének azáltal lett rendkívül fontos része, hogy a modern szélsőjobboldaliság esz-

mei műhelye volt. Felületes ismerettel azt mondhatnánk, hogy Franciaországban a szélsőjobboldal saját erőből soha nem győzött a baloldal felett, a francia szélsőjobboldaliság, eltérve a német, osztrák, magyar, orosz, román, olasz, spanyol szélsőjobboldaliságtól, nem ragadott magával tömegeket, „ordas eszméi” nem váltak tömegmozgalmak ideológiájává, a francia politikai világ marginális jelenségei maradtak, s így nem is érdemlik meg azt a figyelmet, amelyet L. M. szentel nekik. Ennek a lehetséges véleménynek ellenvenhethetném azt az ad autoritatem érvet, hogy rámutatok: a tömegmozgalmak szervezésére képesnek bizonyult olasz és német szélsőjobboldaliság ideológusai már a húszas években – nyomukban a náciizmus-szerecsenmosdatással elhíresült rangos nyugatnémet szaktörténész, Ernst Nolte *DER FASCHISMUS IN SEINER EPOCHE* (1960) című könyvében – rámutattak arra, hogy az Action Française volt az az ideológiai műhely, amely – talán éppen azért, mert a tömegeket nem tudta magával sodorni – „vegytisztza” formában fejtette ki a tömegmozgalmak számára azt az eszmerendszert, amelyet a tömegmozgalmak tömegideológiáikban felhívítottak.

Ez a szempont felveti, hogy Ludassy könyvének a címe hogyan viszonyul a jobboldali eszmerendszer tömeghatásának problémájához. A történeti vagy klasszikus jakobinizmus erőteljes népi tömegbázissal rendelkezett. Nem fogta át a francia forradalom egész tömegbázisát, sőt annak többségét sem képezte 1793-ban sem, de kétségkívül jelentős tömegbázisa volt. L. M. helyesen minősíti „*fehér jakobinizmusnak*” az Action Française (továbbiakban AF) törekvését, amely a jakobinizmushoz hasonlóan egy kiépítendő diktatúra szekerébe akarta fogni a szociális elégedetlenség tömegeket mozgató ideológiáját. Példásképpen, a dolog lényegének megfelelő süllyel írja le, hogy Maurras hogyan keresett (és talált!) szövetségest a forradalmi szindikalizmus ideológusának, Georges Sorelnek erőszakimádó antikapitalizmusában. A törekvés valóban „*fehér jakobinizmus*”, az eredmény azonban elmarad a történeti jakobinusoké mögött. Az AF 1909-es kongresszusán a Maurras-hoz csatlakozott, Proudhon (egyebek mellett antiszemita indulatú) forradalmisága által ihletett sorelista, a jellemző Georges Valois álnéven író G. Gres-

sen bejelentette a kör szakszervezeti tagozatának, a Cercle Proudhonnak a megalakulását. Az 1945 utáni francia szélsőjobboldal markáns ideológusa, Henry Coston úgy jellemzi ezt a tagozatot, hogy úgy viszonyult az AF-hez, mint a CGT a kommunista párthoz (*Dictionnaire de la politique française*, 1967), a különbség azonban az, hogy a CGT hatalmas szakszervezeti szövetség volt, a Cercle Proudhon viszont lábra nem állt próbálkozás maradt.

Az originális jakobinizmus a Saint Antoine nyomornegyed tömegére támaszkodva, „alulról” ragadta meg a hatalmat és tette azt zsarnoksággá, az olasz fasizmus különítményeivel, tömeget magával sodorva szintén alulról ragadta meg a hatalmat. A francia szélsőjobboldal erre nem volt képes, noha az előkészítésben orszlánrésze volt. Az AF nem csupán az első nagy ideológiai műhely volt, hanem keretében jelent meg a rohamosztag. L. M. utal a „királyrikkancsok” szerepére (47.). Fejtegetését indokolt kiegészíteni azzal, hogy a „Camelots du roi” nem csupán aktivisták voltak, akik mozgalmi munkában árulták az AF azonos című újságját, hanem sportegyesületekben „izompacsirtává” edzett egyetemista úrigyerekek, akik azokkal a szocialista aktivistákkal szemben, akik időgépek szavára hallgatva követték TGM felhívását, és fel akarták borogatni a royalista standokat, nem csupán meg tudták védeni azokat, de mindjárt laposra is verték a támadókat. A „Camelots du roi”-aktivitás a későbből ismert dinamika szerint mozgalmi alszervezetté fejlődött, lapterjesztői feladatuk teljes körű R-Gárda-tevékenységgé bővült. Védtek az AF-gyűléseket és utcai felvonulásokat a szocialista támadásokkal szemben, majd offenzívába mentek át a szocialista gyűlések és felvonulások ellen. Megjelent a fasiszta paramilitáris alakulat, a különítmény csirája, de a Dreyfus-harcok idején nem volt képes arra, hogy alulról, az utcáról megdöntse a köztársaságot. Ennek elképzelése csupán katonai puccsként, „felülről”, a meg nem nyert tömegek kizárásával volt elgondolható. Erre sem került sor, hacsak a rokon nacionalista szervezet, a könyvben is említett Ligue des Patriots gyermekpuccskísérlétét nem vesszük számításba, amely úgy történt, hogy a liga vezére, Paul Déroulède hazaffyas költő a Mars-mezei szemlén zsakettben a díszszázad elé pattant, és elkezdett felolvasni egy felhívást, amely arra

szólította fel a nemzet hadseregét, hogy vegye át a hatalmat. Természetesen nem tudta végigolvasni. A francia szélsőjobboldal később sem tudott tömegbázist szerezni. A már említett Valois 1925-ben alakított fasiszta pártocskája megmaradt az AF MIÉP-jének, s ugyanúgy nem állt lábra, mint a Cercle Proudhon. Viszonylag a legnagyobb bázishoz akkor jutott a francia jobboldali radikalizmus, amikor a harmincas évek elején La Rocque kapitány az AF-től függetlenül megszervezte a magukat érdemeikhez képest mellőzötteknek érző veterán frontkatonákból a „Tűzkereszt” mozgalmat. Ez a mozgalom sem tudta megismételni a jórészt szintén hasonló mozgalmi bázisról indult olasz fasizmus sikerét. 1934 drámai februárjában csak egy turbulens tüntetésre futotta; „Marcia su Paris”-ra nem. Az ellenhatásként létrejött Népfront tömegmozgalma pedig hamarosan elsöpörte a „Tűzkereszt”-et. A Népfront-kormány az AF-közeli jobboldal csak a „Cagoule” (csuklya) csúfnéven emlegetett tisztí szervezkedést tudta szembeállítani, azonban ennek is, miként az AF-nek, csak az 1940-es összeomláskor jött el az ideje. A harmincas években egy AF-vonzáskörtől független próbálkozás hozta létre nem az „integrális nacionalizmus” radikalizálásaként és tömegmozgalommá fejlesztéseként, hanem „echte” német példát követve a Parti Populaire Français-t (PPF), a talajgyökérről metszett francia náci pártot (vezetők: a francia kommunista párt második emberéből renegáttá vált Jacques Doriot és a szocialista pártból szalasztott Marcel Déat – utóbbi a nevezetes MOURIR POUR DANZIG cikk szerzője). Teljes kudarccal. Ludassy munkája példászerű eszmetörténeti összegzés. Egyetlen apróságot találtam, amibe egy klasszikus opponens beleköthetne: egy első világháborús Maurras-cikk egy kifejezést holocaustnak fordítja. (61.) Ebbe bele lehet(ne) kötni már azzal is, hogy szabad-e magyarra idegen szóval fordítani, s persze azzal, hogy a holocaust kifejezést Maurras még nem ismerhette. A könyvhöz is méltatlan volna, ha a recenzens rekapitulálni igyekezne azt a rekapitulációt, amelyet L. M. Maurras elméletén elvégez. Értelme csak annak van, ha még erősebben aláhúzza az összegzés aktuális vonatkozásait, ha latenciákat manifesztál, és ha megkísérel néhány könyvben mondottat továbbgondolni. Az első lehetőséget illetően

a legfontosabb aktuális vonatkozás, hogy az ízig-vérig etatista Maurras a jóléti állam etatizmusát egyértelműen elítéli. A hatalmi állam alapjáról elveti a szociálisan gondoskodó államot. A hatalmi állam, az „állam” par excellence attribútumai: hadügy, külügy – azaz a politika, mint olyan. Ezt az elvet foglalja össze Maurras L. M. által jelentőségének megfelelően tárgyalt, minden vonatkozásában körüljárt doktrínája: „*politique d'abord*”: a „*politika mindennekelőtt*”. Maurras az államnak más feladatokat ad: „[az állam] *kórházgondnok lesz és iskola-mester, a szépművészetek megrendelője és gyufagyártó, dohánykereskedő és közlekedésszervező. A demokratikus állam univerzális kenyérszállító és pénzváltó*” – idézi L. M. saját fordításában. (60.) Előttünk áll a jóléti állam karikatúrája, évtizedekkel azelőtt, hogy megvalósult volna. Sietek hozzátenni az archaikus ellenpéldát: Bismarck, amikor annyira félt az 1876-os vasérc-behozatali vámra reagáló szocialista fogyasztói elégedetlenségtől, hogy a hírhedt szocialista törvénnyel betiltotta a szakszervezeteket és a szociáldemokrata pártot 1878-ban, azzal ellensúlyozta a munkásság számára a szakszervezeti érdekvédelem elvesztését, hogy létrehozta a világon először a kötelező, állami, három pilléren (munkavállalói részesedés, munkaadói részesedés, állami részesedés) álló társadalombiztosítást, a majdani jóléti állam alapintézményét. Ezt látja Maurras abban, hogy az állam „*kórházgondnok*” lesz. Ludassy az idézet folytatásában kiemeli a jóléti állam ma aktuális problémáját: azon túl, hogy már Maurras is azt hangoztatja, hogy a jóléti állam pazarló, az előbbi idézethez ez csatlakozik: „[A demokratikus állam] *elveszi a kenyeret és a bort a gazdag raktárából és pincéjéből, hogy elossa azt, és ha már kifosztván minden gazdagot, nem talál több elosztani való gazdagságot, a nyomort fogja adminisztrálni, és az éhínség elnöke lesz.*” (Uo.) – Továbbá: „*Aki demokráciát mond, az a fogyasztást támogató kormányzatot mond, az minden szabadságok legsterilebb formáját, az individuális fogyasztás botor pazarlásának szabadságát igenli.*” (AF, 1913. ápr. 18.) Íme a jóléti állam anyagi alapjának, a demokratikus jövedelemredisztribúciónak jobboldali radikális bírálata. A kérdés a Maurras-cikk megírásának idején már aktualitást nyert. A francia baloldal fő követelése a progresszív adó volt. Azonban a radikális párti, „dreyfusard” Waldeck-Rousseau-kor-

mány sem meri bevezetni. A mai jólétiállam-kritika szembeállítja a közszolgáltatásokban megnyilvánuló „közösségi fogyasztást” az egyéni fogyasztással. A szocialista jóléti állam olcsó villamost adott a proletároknak (Vörös Bécs a húszas években), a náci jólétiállam-karikatúra Volkswagent adott kispolgárainak. Maurras számára a jóléti állam még azonos a fogyasztói társadalommal. Az AF is elismeri állami gondoskodást. Ez az uralkodó által adományozott előjogok és „szabadságok” (mentességek) formájában történik. A jólét emberi jogon jár mindenkinek egyformán, a privilégium az arra méltóknak érdemeik arányában.

Fontos aktuális utalás, amely felidézi, hogy Maurras is (mint – hogy csak az m betűsöknél és magyaroknál maradjunk – Milotay, Magyar Zoltán) a moszkvai perek utáni sztálinizmust elismeri ízlése szerint való nemzeti rémuralomnak. (93.)

Latenciákat aktualizálva: Maurras „*fehér jakobinus*” vonása a jobboldaliság radikalizálásának törekvése. Innen a „*konzervatív forradalom*” formula. Az 1945 utáni német szalonneonacizmus magának vindikálja a kifejezés eredetét, s azt feltételezi, hogy legjelentősebb ideológusától, Armin Mohlertől származik, aki 1950-ben adta ki KONSERVATIVE REVOLUTION című, kétségkívül invenciózus és jelentős könyvét. Mások rámutatnak, hogy a kifejezés Maurras második legfontosabb előfutáránál (az első De Maistre), Edouard Drumont-nál már megjelenik. Ez azonban nem változtat azon, hogy a „*konzervatív forradalom*” valóban a „*fehér jakobinizmus*” adekvát jelszava.

Latensen benne van L. M. összegzésében, de manifest módon nem tér ki rá, az, hogy Maurras „*integrális nacionalizmusának*” két jobboldali eszmei hagyomány volt a forrása, két hagyomány, amely nem harmonizált maradéktalanul. Az egyik természetesen De Maistre (és Bonald is). A „hóhér” eszményítője elméleti munkásságában az abszolutizmust idealizálta. Végső ihletője Hobbes volt. Számára az ellenpozíció Rousseau tézise az ember természetes jóságáról. Sajat tézise Hobbest is követve az, hogy az ember természeténél fogva vad, s vadságát az Uralom hivatott megzabolázni. A nép annál alkalmasabb a civilizációra, minél jobban elnyomják. A szabadság vad indulatainak enged utat. A lelki elnyomást az egyház hajtja végre, a fizikait a hóhér. Ezért

szól De Maistre két főműve a pápáról és a hóhérról. A másik ihlető a nem csupán eszmékben megfogalmazott, hanem valóságos politikai mozgalomban megjelenő royalizmusnak földbirtokosi hagyománya, ideológiaként a szerves fejlődést historizáló eszméje. Ez a mozgalom a forradalom alatti strasbourggi ellenforradalmi központra, az ott megfogalmazott eszmékre megy vissza (fő ideológus Antoine Rivarol – Burke eszméitársa és levelezőpartnere). De Maistre XIV. Lajost tekintette történeti ősenek, a Strasbourgban összegyűltek nagy része biztonnal a Fronde-ot. A perfekt önkényuralom adekvát politikai modellje az abszolutizmus, a nemesi hagyomány eszménye a regionális sokféleség, amelyet az abszolutizmus centralizált közigazgatása uniformizált. Az egyház sem őriz maradéktalanul jó emlékeket a Bourbonok gallikán államegyházi törekvéseiről és a jezsuita társaság XVIII. századi feloszlatajáról, ugyanakkor nem vágyja vissza az udvaronc jezsuita Tartuffe szerepét sem. Az AF nemzeti katolicizmusa szintézisként kiköveteli a Szentszéktől Jeanne d'Arc rehabilitációját s mindjárt szentté avatását. A neoroyalizmus normatív korszaka távoli múltba tolódik: IX. Szent Lajos XIII. százada minősül azzá. A szintézis elvi alapja azonban az, hogy a lényegyet jelentő követelmény: a parancson és engedelmisségen alapuló rend és az egyenlőtlenséget jelentő hierarchia egyformán következik a parancsuralmi tagoltságból és az organicista funkcionális tagoltságból.

Maurras és az AF nacionalizmusa sem kiegyensúlyozott belsőleg. Ahogyan a XX. század elejére a vallási ellentétet a hit és a hitelenség ellentéte jelenti, s ez kiszorítja az egyes vallások közötti felekezeti ellentétet, úgy kézenfekvő volna, hogy a nemzeti probléma is redukálódjon a kollektivistá nacionalizmus és az individualista demokratizmus elvi ellentétére, s az kiszorítsa a nemzetek közötti ellentétet. A szocialista kollektívizmus, legalábbis annak demokratikus vonala (Maurras számára Jaurès és Guesde) érdekkollektívizmus, az egyes egyének jólétének kivívására történt szövetkezés szemben a nacionalista kollektívizmussal, amely az organicus társadalom érzelmi összetartozásának emocionálisan átélt tudatosítása. Ebből az következne, hogy az integracionalista nacionalizmusnak egyfajta nacionalista internacionalizmust kellene je-

lentenie, amelynek jegyében minden ország nacionalistái egy oldalon érzik magukat a demokráciákkal szemben, akik az egyén emberi jogainak tudatára ébresztésével mindenütt bomlasztják a nemzeti közösséget. Ez a tendencia kezdettől végig jelen van Maurras ideológiájában. A német nemzeti sajátosságok és a német nemzeti hivatás eszmei megfogalmazója, Fichte elfogadott számára ezen az alapon, jöllehet a REDEN AN DIE DEUTSCHE NATION szerzője ezeket a nemzeti sajátosságokat éppen az inferioritásnak nyilvánított francia sajátosságok, a német hivatást a francia nemzeti érdekek ellenében fogalmazta meg, míg a fő mumus Kant, aki az emberi egytlényegűség és az ebből következő egyenrangúság eszméit helyezte filozófiai alpra. Mégsem mondhat le az egyes államok közötti ellentétet megfogalmazó szokványos nacionalizmusról. Az első-sorban német-, másodsorban angolellesség ugyanolyan szervező elve az AF-nacionalizmusnak, mint a demokráciaellenesség. Magyarázatként kezdetnek intézzük el azzal a lapossággal, hogy nem mondhatott le a nacionalizmus tömegmozgósító erejéről. Ilyen mozgósítóereje pedig csak a konkrét más nép ellen irányuló nemzeti előítéletnek van, a steril elvi nacionalizmusnak ilyen hatása nincs. Maurras azzal hidalja át az ellentétet, hogy a konkrét nemzeti ellenfélnek, a németiségnek tulajdonítja a destruktív eszmék történeti létrehozását. A reformáció hirdeti meg a hierarchiára épült katolicizmussal szemben az ember személyes, tehát nem kizárólag az egyház által közvetített kapcsolatát Istennel, szemben az egyház tanítói hatalmával (szekularizált formája a párt monopóliuma a marxizmus értelmezésére) az egyén jogát a Biblia szabad magyarázatára. Ez az individualizmus világiasodik az Emberi Jogok eszméjében (az angol-szászok hozzájárulása a liberális elfajzáshoz), s helyeződik érzelmi alpra a német romantika által. A métey a protestánsná németesedett francia svájciakon keresztül szívárogo be Franciaországba. A két démon, a két szörnyű svájci: Voltaire és Rousseau. A konklúziót hazai szerzőktől (emlétsük csak Szabó Dezsőt, aki nézeteit nem német forrásokból merítette, hanem az L. M. által tárgyalt szerzőktől: Maurras-tól, Barrès-tól, Sorel-tól) ismerjük: a liberális-demokratikus-marxista individualizmus álegyetemesség, valójában ártó népek – a né-

metekhez itt társulnak a zsidók – népi sajátossága objektívalódik pseudouniverzalizmussá. Komplikált magyarázat, voltaképp a romantikából eredő „szellem-történeti” szemlélet nyakatekertségben való tetszelgése tobzódik benne. Nem válhat olyan ideológiává, amely „behatolva a tömegekbe anyagi erővé válik”. A reális szintézist valóságos politikai probléma teremti meg.

Ebből a szempontból tovább kell gondolnunk a problémát. A XIX. század utolsó harmadában világgazdasági korszakváltás zajlik le. A szabadkereskedelem nagyjából 1830–1870 közöttre tehető időszakát felváltja a vámvédelem korszaka. Új keletű etatizmus és nacionalizmus forrása lesz, hogy a fő cél az idegen vámterületre irányuló export előmozdítása. A hazafiság tartalma immár nem a felszabadulás az idegen uralom alól vagy az összefüggő területen lakó egy nyelvet beszélők egy államba egyesítése, hanem – Engels-paródiában kifejezve – a hazai termék védelme az idegen termék ellen. Az idegen vámhatár nemcsak versenytárs nélküli termékkel (német anilinfesték) és költség- s árszökkenő kulibérrel (erre kell a gyarmat) törhető át, hanem katonai erővel is. Nem feltétlenül mindjárt háborúval, elég lehet a katonai nyomás is. Elkezdődik a fegyverkezés, vele szervezőelvként és ideológiaként a modern militarizmus. A nemzeti eszme felszabadító hazafiságból hódító nacionalizmus lesz (Bernhard von Bülow: PLATZ AN DER SONNE). A belpolitikában pedig kifomálódik egy új arcú etatizmus: középpontba kerül a várendrszer, tehát erősödik az állam befolyása a gazdaságra. A hadsereg állami ügy és az a hozzá szükséges megnövelt költségvetés. Az új etatizmus nem áll össze még (majd csak a fasizmusban) konzisztens politikai modellé, rátelepül az államszökkenő liberális modellre, és fokozatosan tért nyer vele szemben. Az új nacionalizmus alapvető tartalma a más államokkal szembeni pozíció erősítése, befelé pedig szervezőerőként hat. Az új modell ideológiai formában jelenik meg egy margón maradt politikai mozgalom keretében, amely erőszakkal hatalomra akarja juttatni. Ez az integrális nacionalizmus és az AF. Ez oldja fel az életben a kétféle nacionalizmus ellentétét, és ezzel az elméletben is összebékíti őket. L. M. kimunkálja és elemzi az idevágó koncepciót. Az osztályharc nacionalis-

ta átértelmezéséről van szó. Munkaadó és munkavállaló érdekharca átfunkcionálódik a hazai termék és az idegen termék érdekharcává. A wilhelminus Németországban a hazai termék exponálását a „nemzeti munka megbecsülésének” nevezik – jelszóként kifejezve, hogy az export növelésében a munkásság is érdekelt. Az AF integrális nacionalizmusát Olaszországban viszik át az életbe. Az 1911-ben alakult integrális nacionalista párt, a Partito Nazionale vezetői: Corradini és Federzoni nyíltan vallják magukat Maurras követőinek. Ennek a pártnak ideológiája, hogy az osztályharc nem társadalmi osztályok, hanem államok között folyik. Vannak „fiatal népek” (azokról van szó, amelyek Lenin szerint későn szálltak be a világ újrafelosztásáért folyó versenybe), és vannak „előregedett népek”. Le az emberi jogokkal, éljen A FIATAL NÉPEK JOGA. Ez már egy német szerző könyvének a címe. Moeller van den Bruck afféle weimari Szabó Dezsőnek tekinthető. A „gondolat” elindult hódító útjára. De nemcsak az eszme hódít. A Partito Nazionale csak nyílt és radikális képviselője egy kolonialista törekvésnek, amely állami politikává válik, és ennek eredményeként 1911-ben Olaszország elfoglalja a felbomló Török Birodalomtól Líbiát, és gyarmatává teszi. Ha a hazai termék exportálása össznemzeti érdek, akkor az egyes termékek előállításának is közös az érdekük. Nem munkaadó és munkavállaló, hanem termelő ágazatok érdeke ütközik. Erre az elvre kell átépíteni az érdekvédelmi rendszert. Ez a Maurras által is hirdetett korporatív eszme lényege. Maurras a problémát historizálja, és visszavezeti a céhek világába, politikai modellt majd Mussolini csinál belőle.

Továbbgondolásra érdemes mindaz, amit L. M. Maurras és az AF antiszemitizmusáról ír. A már Drumont-nál jelentkezett francia antiszemitizmus nem tartalmaz a német és a monarchiabeli antiszemitizmushoz képest újumot. A zsidó itt is lényegében a termelési szférával szembeállítható pénztőke („mobil tőke”, 73. o.) megszemélyesítője. Annak a tőkésnek fantomizált képe, aki akkor is a haszonelvet követi, amikor az összeütközésbe kerül az államérdekkel. Az érthető, hogy a Dreyfus-ügy antiszemita indulatot váltott ki a kolonialista és militarista nacionalizmus híveiből. Különös viszont, hogy Drumont a zsidó polgárság elle-

ni hangulatkeltésből olyasféle hatást várt, mint amelyet Németországban Stöcker udvari lelkész antiszemita pártja elért. Franciaországban a zsidóság nem részesedett olyan mértékben a burzsoá pozíciókban, mint a német államokban. Rothschild nem jelentette úgy a francia bankvilágot, ahogyan a bécsi Rothschild a monarchiabelit. A francia kispolgártól idegen volt a romantikus antikapitalizmus, a kapitalizmus szervült a francia társadalom életében. Az önálló francia kisegzisztenciák jövedelmüket államkölcsonkötvények járadékával egészítették ki. Ebben az esetben ugyan az állam tekintélye volt a kötvény értékállóságának a garanciája, azonban az államkötvény nem különbözött lényegileg a magánbankok által kibocsátott életjáradék-kötvényektől, ami a nyugdíjat helyettesítette. A francia kisember számára a bank nem azt jelentette, mint a magyar paraszt számára. Kévésbé tudott a francia szélsőjobb antiszemitizmussal tömegeket mozgósítani.

Az eszmetörténeti összefoglalás eltekint a történelmi folyamatba való beágyazástól. Arról sem esik szó, hogy Maurras milyen társadalmi környezetből származott. AF-beli harcostársairól sem esik szó. Sem Maurice Pujotról, sem Léon Daudet-ről, a TARASCONI TARTARIN megalkotójának fiáról. Arról sem történik említés, hogy műveinek kései kiadója, Pierre Gaxotte történészprofesszor korai időktől kezdve az AF harcos aktivistája volt, hasonlóan a Magyarországon ismertté vált és fordított Jacques Bainville-hez. A történész azzal járulhat hozzá a mű érdeméhez méltó módon ismertetéséhez, hogy megkísérelje felvázolni azt a politikai folyamatot, amelyben az eszmetörténetileg ismertetett mű született. Elértem ismertetésem címének magyarzatához. Maurras ideológiájának keletkezéstörténete a Commune leveréséig nyúlik vissza. 1871–1875 között Franciaország olyan ellenforradalmi kurzust élt át, amilyen a magyar fehér kurzushoz hasonlítható. A francia „kurzust” Ordre Moralnak nevezték. MacMahon elnök kryptoroyalista rezsimje a politikai katolicizmusra támaszkodott. Franciaországban IX. Pius pápa „Syllabus”-ának és a pápai csalhatatlanság világbotrányt jelentő kanonizálása által nevezetessé vált 1870-es első Vatikáni Zsinatnak a vonala uralkodott. A „kurzus” a Commune megtorlásaként Párizs nyakába rakta a förtelmes

Sacré Coeur-székesegyházat. A szakszervezeteket betiltották, amiért Franciaország azzal fizetett, hogy a francia szocializmus az ország civilizációs szintjével összhangban nem levő módon nem az angol munkáspárt reformizmusához hasonló koncepcióban, hanem a forradalmi szindikalizmusban fogalmazta meg a munkásköveteléseket, és az első világháború után a francia szakszervezetek a kommunista párthoz csatlakoztak, és ezzel az ellenforradalom büntetésül Franciaország később megkapta Thorez elvtárs monstruózus kommunista pártját. 1872-ben Franciaország úgy úszta meg a monarchia visszaállítását, hogy a jobboldal az államformáról történt parlamenti szavazáskor megosztott volt. A mérsékelt politikai katolicizmus és a mérsékelt royalizmus Lajos Fülöp „polgárkirályságában” gondolkodott. A politikai katolicizmus mérsékeltbb vonala volt a MacMahon kurzus, az Ordre Moral ideológiai alapja. Montalembert liberális katolicizmusának a folytatása. Azé a szerző, akinek Eötvös Józsefet atyja már fiatalon bemutatta, s akinek nézeteire a magyar liberalizmus klaszikusa mindig éberben figyelt. Az adott francia helyzetben ez a mérsékelt katolicizmus és royalizmus is ellenforradalmi kurzust jelentett. A monarchia azért nem tudott az államformáról tartott parlamenti szavazáson győzni, mert a Syllabus-vonalat mindenáron erőltető intranzigens katolicizmus és a reá támaszkodó royalista irány nem tudott közös platformra helyezkedni a mérsékelt royalistákkal a majdani királyság jellegét tekintve. Az ellentét a szimbolikus politikai térben jelent meg. Abban a kérdésben, hogy mi legyen a visszaállítandó királyság zászlaja. A Bourbon-párt trónkövetelője, aki Chambord grófjának nevezte magát, és V. Henrik néven akart király lenni, ragaszkodott ahhoz, hogy az állami zászló a Bourbon-ház liliomos zászlaja legyen, míg az „orléans-iak” beletörődtek volna a forradalmi trikolorba. Már akkor Franciaországban is sok múlt azon, hogy „koronás címer” vagy „Kosuth-címer”. A megosztott ellenforradalmi táborral szemben győzött a köztársaság. Az Ordre Moralra a demokratikus visszahatás 1879-ben a republikánus Jules Grévy köztársasági elnökké választása volt. A nyolcvanas években Grévy tábora lefolytatta az első kultúrharcot, amelynek során a szekularista tábor a falvakban kiépítette az addig monopolhelyzetben levő egyházi iskolákkal szemben a vilá-

gi elemi iskolák hálózatát. A parasztság szívét a világi iskola nyerte meg. Ezzel a klérus kiszorult a francia faluból, s a jobboldal végérvényesen elvesztette népi tömegbázisát. A francia parasztság ettől kezdve politikai képviselőjének a faluban a világi tanítót tekintette, szemben a plébánossal. A francia politikai mezőben az első kultúrharctól Mitterrand elnökségéig a baloldal-jobboldal közötti frontvonal nem a szocializmus-kapitalizmus táborai, hanem a klerikalizmus-szekularizmus között húzódott. Franciaországban ezért ebben a hosszú időszakban széles polgári baloldal társult a szocialista baloldallal a kasztosodott nagyburzsoázia tábora ellen, amely az integralista katolicizmusban és a Maurras-féle arisztokrata arculatú integralista nacionalizmusban határozta meg politikai identitását. A szekularista győzelem után a montalembertiánus, az új helyzetet is kompromisszumot kereső politikai katolicizmus a *Sillon* folyóirat körében szerveződött újra, erre való reakcióként pedig az intranzigens katolikus-royalista irányzat is megkísérelt újraszerveződni. Erre azonban csak újabb baloldali támadások ellenhatásként került sor. 1892-ben a francia szocialistáradikális köztársasági baloldal kirobantotta a Panama-csatorna Társaság korrupciós botrányát, és ezt a kolonializmus és a militarizmus elleni általános kampánnyá szélesítette. Erre volt válasz a jobboldal részéről, hogy a szoldateszka egy felfújt és koncepciók ügygyé manipulált kémkedési ügygel akart „veszélyben a haza, veszélyben a hadsereg” hangulatot dramatizálni. Egy nemzetközi arisztokrata eredetű tiszt, Esterházy százados (!) kártyaadósságokba keveredve hadititkokat adott el a német követségnek. A hadvezetés az ügyet Alfred Dreyfus kapitány, egy német nevű elzászi zsidó vezérkari tiszt nyakába varrta. Megszületett a modern történelem első koncepciók pere. A koncepció „üzenete” az volt, hogy a hadsereget a külső ellenség belülről bomlasztja, beépülve a hadvezetés szívébe, a vezérkarba. Ennek a bomlasztásnak a hordozója azonban nem lehet a klerikális-royalista kaszt valamely tagja. A szoldateszka kasztba nem hatolhat be az ellenség. A bomlasztást a német ellenség a német nevű zsidókon keresztül végzi, rajtuk keresztül épül be a hadvezetésbe. A francia baloldal erőteljesen visszautött. Keresztülvitte Dreyfus perújrafelvételét és rehabilitációját. Sor került a második kultúrharcra (az ezt Pá-

rizban megélő Ady meghatározó politikai élménye volt), amelynek során szétválasztották az egyházat és az államot, és a szerzetesrendeket civil szervezetekké nyilvánítva az egyleti törvény hatálya alá rendelték. Waldeck-Rousseau elnökletével a radikális párt került kormányra, és a kormányban szocialista miniszter is helyet kapott Millerand személyében. Minderre reagált a jobboldal Maurras fellépésével és az AF megalakulásával. Ezt a vereséget a francia jobboldal mindmáig nem heverte ki.

Érdeklődve várom Ludassy Mária nagy jelentőségű sorozatának folytatását. De Maistre és Maurras után a francia szalomácizmus szellemi műhelyének, a *Je suis partout* hetilap körének, Brasillach, Drieu La Rochelle Rebatet nézetrendszerének hasonló szellemű feldolgozását.

Szabó Miklós

A HOLMI POSTÁJÁBÓL

KIEGÉSZÍTÉS STEIGER KORNÉL HEIDEGGER- KÖZLEMÉNYÉHEZ

A *Holmi* 2000. februári számában Steiger Kornél HEIDEGGER EUKLEIDÉSZ-ÉRTELMEZÉSE címmel a filozófus eddig ismeretlen kéziratát ismertette. Közleményének címe alá – érthetetlen okból – ezt a figyelmeztetést illesztette: „(Vigyázat! Fikció!)”. Nos, egy klasszika-filológus, filozófiatörténész számára az ilyesféle megjegyzések talán szellemesnek tűnhetnek. A huszadik századi magyar irodalom kutatójának azonban megdöbben a szíve, és szemernyi kétsége sem marad a közzétett szemelvények hitelességével kapcsolatban, hiszen a közölt adatok segítségével megoldódni látszanak egy enigmatikus, ám tömörségében szuggesztív (vagy stílusosabban: *a maga elrejtettségében is fennén világló*) költemény értelmezésének mostanáig nyitott kérdései.

A vizuális-poétikai munka a mindössze három megjelenést megélt rosznyói *Új Lobogó* című, avantgárdista kapcsolatokat is ápoló irodalmi-művészeti lap 1926/2. számában látott napvilágot, NÉMETFÖLDRŐL ÉRKEZETT felcím-

mel. Íme a vers rekonstrukciója (a rossz papírra nyomott eredeti sajnós reprodukálhatatlan):

TSÚSZÓ SÁNDOR

MARCIMNAK

PONT
én

húzzam el a csíkot?

nyálkás* hal-álmom

kezemből kisiklik

Vagyok: túl

két (V)

Égpont között

* (φλεγματικός)

A vers természetesen eddig sem számított megfejthetetlennek. A „Pont én húzzam el a csíkot?” mondatban briliáns módon kapcsolódik össze a jassznyelvi kifejezés a természeti képpel: a csík-hal síkosságával. Az is világos, hogy egyfajta álmjelenetről van szó: a költő kezéből kisiklik a megragadhatatlan, talán maga az „én”. Hiszen „Vagyok: túl”, vagyis már felébredtem (mondja a költő), túl vagyok az álmon, benne az ébrenlét köztes állapotában (talán a zenit és a nadír között, gondolhatjuk, amivel általában véve is meghatározhatjuk helyünket a világban), két végpont (születés és halál), ugyanakkor két *égpont*, a határtalan tér inerciarendszerében elhelyezkedő két hely, a születés és a halál helye között, a *túl között-jében*. Nem érthetetlen tehát a vers, de maradnak ti-

tokzatos mozzanatai. Például nem világos, hogy Tsúszó, aki másutt nem tanúsított túlzott érdeklődést az antikvitás iránt, miért tartotta fontosnak lábjegyzetben jelezni, hogy a nyálkás görögül: flegmatikosz, flegmatikus. Az sem egészen megnyugtató, ahogyan a „*húzzam el a csíkot?*” kérdést interpretáltuk – máig.

Nos, mindezek a kérdések egy csapásra magyarázatot nyerne Steiger közleménye nyomán. Világossá válik, hogy a vers a három első Eukleidész-definíció sajátosan átpoetizált interpretációja, amit a költő kétségkívül a Heidegger-értelmezés ismeretében alkotott. A fekete kör, melyre az „én” fel-írja magát (*aufschreiben*; vegyük észre, hogy ez a kifejezés egyetlen betű híján megegyezik az *aufschreien*, *felsíkkolt* szóval, és játékosan idézi meg az *aufschütten*, *rálöttyint* kifejezést, ami szintén *auffal* kezdődik – ezzel arra utal a költő titkosan, hogy látta Heidegger marmeládfoltos kéziratát), tehát a fekete kör valójában a pont stilizált ábrázolása, s így kérdésként felsíkkoltva válaszol önmagára: – *Pont én? – Pont-én!* Σημειον ἐστιν, οὐ μέρος οὐθέ! Hogy is határozza meg a pontot Heidegger? „*Az önmaga számára otthontalanul kibomló, lényegtelenességében összeomló megjelenés az, ami sorstalan.*” Érzékeny interpretáció, de megvan az a fogyatékosága, hogy kimaradt belőle maga a pont. Tsúszó zsenialitása kellett ahhoz, hogy ezt a veszteséget *pont-énként felsíkkoltva* pótolja, pont-ösítsa.

És nem éri be ennyivel. Azonnal tovább is lép a következő definícióhoz, a vonalhoz, amit plasztikusnak *csíknak* nevez. Így von be tehát egy harmadik jelentést a már említett kettő mellé, a klasszikus létszerűség mellé *állítva a mozgást* (nota bene: a vers tengelyébe állított hatalmas V éppen a sebesség jele a fizikában), amikor pont-magaként kérdezi: „*húzzam el a csíkot?*”, vagyis a heideggeri interpretációval – „*A Semmivel való szembenézés szorongásának karmolmánya hosszan kitarított, elmélyülni képtelen, önkiallhatatlan szívárgás*” – vonja össze a szélesség nélküli (tehát egyik kiterjedésében pontszerű) vonal teóriáját. A befejezésben pedig megkoronázza ezt a kettős építkezést. „*A vonal határai pontok*” – hangzik a harmadik de-

finíció a matematikusok szerint. A *πέρας* (*határ, perem, vég, de befejezettség is!*) jelentését Heidegger (már mint Steiger közleményében) etimológiai okfejtések után így árnyalja: „*gyötrelmes próbálkozás a behatolásra*”. „*Két (V)Égypont között*”, határozza meg létezésének helyét a költő. A zártság végpontja és a nyíltság ege, a végtelenbe-behatolva-kihatolás gyötrelmes próbája, a csíkot húzó pont-én között-levése a legsajátabb hon, ami ebben a roppant koncentrációjú sorban a maga bezártságában tá-
rul fel.

Közben azonban van még valami: „*nyálkás hal-álmom kezemből kisiklik / Vágyok: túl*” ékeli a költő a definíciók közé. Miről van szó? Tsúszó egyéb (immár nem Steiger által közzétett) Heidegger-művekben való jártasságáról tesz itt tanúbizonyosságot. „*A jövő most az a valami, amin a gond csúng: nem az elmúlás autentikus-saját jövőisége, hanem az a jövő, amelyet maga a jelen önmaga számára a saját arcára formál* – mert hiszen az elmúlás, mint az igazán autentikus jövő, sohasem válhat jelenbelivé.” (Ford. Fehér M. István.) AZ IDŐ FOGALMA 1924-es verziójában mondja ezt Heidegger, hogy a SEIN UND ZEIT-ben bővebben is kifejtsse majd. („*A halál mint legsajátabb, vonatkozás nélküli, meghaladhatatlan lehetőség*” stb. II./I. 50–53. §. Vajda Mihály ford.) És hogy is mondja Arisztotelész? „*ἡ ψυχή τὰ ὄντα πᾶς ἐστίν*”, vagyis „...*a lélek bizonyos értelemben azonos minden létező dologgal*”. (A LÉLEKRŐL. Horváth Judit ford.) A lélek, mely ebben az összefüggésben az énnel eglyé-nyegű, saját pontszerűségének tételezése útján terjeszkedik a végtelen ég/végpontjai közé, az egykedvű-nyálkás (flegmatikus) halálon innen-lét állapotát a legradikálisabb redukció, a ponttá válás felé haladva meg – „...*az önmaguk számára otthontalanul kibomló, lényegtelenességükben összeomló megjelenések*” a költő lángelméjének kozmoszában így terjeszkednek a világtér létegeze felé.

Azt pedig ezek után talán már nem kell ki-
mondanunk, hogy ki is az a címben oly bi-
zalmas barátsággal megszólított *Marci*.

Bodor Béla